Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/tortenetirokesto0000unse

3708/71

A MAGYAR NEMZET CSALÁDI KÖNYVTÁRA.
LV. kötet, vagy 171—172. füzet.

TÖRTÉNETÍRÓK
ÉS
A TÖRTÉNETÍRÁS

CSENGERY ANTALTÓL.

ÚJ KIADÁS.

ÁRA 1 FRT 40 KR.

BUDAPEST, 1888.
KIADJA RÁTH MÓR.
(A HAAS-PALOTÁBAN.)

☞ A jelen vállalatnak a boríték oldalain levő programmját ajánljuk a közönség kegyes figyelmébe.

A CSALÁDI (HÁZI) KÖNYVTÁR.

díszes kiállításban, egyforma alakban, nagy betűkkel nyomtatva, rendkívül **olcsó áron**:

☞ csupán azon műveket fogadja keretébe, melyek megszerzése által a művelt magyar család oly könyvtár birtokába jut, mely minden tagjának érdekes és nemesítő olvasmányt nyújt, és elévületlen értékű marad.

Az egyes teljes művek külön is megszerezhetők. Senki sincs kötelezve, a vállalat minden művét megvenni.

☞ Minden 10 kötetre 1 kötet tisztelet-példány gyanánt **ingyen** adatik.

Eddig megjelentek:

B. Eötvös József. A falu jegyzője. Ára fűzve 2 frt 80 kr. Díszes kötésben 4 frt 40 kr. [I. II. kötet, vagy 1—8. füzet.

Arany János. Toldi szerelme. Ára fűzve 2 frt. Díszes kötésben 2 frt 80 kr. [III. kötet, vagy 9—14. füzet.

Feuillet Octave. Szegény ifju története. A kis grófné. Fordította *Salamon Ferencz*. Ára fűzve 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 2 frt. [IV. kötet, vagy 15—17. füzet.

Petőfi Sándor. Hóhér kötele. — James. Robin Hood. Fordította *Petőfi Sándor*. Ára fűzve 1 frt 60 kr. — Díszes kötésben 2 frt 40 kr. [V. kötet, vagy 18—21. füzet.

Horváth Mihály. Frater György élete. Ára fűzve 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 2 frt. [VI. kötet, vagy 22—24. füzet.

B. Eötvös József. A Karthausi. Ára fűzve 2 frt. Díszes kötésben 2 frt 90 kr. [VII. kötet, vagy 25—29. füzet.

Arany János. Toldi. Ára fűzve 40 kr. [30. füzet.

Arany János. Toldi estéje. Ára fűzve 50 kr. [31. füzet.

Arany János. Toldi. Toldi estéje. Egy kötetbe fűzve. Ára 90 kr. Díszes kötésben 1 frt 70 kr. [VIII. kötet.

Boz (Dickens). Twist Olivér. Fordította *Gondol Dániel*. Ára fűzve 1 frt 60 kr. Díszes kötésben 2 frt 40 kr. [IX. kötet, vagy 32—35. füzet.

Goethe. Faust. Fordította *Dóczi Lajos*. Ára fűzve 80 kr. Díszes kötésben 1 frt 60 kr. [X. kötet, vagy 36—37 füzet.

Arany János. Buda Halála. Ára fűzve 70 kr. Díszes kötésben 1 frt 50 kr. [38—39 füzet.

Arany János. Buda Halála. Murány ostroma. Egy kötetbe fűzve. Ára fűzve 1 frt 20 kr. [XI. kötet.

B. Hübner S. Séta a világ körül. Fordította *Dr. Toldy László*. Számos képpel. Ára fűzve 4 frt. Díszes kötésben 5 frt 60 kr. [XII. XIII. kötet, vagy 40—47. füzet.

Arany János. Az elveszett alkotmány. Fűzve 60 kr. [48. füzet.

Arany János. A Nagyidai czigányok. Ára fűzve 50 kr. [49. füzet.

Arany János. Elegyes költemények. Új teljes kiadás. Ára fűzve 90 kr. [50—51. füzet.

Arany János. Az elveszett alkotmány. Nagyidai czigányok. Elegyes költemények. Egy kötetbe fűzve 2 frt. Díszes kötésben 2 frt 80 kr. [XIV. kötet.

Folytatása a következő lapon.

TÖRTÉNETÍRÓK

ÉS

A TÖRTÉNETÍRÁS

CSENGERY ANTALTÓL.

ÚJ KIADÁS.

BUDAPEST, 1888.

KIADJA RÁTH MÓR.

(A HAAS-PALOTÁBAN.)

ELŐSZÓ.

Tisztelt barátomat, a kiadót, illeti mind az elismerés, ha arra méltó lesz benne, mind a megrovás a tanulmányok azon gyüjteményéért, a melyet e kötetben vesz az olvasó. Az ő sürgetése nélkül nem kerültek volna sajtó alá.

Annak az otiumnak eredményei e tanulmányok is, a melyet a magyar publicistának az ötvenes évek adtak. Tanulmányok, hogy a nehéz napokban el legyünk foglalva, s olvasmány a közönségnek, hogy megosztván vele az élvezetet és tanulságot, melyet magunknak okozott, őt is oktassuk, fejleszszük az ő izlését is.

De megvallom, magasabb, irodalmi szempontok is vezéreltek.

Azokban a dolgozatokban, a melyek „Tanulmányaim“ első kötetében jelentek meg, azt az eljárást támadtam meg, a melyet a magyar őstörténetek nyomozói követtek azon ideig. S nem csak a hibákat ismertetni, egyszersmind a helyes módszerre is rámutatni volt föladatom. Azt a módszert értem,

mely nem egyes rokon hangzásu szókból von merész következtetéseket, hanem szervezetet szervezettel hasonlitván, miként a zoolog, a nyelv alkatában keresi főleg a nyelvrokonságot; nem egyes vonások találkozásából itél a népek rokonságára, mellőzve olykor a lényeges eltéréseket, hanem ugy szólván physiognomiát vet egybe physiognomiával; s a mythologiai párhuzamokban is, keveset adva egyes találkozásokra, azonnal ráismer mindenik hitkörnek, minden mondakörnek saját légkörére, külön typuszára. Sok előismeret, sok segédtudomány, s mindezekhez erős itélő tehetség, biztos pillantás szükséges, hogy azon a sikamlós téren, melyen az őstörténeti nyomozás mozog, hibás következtetésekre ne jussunk, hogy meg tudjuk különböztetni, a mi kölcsönvett, attól, a mit valóban magokkal hoztak őseink.

Tettem-e valamit e jobb, ez egyedül tudományos módszer megalapitására hazánkban: az irodalomtörténet körébe tartozik megitélni, ha ugyan tudomást vesz róla az irodalomtörténet.

Azonban őstörténeti nyomozóink szójátékainál nem kevésbbé boszantott látnom, mennyire nem halad nálunk egy nyomon a történeti irodalom terén az adatgyüjtés a feldolgozással; s a hol az anyagok egybeállitása folyt is, mi kevés gond fordittatott akkor a feldolgozásra.

Semmi sem táplálja inkább a nemzeti önérzetet, mint a nemzet történeteinek olvasása. S tanulságot sem merithetni sehonnan többet, mint jó történeti müvekből. Ez önérzet folytonos táplálására,

ilyen tanulmányokra mikor volt pedig inkább szüksége a magyar nemzetnek, mint az ötvenes években!

De a tudomány, s mindenek fölött a történeti tudomány, csak müvészi alakban válik valóban nemzeti közkincscsé.

Ugy hivém ez okból, ideje, hogy az ókor remek példányait s az ujabb nemzetek nagy történetiróit tüzvén mintákul, iróink is müvészettel párositsák a tudományt.

Ezért kezdtem irni tanulmányokat a történetirás müvészi oldaláról.

Töredékes czikkek a történetirás formájáról concret alakban. Egypár hazai történetirónk mellett nagy nevü külföldi történetirók jellemrajzai, a külföld kiválóbb mübirái nézeteinek s a külföld néhány kitünőbb irói müveinek töredékes ismertetésével.

E töredékes czikkek azonban egymást némileg kiegészitik.

Föltüntetik mindenek előtt a szépirodalom üdvös és káros hatását a történetirásra, amazt Thierry Ágostonban és Macaulayban, ezt Lamartineban. S Polyb után megujitva a határkő, mely a szépirodalmi müvet elválasztja a történelemtől. Méltatva a német tudomány alaposság a, de megitélve formátlanság a. Dicséretes kivételül ismertetve Ranke, ez alapos nyomozó történetiró, ki valódi müvészettel párositja a tudományt. Ranke töredékességével szemben kiemelve, annyi más tökélye mellett, Macaulay teljesség e; s méltatva Teleki József is, az ideig a legteljesebb magyar történelmi

monographia irója. S mig Ranke rideg tárgyilagossága, mondhatnám közönye hidegen hagy: jól esik a Hunyadiak kora történelmében éreznünk a hazafiui érzés melegét. Érezzük, hogy csak honfi kéz irhatja meg vonzólag egy nemzet történetét. Ezt látjuk a csehek kitünő történetirójában, Palackyban is. Fájdalom, hogy egyszersmind látjuk, miként válik a nemzeti érzelem elfogultsággá s miként vezet igaztalanságra az elfogultság más nemzetek iránt. A mutatvány Ampèreből a kivonat töredékessége mellett is tanusitja, hogy a mit espritnek mondunk, nem ellenkezik a tudományossággal s a nyomozó történetiró is irhat kiváló csinnal. Szalay kis müvében a Tatárjárásról, az alkotás kerekdedségét s a kivitel egyszerü szépségét kivántam föltüntetni. A müvészek levelei, melyeket Guhl adott ki, egy futó pillantást engednek vetnünk Olaszország azon szép korára, melyhez csupán a helleniség virágzó korát hasonlithatjuk; azon időszakra, midőn a tudomány, müvészet és közélet tekintélyeinek folytonos érintkezése, melyet már Ranke kiemel, a müvészet bélyegét nyomta a tudományra s ez viszont a magasabb szellemi képzettség bélyegét a kor müvészetére. Látjuk, miként válik a müvészet története a kor összes müveltségtörténetének szerves, összefüggő részévé. Látjuk, mily kevéssé tesz eleget nagy föladatának a müvészet történetirója, ha csupán a müvészeti eszmék általános fejlődését, koronkénti változásait vázolja általánosságban, nem véve tekintetbe azokat a jellemvonásokat, a

melyeket a müvész szellemétől, egyéniségétől is nyer a mű. Ismernünk kell a müvész jellemét, érzelmeit nézeteit is, viszonyban az élettel, hogy megitélhessük mindenik müvész mit vett az iskolától, melyhez tartozott, mit a kortól, melyben élt és saját geniuszától. Igy fogta föl a műtörténelmet Planche Gusztáv, Francziaország egyik legkitünőbb mübirája. Megannyi minta e tekintetben az a nehány életrajz, melyet a legkitünőbb müvészekről adott s a melyek közől kettőt — példányul e nemben — szintén fölvettem e gyüjteménybe.

Ime a fonal, mely az egész kötetet egybefüzi!

Még csak azt jegyzem meg, hogy az itt egybegyüjtött kisebb dolgozatok először részint a Pesti Napló tárczájában, részint a Budapesti Szemlében jelentek meg.

Budapest, 1874. márczius 20-án.

Cs. A.

TARTALOM.

Lap

I. Macaulay és Thierry Ágoston 3
II. Lamartine 13
III. Ranke 23
IV. Gróf Teleki József 47
V. Szalay László 69
VI. Csehország történetirója és története 77
VII. Müvészek levelei a XV- és XVI-ik századból . . . 107
VIII. Római történet Rómában 116
IX. Thierry Amadé 171
X. Lord Macaulay 184
XI. Washington Wittől 217
XII. Két lap a műtörténetből:
I. Rubens 225
II. Rembrandt 273

TÖRTENETIRÓK

ÉS A TÖRTENETIRÁS.

I.

Macaulay és Thierry.

A történetirás, — mond Macaulay, — eszményi tökélyében, a *költészet* és *bölcselem* vegyülete. Általános igazságok benyomását idézi elő lelkünkben a részletes események és jellemek élénk előadása által. Azonban az érintett két elem, az idéztem nagy történetiró nézete szerint, soha sem tudott teljes összhangzásba olvadni össze; s elvégre is merőben különvált a kettő. „Jó történeti műveink, ugymond, a szó tulajdonképeni értelmében nincsenek. De vannak jó történeti regényeink és jó történeti értekezéseink. A képzelem és okoskodás megosztoztak az irodalom ez egy szakán.“

Jelenné tenni a multat, közel hozni, a mi távol van, valamely nagy ember körébe, vagy valamely magas álláspontra helyezni bennünket, honnan átláthatjuk a széles csatatért, emberi hús és vér valójával ruházni föl oly lényeket, a kiket igen hajlandók vagyunk megtestesült tulajdonoknak képzelni, lelki sze-

meink elé idézni elődeinket minden sajátságaikkal nyelvben, szokásban, öltözetben, bemutatni őket házaikban, asztalaikhoz ültetni bennünket stb., a történetirói kötelesség eme részeit a történeti beszélyiró sajátitá el. — Másfelől kivonni a történetek bölcseletét, irányt adni lelkünknek, hogy itéletet hozhassunk tények és emberek fölött, vázolni az okok és eredmények egybefüggését, általános szabályokat vonni a mult idők eseményeiből az erkölcstan és politika számára, — mind ez az irók külön nemének lőn foglalkozása.

A compositió eme két ága közől, melyekre oszlott a történet, egyiket t é r k é p h e z hasonlitja Macaulay, a másikat festett t á j k é p h e z. A festmény elénk varázsolja ugyan a helyet, de nem nyujt biztos ismeretet az arányokról, távolságokról. A térkép viszont nem hozza a tájat a képzelődés elé, de szabatos utmutatást nyujt a különböző pontok viszonyairól s hasznosabb segédszer az utazó vagy egy hadvezér kezeiben, mint a festett tájkép, bármi jeles festő müve legyen.

Angliában, mond Macaulay, Scott Valter történeti regényt adott, Hallam kritikai és okoskodó történetet. — Mindketten azon egy tárgygyal foglalkoztak: de az előbbeni szobrász pillanatával tekinti a multat, hogy hü és eleven képet adjon arról; s az utóbbi anatom. Legkisebb részére fölboncolja az alanyt s az indokokat adja elő.

A szobrász és anatom csak a legujabb időkben egyesült a brit nép egy nagy történetirójában. Macaulay joggal irhatta, hogy az angoloknak jó történeti

művei, a szó tulajdonképeni értelmében, nincsenek. Ő utána nem mondhatjuk többé. „Anglia története II. Jakab trónra lépte óta“ a történetirás példánya, remeke.

A költészet és bölcselem ezen egyesitése a csatornán innen csak egyetlen történetirónak sikerült hasonló mértékben.

Thierry Ágostonnak.

S különös találkozás! Thierryt ugyanazon szellem tanulmányozása inditá, hogy kitűzze a reform zászlóját a történetirás mezején, a melynek műveire utalt Anglia legnagyobb historicusa. Macaulay szobrászát, a regényirodalom Shakespearejét, a történeti regény teremtőjét értem.

„Épen a norman hóditás történeteit tanulmányozám, ugymond Thierry, midőn Ivanhoe megjelent Scott Valtertől. Bámulásom rendkivüli volt e nagy iró iránt; s azon mértékben nőtt, amint összevetettem tanulmányaimban roppant ismeretét a multról a leghiresebb mostani irók eruditiójával. Scott Valter saspillantást vetett azon történeti korszakra, melynek tanulására elmém összes erejével adtam magamat három év óta.“

Emlitvén ezek után a kivitel merészségét, hűségét Scott Valter műveiben; emlitvén, mi költőileg szinezte ama hosszu dráma egyik jelenetét, melyet ő történetirói kitartással igyekvék egybeállitani, — a franczia történetirók gyüjteményére tér által, melyet 1820 körül kezdett olvasni. Mi másként tünték föl most előtte ez irók, — miután a közvetlen kútfőket

tanulmányozta, s tanulmányait egybeveté a nagy brit regényiró rajzaival. Ez időszakban ébredt föl, ugymond, lelkében a vágy, ujjáalakitani a franczia történetirást. „Reform a tanulmányokban, kiált föl; reform a történetirás modorában; háboru az imaginatio nélküli irók ellen, a kik nem tudnak festeni; háboru Mézerai, Vally s utódaik és tanitványaik ellen; háboru végre a bölcselmi iskola leghirhedettebb történetirói ellen számitott szárazságuk, s a nemzetek eredete adatainak tudatlan megvetése miatt: ime uj tervem programmja!“

Mint lőn végrehajtva e programm, tudhatják, a kik Franczia ország legnagyobb történetirójának müveit ismerik.

Sajnos, hogy a szépirodalomra sokkal kevesebb hatással volt a nagy brit regényiró, mint a történetirásra.

Legalább a franczia regényirodalom terén hiában keresnénk egy Thierryt.

A történeti regényről szintén elmondhatni, a mit Planche Gusztáv az ujabb történeti dráma fejlődéséről irt.

Elmondhatjuk, hogy az ujabb franczia regényirodalom többnyire csak anekdotai oldalát tüntette föl a történetnek; s ha a történeti drámairók, Planche szerint, keveset tanultak Shakespearetől és Schillertől, bizony a történeti regényirók is keveset tanultak Scott Valtertől.

Nem mondom, hogy a történetek mély tanulmánya magában elég a regényirodalom ujjáteremtésére, — mert a tudomány és költői inventio közt roppant

tér nyilik, melyet csak a genie szárnyalhat át: de ha a tudomány nem ébreszt geniet, tápot, anyagot nyujt a képzelődésnek. Az uj franczia iskola azonban, Planche szerint, a helyett, hogy a valót tekintené az emberi ész egyedül helyes kiindulási pontjául, a képzelem korlátlan uralmát hirdeti. Feledik, hogy a képzelődés csak fölelevenitheti, de nem alkothatja a történetet. Megelégedtek a nevek ismeretével, a dolgok és emberek ismerése nélkül. E féltudományból indulva ki, nem voltak képesek jellemzetest adni, s az eszményire törekedtek. De, ugymond Planche, a mit ők eszménynek neveztek, csak veszély volt. A tény, ha reflexio alá veszszük, vezet eszmére, s a tudalom köréből a müvészet körébe átvitt eszme — válik azzá a mit eszménynek, ideálnak nevezünk. Emlékezet és képzelődés merőben külön tehetség ugyan: de a képzelődés nem lehet termékeny, ha az emlékezet kopár. Minden nagy költő a történetek tanulása, utazás, életismeret által készült az inventiora, azaz előbb megszerzé a való ismeretét, mielőtt azt földolgozni, eszményiteni kisérli vala meg. A mely költők egyszer elszánták magokat a történetek tanulására, nagy lépéssel közeledtek az igazság felé. Előmunkálatukat azonban koránsem végezték. Nem elég a tények emlékezete; reflexiora is van szükség. A történet, mond Planche, a bölcselem segélye nélkül csak homályos themát nyujt a képzelődésnek. S a szenvedélyekkel szintugy van a dolog, mint a tényekkel; nem festhetjük, ha nem észleltük; analysis, azaz reflexio alá kell vennünk mind a magunk, mind a mások szenvedélyeit. Tudom, irja

Planche, hogy a költők rendesen lenézik a történetet, valamint a bölcselmet: de aztán az emberi igazság szintugy is hiányzik műveikben, mint a történeti.

Az ujabb regényirók egy része érzi e szavak igazságát. Magok kinevetnének, ugymond Planche, ha müveiket, melyek csak az idő elölésére készültek, irodalmi törvények szerint itélnők meg. Ők csak mulattatni akarnak. A nyelv tisztasága, az incidensek valószinüsége, az egyéniségek körrajza, a jellemek lélektani következetessége, — mind hiábavalóság előttök. Elég, ha feszülten tartják a kiváncsiságot. A leginkább megtapsoltaknál is hiányzik a szenvedélyek analysise s a műszerkezet. A részletekben mindent a rögtönzésre biznak; mondhatni, a véletlen vezeti tollukat. Feledik, hogy a szenvedélyek mélyebb tanulmánya s gondos műszerkezet nélkül a regény csak neme az idő elölésének; kilépvén az irodalom köréből, a kártya és dominó mellett foglal helyet.

De ha a közönség maga sem akar egyebet; ha erkölcsi és lélektani tanulság helyett csak szórakozást keres. Egyetlen csattanó siker, irja Planche, sérthetlenségi biztositékot ad. Ne merd szemére vetni a megtapsolt irónak, hogy rosz uton jár, mindjárt irigységgel vádolnak; s a kritika, hogy e vádat kikerülje, maga is a közönség tömjénezéséhez csatlakozik.

Valóban egyetértenék az idéztem tekintélylyel, s a regényirók hibáiért én is a közönségre háritanám a felelősséget, ha az irónak magasabb föladata nem volna, mint — pénzt szerezni. A kit egyedül e szempont vezérel, miért nem lett tőzsér vagy kereskedővé. Ám

mulattassa az iró a közönséget, bizonyára ez is föladata, — de elengedhetlen föltétel, hogy haszonnal mulattassa. Már Plato elitélte azon irókat, kiknek nincsen egyébre gondjok, mint hogy kellemesek legyenek a léleknek, akár jó, akár rosz legyen az annak. Ezen eljárást Szokrates hizelgésnek nevezi, mind a testre, mind a lélekre nézve, melynek valaki csak gyönyörét szolgálja, nem tekintvén, mi jobb, mi roszabb.

S ha a regényirótól is megkivánjuk, hogy ne csupán a kivancsisághoz és képzelemhez, hanem a szivhez és észhez is szóljon: mit mondjunk a történetirás föladatáról; mit mondjunk, midőn a franczia regény- és drámairók hatásra számitott fogásait, melyek az irodalmi törvényekkel a szépirodalom terén is ellenkeznek, átvitetni látjuk a tudomány terére? Scott Valter csak a restauratio első napjaiban volt befolyással a franczia irodalomra; ez időszaknak köszönhetjük Franczia ország legnagyobb történetiróit. Azóta ujabb történetirók állottak elő, uj modorral.

Nem mondom, hogy ez uj modoru történetirás minden hibáiért kizárólag a szépirodalmi iskola felelős. A politikai szenvedélyek is berontottak a tudomány szentélyébe. Azt a nyugodt, derült egyszerüséget, mely például Sallustot jellemzi, nem találjuk föl Franczia ország ujabb történetiróiban. Pedig a köztársaság VII-ik százada, melyben Sallust élt, véres forradalmak korszaka volt. De a régiség államférfiai rendesen akkor irták történeti müveiket, mikor leléptek a politikai küzdtérről; régi tapasztalásaikat fölajánlván az igazság szolgálatára. Az ujabb történetirók egy része a párt-

tusák közt irja müveit, nem mint itélő biró, hanem mint harczos fél. Nem oktatni akarják a szellemeket, hanem izgatni a szenvedélyeket. Kezökben a történeti mű csak izgatási eszköz, röpirat, pártfegyver. Forma és hang tekintetében azonban nem kevésbbé ártalmas befolyást gyakorolt az ujabb szépirodalmi iskola. Költői diszitései, ábrándjai, kicsapongásai egyberonták a történeti styl egységét, melynek alkalmilag a nagy dolgok szinvonalára kell ugyan emelkednie, a többi részben azonban egyszerüen szabatosnak kell lennie, folytonos csinnal párositván a szerénységet. „Komoly szépségei vannak e stylnek, mond Lerminier, melyek megkülönböztetik a költészettől.“

Az ujabb franczia történetirók nagy része nem tartja szem előtt e különbségeket, a miket oly jól ismertek a régiség nagy irói.

Polyb, ki a hellén miveltséget a római jellem nemességével párositá, ekkép ir bizonyos Fülarkhosz nevü történetiróról: „Egyáltalában sokat irt ez iró egész müvében megfontolatlanul és hamisan. Talán szükségtelen itt egyéb helyeket czáfolni és vizsgálat alá venni. Annál szükségesebb, a mit a kleomenesi háboruról ir. Eléggé kitetszik abból, mily szempontból ir ezen ember és milyen történetiró. Mikor Antigonosz és a makedonok kegyetlenségét, s Aratoszét és az akhaioszokét akarja leirni, azt mondja, hogy Mantinea lakosai oly szerencsétlenekké lettek városuk meghóditása után, s Arkádia legrégibb és legnagyobb városa oly inségre jutott, hogy a görögök mind elszörnyedtek és könyeznlök kellett. S egyszersmind hogy az olvasót

szánakozásra inditsa, a nőkkel hajukat tépdesteti s meztelen futkostatja őket szanaszét. Általában egész története folytán valahányszor szerencsétlenséget ir le, mindig szemünk elé törekszik ezt festeni. Mi kicsinyes és asszonyias ez, nem akarom elmondani, csak azt kérdem, történetirói tulajdon-e ez és mi haszon belőle? Nem az a történetiró föladata, hogy csodás dolgok elbeszélésével lepje meg olvasóit, vagy hogy beszédeket tartasson személyeivel, a minőket tarthattak volna, vagy hogy valamely cselekmény következményeit mind oly körülményesen adja elő, mint valamely tragoediairó, hanem meg kell irnia, a mi csak történt vagy mondva volt, habár nem is oly igen fontos, — a mint az igazság hozza magával. Mert nem ugyanaz, hanem különböző a történet és tragoedia czélja. Tragoediában a hallgatókat a legvalószinűbb beszédek által meg kell rázni és inditani a jelen pillanatra; a történetirásban pedig való beszédeket és cselekményeket kell adni tanulságul minden időknek s meggyőzni az olvasót az előadás igazságáról. Tragoediában a valószinüséget követjük, ha nem is való, mivel a néző *c s a l ó d á s t* akar: történetirásban a valót követjük, mert az olvasó *t a n u l s á g o t* kiván.“

Mi szabatosan kijelölvék e sorokban a történetirás és szépirodalom határai: s im ezred év után oda jutánk ismét, hogy a határkövek megujitásáról kell gondoskodnunk. Ugyanazon iskola, mely a szépirodalom mezején a képzelem korlátlan uralmát hirdeti s a legképtelenebb mesékkel tartja közönségét, állást foglalt a történetirás körében is. Mintha a Sue-k és Dumas-k

rontottak volna be a historia tartományaiba. S korunk eme Fülarkhoszai már nem csak az események szinezésére használják képzelődésöket; többször forrásul is tekintik, melyből meritenek. S a gyermek közönség áhitattal csügg meséjökön.

Ideje volna, hogy egy ujabb Thierry állván elő, azon történetirók ellen hirdessen háborut, a kik csak festeni tudnak, s figyelmeztesse őket, hogy az imaginatio sőt ihletés sem pótolhatja a tudományt, — a kútfők közvetlen tanulását s a tények bölcseletét. Már Plato megjegyezte, hogy a létnek való ismeretére nem juthat az érzések által vezetett képzelem, hanem csak a vizsgálódó s tényeket és okokat nyomozó gondolkodás.

II.

Lamartine.

Azon fényesebb tehetségek közöl, kik Franczia-ország szépirodalmában maradandó müveket hagytak magok után, kettő foglalkozott főleg e században történetirással.

Chateaubriand és Lamartine.

Mint történetiró egyik sem igen emelkedett fölül Polyb Fülarkhoszán.

Chateaubriand történeti müvei, ugymond Villemain, kevéssé összefüggő töredékek, egyenetlenül szinezett vázlatok. Egyetlen nagy vagy ujabb szempont sem vezérlé; egy problemát sem olda meg; egy tableau-t sem végze be. Stuartjaiban maga a szertelen átlátszóság rontja le a hatást, a boszuság és türelmetlen gyülölség elveszi a czélzat piquantságát. Történeti tanulmányai a római birodalom végnapjairól s a keresztyénség első századairól igen meddők eredeti nyomozásokban, igen rövidek, szabatosságnélküliek, csak jegyzetek összeállitása, melyek a vértanúk költőjének

annyira eleven képeket szolgáltattak nehány énekhez. A tanulmányok második része, mely a középkorral s a franczia történet nehány lapjával foglalkozik, feltünö érzéket tanusit a hűbéri mult iránt, s a régi krónikák azon utánzását tünteti föl, mely egyik ujdon és igéző oldala e bűvös tehetségnek. Fájdalom, szerzőnk nem marad hű ezen formához; helyenként történetbölcselmet s gunyoros modort kever előadásába. Joinville naiv őszinteségéből a politikai röpirat éles taglaló modorába esik. Szóval Chateaubriand, az imaginatio és styl bámulatos adományai mellett, nagyon távol áll azon dicsőségtől, mely a valódi történetirót illeti.

Még kevésbbé kedvezőleg itél a kritika Lamartineről. Mintha csak Polyb idéztem sorait olvasnók azon tanulmányokban, melyeket korunk ez egyik legnépszerűbb irójáról Lerminier és Planche Gusztáv közrebocsátott. Sajnálom, hogy czikkeim kimért terjedelme miatt csak kivonatban közölhetem e tanulmányok egy részét, főleg Planche nézeteit tartván szem előtt, s csupán az eszmék folyamát követvén, a nélkül, hogy Franeziaország egyik legszabatosabb irójának kifejezéseit teljesen visszaadni kisérleném.

Nem tartozom azok közé, mond többek közt Planche, a kik megtagadják a költőtől a történetirás tehetségét, sőt az imaginatio igen fontos szerepet játszik a történetirói tehetségben. De hogy a képzelődés haszonnal járuljon közbe a valóságon alapuló elbeszélés compositiójához, szükség, hogy az anyagok elő legyenek készitve a tudomány részéről, — a tények figyelmes tanulmánya s az eredeti okiratok forgatása által.

Görögország és Italia nagy irói, a kik hazájok eseményeinek előadására vállalkoztak, föladatuk minden nehézségeivel számot vetettek, s nem választották külön a tudományt a művészettől, tudniillik az emlékezetet a képzelődéstől. Történetiróink többnyire nem látják ma a történetirás e két ábrázatát, az egyetlen Thierry Ágoston kivételével, a ki a régiség nagy mestereit követi, mély tanulmánynyal folyvást nagy művészetet párositván.

Lamartine történeti müveiben a nagy világ kábító időtöltést keres, mint a regényekben, hogy kellemesen öljék el az időt. Sokan vannak, a kikre nézve a tanulmány fárasztó, a gondolkodás kinos, — ezek örömmel üdvözlék Lamartinetól a franczia forradalom ama tableau-it, melyek regény érdekességével birtak rájok nézve. Szomoru dicséret, de ugy van. Az imaginatio uralkodik főleg e könyvben*), a tudománynak alig jutott hely. Az előadás varázsa, a regényes részletek bősége mindazáltal, minden czáfolatok mellett is, fentartá e könyv népszerüségét. De — mond Planche — bármennyi tapsokkal halmozták legyen e müvet, melyben oly kis szerepet játszik a valóság, nem tartózkodom kimondani, hogy az nem historia.

Két módja van a tények tanulmányozásának: az egyik könnyü, de nem teljes és veszélyes, mely másod kézből veszi az adatokat; a másik lassu, fáradságos, nem könnyenhivő, tapogatozó. A mely történetiró másod kézből veszi az adatokat, a helyett, hogy azokhoz

*) A girondisták története.

fordulna, a kik részt vettek az eseményekben, igen megkönnyiti feladatát. Nem akarván semmit ellenőrzeni, nehány hét alatt neki foghat a munkának. Két-három munkát átlapozván, tollat fog, s a többi csak rhetori gyakorlat. Ha dús képzelemmel bir, ha könnyen szerkezi a hangzatos körmondatokat, számithat részvevő olvasókra. A bizalmatlan és lelkiismeretes olvasók kevesebbségben vannak; s ha történetirónk egyetmást szebben mond el, mint a hogy elmondák már mások, a dicséret nem fog elmaradni. A tömeg el hagyja magát ragadtatni a költői scenirozás által: nem törődik a tények pontossága igazolásával. Nem csoda, ha gyakran követték e módot; némi csábitó ingerrel bir; nagy lelki erőre, az igazság élénk szeretetére van szükség, hogy ellen tudjon állani az iró. Lehet-e ingerlőbb dolog, mint pár hónap alatt összeütni, a mi évek tanulmányát kivánná, s kaczérkodó és hangzatos phrasisokat gyártani a már kifejtett themák fölött. Meg sem áll tollunk, ha egyszer nekieresztettük. Nem munka ez, csak időtöltés. Az ilyen bordában szőtt történetiró pályájának nincsenek is tövisei; reggeli séta után minden nap elmondhat egy-egy ütközetet, alkudozást vagy parliamenti tusát. Nem kell készülnie; mindig készen van. Türelmesb és lelkiismeretesb irók fáradozása után mindig kéznél vannak az adatok, az anyagok. Tört uton jár, csak haladnia kell. E módon aztán ugyancsak szaporodnak a történeti munkák. Könnyü szerrel irva, haszon nélkül olvasva, nem hagynak ugyan mélyebb nyomokat az irodalomban, de — gyakran meggazdagitják az irót és kiadót. E nyerész-

kedések miatt Planche a közönséget vádolja, mint a szépirodalom hanyatlásáért. Ha ugymond, a közönség tapsai nem bátoritanák ily sietve irt dolgozatokra, a történetiró kénytelen lenne abbahagyni a rögtönzést s tanulmányozásra adná magát. Mig a közönség megmarad engedékenységében, az irók is megmaradnak restségökben. Mert nem érdemlik a munka nevet e rögtönzött lapok. A közönségnek nincs joga panaszolni, — ha gyöngesége, oly könyveket venni, a melyekből semmit sem vagy csak hamis eszméket tanul. Ha nem volna oly könnyenhivő s oly pazar dicséreteiben, — az irók fáradságot vennének tanulni, mielőtt tanitanának.

A történetirás másik módját csak kevesen követi ma. Könnyü megfogni okát. A ki eredeti okiratok tanulmányára szánja el magát, mondjon le a mulatságról. Mielőtt egy adatot elfogadna, egybe kell azt vetnie ellenkező adatokkal s megvizsgálnia a tanuk hitelességét, — nehéz munka, melyben sok lehangoló van a lélekre nézve. Mielőtt munkához fogna, mielőtt az első lapot megirná, mennyi ingadozás, mennyi kétely! Utat törni az ellenkező okiratok tömkelegében, rendet hozni be a zavarba, valódi fényre deriteni a szenvedély által eltorzitott tényeket, — mi hálátlan föladat! Ki fizeti meg e munkát, mely száz meg száz napot elnyel? Mikor oly kevés az illetékes biró! Nem jobb-e a tömeghez fordulni, mely tapsol az irónak, a kinek öt sikerült mulattatni? Valóban zavarba hozna a felelet, ha a tömeg tapsai tulélnék a történeti müvek fennmaradását. Szerencsére másként áll a dolog; nem

oly olcsó áron szerzik a valódi hirnevet. Nehány év, gyakran nehány hó alatt el van feledve a rögtönzött mű. Bekövetkezik azon férfiak itélete, a kiket tanulmányuk jogosit föl szólani, a kiknek tekintélyét nem vonja senki kétségbe, — s a kegyes olvasók, a czáfolhatlan adatokra, oly hamar cserben hagyják bálványukat, a mint fölkarolták, s a történet neve alatt kiadott regény szerzőjét mély hallgatás veszi körül.

Ez azonban nem egyedüli ok, mely eredeti kútfők tanulmányozására utalja a történetirókat. Saját tehetségünk természetében fekszik egy hatalmas ösztön. Irni, a nélkül, hogy volna valami uj mondandó, jó nyerészkedés lehet, azonban emelkedettebb szellemet nem elégit ki. Az ily szellem önmaga legszigorubb, legrészrehajlatlanabb birája önmagának. A nem érdemlett dicséret szégyenitő, mig a megelégedés önmagával legfőbb jutalom a valódi tehetségre nézve. Ezért mindig lesz, a ki eredeti forrásokat kutat; s a munka soha sem marad jutalom nélkül.

Lamartine az első, könnyebb módot követi: másod kézből veszi adatait. Leköthetni-e igy az olvasó figyelmét? A ki élénken akar valamit előadni, hogy előadása hasson és oktasson egyszersmind, a tények közvetlen benyomása alatt szükség irnia. Semmi reflexio sem pótolja az előző tanulmányt, az eredeti irókat, a szemtanúk előadását; azok nélkül a legbehatóbb szellem sem találhatja el az események valódi physiognomiáját. Lamartine azonban igen bizik imaginatiójában. Már régidők óta a közönség kényeztetett gyermeke. S a restauratio története, melyről oly jeles birálatot közlött

Planche, majd elmés, majd szenvedélyes, s igen gyakran zavart rögtönzés. Minden művének vannak szép lapjai; de bőbeszédűséggel ir akkor is, ha nincs mit mondania.

Valamely történeti egyéniség jellemét néhány vonással festeni, igen helyes: a nagy történetirók adtak e részben is példát. De Lamartine nem igy fogja föl a portraitirozást. Az erkölcsi és értelmi physiognomia előtte csak fele része az arczképnek, melyet ki kell pótolnia, szólván a szemekről s egyéb külsőségekről. S mi nevetséges, midőn Napoleon arczát a földképhez hasonlitja. Egyáltalában összezavarni látszik Lamartine többnyire a történetet az életirással. Kétségkivül érdekes minden történeti egyéniség előzményeit tudni, - de nagy hiba az anekdotákat egy rangra emelni az eseményekkel, s az életirások miatt lapról lapra elhalasztani a historiát. Nagy fontosságot tulajdonithatni ugyan a történeti előadás tisztán emberi vagy egyéni részeinek is; érdekes vizsgálni, minő érzelmek, mily szenvedélyek lelkesitették a szereplőket: de hiba, összetéveszteni a történetet a regényirással. A régiség nagy történetirói s az ujabbak közől a jelesebbek szintén közbevegyiték az események előadásába a főbb szereplők arczképeit; de soha sem ismerték annyira félre a compositio törvényeit, hogy több helyet és fontosságot adjanak a portrait-knak, mint az eseményeknek.

Szomoru dolog, ekkép a regényidom arányaira sülyeszteni alá a történetet. Gyakran mondák s nem ok nélkül, hogy a történetirás a népek és királyok

iskolája; de hogy a népek és királyok a mult vázlatából hasznos tanulságokat meritsenek, a történetirónak a mulattatásról le kell mondania. Lamartine pazarolja az adomákat, az életirási részleteket s feledi jellemezni az eseményeket. Olvasóit mulattatja, a helyett, hogy tanitaná.

Mindenek fölött különösnek találja Planche, hogy mig oly kitünő férfiak, mint a két Thierry, Thiers és Guizot, hosszu, fáradságos tanulmányok után készülnek történetirásra, — Lamartine minden előző tudomány nélkül fog ahhoz. Az idő sem respectálja, kiált föl, a mit nélküle csinálunk.

De mit gondol Lamartine az idővel? Bizonyára oly keveset, mint kritikusaival. Mióta Planche birálata a restauratio történetére megjelent*), több kötetet irt Lamartine, mint a mennyi Thierry egész életére esik. Ő a napi politika embere; a napi események befolyása alatt irja müveit. Nem valamely történeti igazság földeritése nem hagyja nyugodni, hanem a — kiadók. S hizelgés az uralkodó szenvedélyeknek vezérli tollát. Szépirodalmi fogásain kivül, ebben rejlik a hatás oka, melyet olvasóira gyakorol. A régiség nagy irói minden idők tanulságául irták müveiket; ő csak korának irja, a melyben él.

Alig tiz éve, hogy a keleti ügyben fényes beszédet tartott Törökország haldoklásáról, felosztásáról. Azóta a zultán, kinek aligha fog munkái teljes pél-

*) Revue des deux mondes 1854. aug. 15-ki füzete.

dányával kedveskedni, jósággal ajándékozta meg keleten: azóta a keleti politika fölmerült, változott a közhangulat s a közhangulattal változtak Lamartine szempontjai is. E változás eredménye az a hosszas eposz, mely „Törökország története“ czime alatt nem rég megjelent. S még sajtó alatt volt e mű midőn már „Oroszország története“ megjelenését hirdették a lapok.

Részünkről olvasatlanul hagyjuk az utóbbit. Elég röpiratot ismerünk a keleti ügyben, melynek nagy előnye Lamartine munkája fölött — a rövidség. Törökország története azonban közelebbről érdekel bennünket, kik annyi éveken át védfalai valánk a keresztyénségnek épen az ozmán hatalom ellen. Törökország történeteivel összefüggésben van hazánk történetének több lapja. Megvártuk volna, hogy legalább e lapokat olvassa meg, ha nincs ideje rögtönzésében a forrásokat tanulni, bár egy Gibbon, Thierry Amadé e fáradságtól sem irtózott. Lamartine egészen járatlannak mutatja magát hazánk történeteiben. Nem is másod, hanem harmad, negyed kézből veszi az adatokat. Fő forrása Hammer, e kitünő orientalista, ki azonban a történetirás mezején nem mindig biztos kalauz. Lamartine vakon megy utána s ismétli mind azon tévedéseit, melyek közül már is többet megczáfoltak történetiróink, sokat kijelölt a franczia kritika is.

Hunyadiról szólván Lamartine, majd magyar hősnek, majd a németek Hannibáljának nevezi őt. S e hős eredetéről több vélemény állván előtte, nem törődik e vélemények megbirálásával: költői hajlamát

követve, nem a legvalószinübbet választja, hanem a mit legregényesebbnek tart. Hunyadink, szerinte, Zsigmond császár törvénytelen fia.

Lamartine ur eposzt akart irni az ozmánokról; s a rokonszenv, mely polgárosodásunk ez egykor oly hatalmas ellenei iránt napjainkban fölébredt, elfeledteté vele ama veszélyeket, melyek egykor Európát fenyegették. Csak igy feledkezhetett meg azon szolgálatokról, melyeket hazánk egykor a keresztyén polgárosodásnak tett. A keresztyénség hősei, a magyarok, szintoly vadak voltak, szerinte, mint azon szilaj hordák, melyeknek hadi tetteit megénekli.

Valóban nem óhajtjuk, hogy Lamartine ur irja meg mivelődésünk történeteit.

Azonban vigasztalódjunk! Megirta Planche: hogy az idő sem kiméli, a ki az időt nem veszi számba! Nem maradandó művel van dolgunk.

Térjünk komolyabb szellem tanulmányozására!

III.

Ranke.

I.

Azon történetirók sorában, kik művészettel párositják a tudományt, az elsők közé kell sorozunk Ranke Leopoldot.

Ritka jelenség, különösen Németországon.

A német szellem rendkivüli türelmet tanúsit a kutatásban; a compositio azon művészetét azonban, mely Anglia és Francziaország kiváló tehetségeinek müveit jellemzi, hasztalan kerestük eddig a német történetirók müveiben.

Saint-René Taillandier, a német irodalom ez alapos ismerője és ismertetője, szemlét tartván nem rég a német történeti irodalmon, ugy találta, hogy Németország századokon keresztül egyetlen nagy történetirót sem mutathat föl.

„A középkoron kezdve, ugymond, Franczia-, Olasz- és Spanyolországnak vannak emlékirói, kik eleven szinekkel adják elő koruk eseményeit, s az

irodalom évkönyveiben is örökitették neveiket. Németországnak csak latin krónikásai vannak, részben szerzetesek, a kik nem érezték a styl szépségeit, s élet és szinezet nélkül registrálták az eseményeket. A VI. és VII. században nincs Németországnak se toursi Gergelye, se Villehardouine vagy Joinville-je. S a XIV. században is hasztalan keresnők ott a Froissartokat, Villanikat és Ayalakat. A német krónikák, bármily érdekkel birjanak a régiségbuvár előtt, nem foglalhatnak helyet az europai irodalomban."

„A renaissance sem volt szerencsésebb a középkornál. Hiában keresünk a németek közt a XV. században egy Commynest, vagy a XVI-ikban egy Lanouet és Montlaccot: még kevesbbé találunk egy Macchiavelt. Nem akadt e nemzetben, a ki megirja ama nagy vallásos forradalmat, mely saját kebeléből indult ki. Beérték tudósai a gyüjtéssel, a tanulmánynyal. Lambeck Prodromusa, Morhof Dániel Polyhistora cléggé mutatja a német szellem uralkodó irányát, — a száraz tudományosság amaz ambitióját, mely encyclopaedicus ismeretekre törekvéssel vél kárpótolni a müvészet hiányaiért."

A XVI. és XVII. században diadalát ülte a tudományosság. Vajjon, — kérdi Saint-René Taillandier, — a történetirásnak jutott-e valami az uj szellem lendületéből? A hamburgi dramaturg szavaival felel az idéztem tekintély. „Németország nemzeti szinházat akar, monda Lessing, s maga nem egy nemzet." — „Németország történetirót akar, mond

Saint-René Taillandier, hogy meg legyen irva közélete; s épen a közélet ezen érzése, a minek hiányával van. Földrajzokat vizsgálnak, adatokat nyomoznak és állitnak egybe tudosai, de — csak szobáikból; nem vegyülnek az események zajába, melyeket leirnak: nem érzik a nemzeti lelkesedés ama nagyszerü gerjedelmeit, melyek Herodotosz valódi muzsái voltak."

„A XVIII. században a történetirás változtatta alakját, a nélkül, hogy Németországban kivetkezett volna régi hiányaiból. Nyomát sem találjuk hosszas ideig azon mély irói ihletésnek, mely a tudomány fáklyájával megvilágitván az elenyészett századokat, szemeink elé varázsolja annak alakjait és eseményeit. A száraz adatok, melyeknek registrálását nevezték addig történetnek, meddők valának bölcselmi szempontokban; s a történetirókat nem hevité az emberiség iránti rokonszenv, mely midőn könyeket hullat is egyes nemzetek sirján, az emberiség egyetemes haladásában keres megnyugvást. Az első nagy történeti mü, mely a német irodalomban megjelent, egy bölcselő hittudós müve. Herder munkáját értem. Azonban ez sem historia; csak elmélkedés a fölött, csak bevezetés a történet bölcselméhez. Az általános szempontok ama korszakában nem lehetett a szenvedélyek és érdekek történetét megirni. Ekkor kezdettek csak elmélkedni, gondolkodni s lassanként egyetemes felfogásra emelkedni: ennyi mindaz, a mit Leibnitz hazája a történetirás mezején a jelen század kezdetéig fölmutathat."

A XVIII. századot bölcselem korának mondják; az egykoruak fölvilágosodás korának is nevezték, mint mi is nevezzük századunkat. A megelőző századhoz képest nem mondom alaptalannak az egykoruak dicsekvését: de a nélkül, hogy osztoznám ama tulságos kifakadásokban, mikkel az encyclopaedisták korát az elfogultság halmozza el, meg kell jegyeznem, hogy a fölvilágosodásnak is megvannak előítéletei. Ez előítéletektől még egy Gibbon müvét sem mondhatjuk egészen mentnek. Épen a bölcselmi szempontok általánossága, melylyel a szemlélődés megindult, hozta magával a nézetek felületességét és egyoldaluságát, mely gyakran igaztalan itéletekre vezette a történetirókat.

A XIX. századnak tartatott föl, renoválni a történeti tanulmányokat. Említém első czikkemben Thierryt; emlithetném még a politikai történetirásban Guizot-t, Mignet-t; az irodalmiban Villemaint; s a csatornán tul Mackintosh-t, Hallam-et, Alisont s mindenek fölött a jeles Macaulayt. A XVIII. század bölcselmivé tette a historiát; Guizot politikaivá. S az irodalom történetirói az emberi szellem termékeiben nyomozzák a letünt korszakok szellemét, vizsgálván viszont e korszakok hatását az egyes tehetségek fejlődésére. A szempontok eme sokoldaluságа mellett, a bölcselem meddő általánosságokról részletekre térvén, mélyebben szállt alá az emberi szivbe és lélekbe, s számos lélektani nézettel szaporitotta a történt dolgok indokolását. Igy állott elő a történetirás egy ujabb ága, - a jellemrajzok.

Ugyanazon fejlődés, melyet az ó-világ irodalmi története mutat. A mint a bölcselem lassanként szállt alá ama nagy dolgokról, melyek még Plató és Aristoteles elméjét foglalkodtaták, a legfőbb jó kutatására, mi aztán az emberi természet részletes tanulmányozására vezetett; s miként a költészet, mely előbb az istenek ügyeivel foglalkozott vallásosból lassanként politikaivá lett, miglen Euripideszszel a tragoediában, Menanderrel a comoediában egészen az emberi szenvedélyek ábrázolására ment át: ugyanezt látjuk a történetirásban. A historia Görögországban eredetileg mythicus volt. Herodotosz müve formára még epicai, s tartalmára nézve kissé könnyenhivő, tele tudvágygyal, kutatásaiban fáradatlan, előadásban őszinte a naivságig. Thukydidesznél és Xenofonnál már politikaivá lett a történetirás, nagy vallásos és nemzeti eszmékre támaszkodván. Ezután mindinkább eltelik részletes észrevételekkel és gyakorlati maximákkal egész Polybig, mig elvégre merőben erkölcsi irányt vesz és biographiai alakot ölt Plutarch párhuzamos jellemrajzaiban.

A jellemrajzokban is nagyszerü kisérleteket mutathat az ujabb franczia és angol irodalom. Guizot és Macaulay, Mignet és Carlyle, hogy egyebeket mellőzzek, oly müveket irtak e szakban, melyek müvészi forma tekintetében is példányokul szolgálnak. S hazánk is mutathat föl e téren kisérleteket, melyek müvészi alak- és tartalomra nézve egyaránt méltók, hogy az érintett példányok mellé sorozzuk. Ki ne ismerné olvasóim közöl jeles történetirónk,

Szalay László, életirásait: a „Szónokok és statusférfiak könyvét“, melyben mély emberismeret nagy állambölcselettel párosul.

Mig Angliában és Franczia országban a művészet a történetirás majd minden szakában ekkép törekszik halhatlanitani a tudományt: mi történik Németországban?

Megint Saint-René Taillandierrel felelek, a kit e czikk kezdetén idéztem.

Németországban a tanulmány e század folytán megkettőztette szorgalmát, türelmét, roppant munkálatokat halmozott rakásra e szakban is, a nélkül, hogy egyetlen tartós emlék tenne bizonyságot egy épitész lángeszéről. Bámulatos, mit tett e népnél a tanulmány és történetbölcselem. Uj világokat fedezett föl a kutató ész, melyre a leghomályosabb problemák csak csábitó hatással voltak. Népekről szólt a hagyomány, melyeknek létéről csak egyes kőtöredékek tőnek tanulságot, s legfölebb egyes szavaik maradtak fen, melyeknek értelme rég elveszett: e töredékekből és szavakból egy egész elenyészett civilisatio épületét épité föl a tudomány, mint a geolog, ki a földrétegek vizsgálása után irja meg földünk alakulása történeteit. Csak egy Niebuhr, Grimm Jakab és Lassen nyomozásainak dús eredményeit emlitem. Mind e roppant irói tevékenység közepett azonban nem akadt az ujabb időkig egy Thierryjök; a sok tudós nyomozó közől nem emelkedett ki e téren egy második Humboldt Sándor, vázolni a történetek cosmos-át.

Gyakrabban találkozunk az ugynevezett tudós történetirás szánandó gyarlóságaival. „Mennyi gyermekesség, mond Saint-René Taillandier, e nagy müveltségben, mely nem talál korlátokat. Mennyi hiu conjectura a nyomozásban, mennyi paradox a történetbölcselemben, mely a dolgok egyetemes commentarja akar lenni. A tudós, ki bárkinél inkább ismeri a római polgárosodás egész fejlődési történetét, a helyett, hogy eleven szinekkel festené azt, mindnyájunk tanulságaul, – a latin családok történetét irja. Drumannt értjük. Midőn Grote nagyszerü müve Görögország történetéről Londonban megjelent, a közmagasztalás közepett, melylyel e kimeritő munkát fogadták, nem ok nélkül kiáltott föl egy lipcsei kritikus: „nem a mi dolgunk lett volna-e megirni a hellen polgárisodás történeteit? De valóban nincs arra időnk. Előbb a hellen törzsek eredetét kelle nyomoznunk; meg kelle mutatnunk, hogy Helena a hodistennő volt, s Homer Akhilesze csak — egy folyam!?." — Roppant tanulmány, veti utána az idéztem franczia biráló, melyet nem vezérel müvészet; bölcselem, mely gyakran visszaél hamis mélységével."

E vádak mellett azonban kész szivvel elismerjük, hogy sok kitünő tudósa van Németországnak a történetirás szakában is. Schlosser és Dahlmann, Gervinus és Luden, söt Raumer s a legujabb irók közöl is többen irtak lapokat, melyeket mindenha méltó lesz megolvasni. Magasabb hivatás nélkül is irhatni érdekes és tanulságos történetet, a mint

irhatunk egyes sikerült verset is valódi költői ihletés nélkül. De csak a müvész irókról szólok e czikkekben, Thukydidesz és Tacitus szellemi utódairól. Thierry és Macaulay iskolájáról.

S e szempontból csak egyetlen férfiut lehet kiemelnünk a német történetirók diszes sorából, — a kiről e czikk kezdetén irtam, hogy müvészettel párositja a tudományt: Ranke Leopoldot.

II.

Született Ranke 1795. dec. 25-én Thüringiának Wiche nevü városkájában*). Egész élete folytonos tanulmány és tudományos utazás. S e tanulmányok, ez utazás eredményei: nagy becsü fölfedezések a tudomány terén s maradandó müvek az irodalomban.

Alig 23 éves korában az Oder melletti Frankfurtban látjuk őt müködni, mint gymnasiumi tanárt. Itt irta a germán és román népek történeteit 1494—1535-ig**), mely 1824-ben jelent meg. Közfigyelmet ébresztett e mű egész Németországban, ugy hogy egy évvel utóbb, midőn egy hely ürült meg a berlini egyetemnél, a frankfurti ifju tanárt hivták meg arra. Ranke nem szónok, de mint iró, oly tulajdonokkal

*) Ez életirás adatait illetőleg meg kell jegyeznem, hogy főleg a Revue d. deux mondes egy érdekes czikkét használtam forrásúl.

**) Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494—1535. I. B. Leipzig.

birt már ekkor, a melyeknek rendkivüli vonzereje volt a hallgatóságra. Meglepő fölfedezései a történettudomány terén, s a nézetek azon szabatossága, a tények és eszmék azon müvészi elrendezése, mely kezdettől fogva kiváló jelleme volt munkáinak, csakhamar megalapiták tanári hirnevét. S hatása már ekkor sem szoritkozott csupán hallgatóságára. A fényes tehetségü, komoly férfiu vezérlete alatt mihamar egy uj történeti iskola áll elő, mely nem irtózik ugyan vissza a legfáradságosabb kutatástól se, azonban megválogatja a forrásokat, a melyekből merit; iskola, mely izléssel üzi a tudományosságot. Ez iskolából már is sok jeles irója került ki Németországnak.

Azelőtt főleg világtörténeti tanulmányok foglalák el Németország történetiróit. Nagy föladat a rövid emberi élethez, ha az iró közvetlen az egykoruak, a szemtanuk előadásából meríti. Mások viszont tömérdek olvasottsággal szük téren mozogtak; ugyhogy az adatok halmaza elnyomta a szellemet müveikben. Ranke alapos előismeretek szerzése után egy korszak tanulmányozására vetette magát. Az ujabb kor, főleg a XVI. és XVII. század, foglalta el figyelmét. S itt sem abban kereste tudós ambitióját, hogy mindent megolvasson: megválogatta és nem halmozta föl olvasmányait.

A régi világban többnyire államférfiak voltak a történetirók. Csak Thukydideszt és Sallustot említem. S a történetirás hanyatlását méltán tulajdonitotta már Tacitus többek közt a közügyekben való járat-

lanságnak, a mit ő „inscitia reipublicae"-nek mond*). Ugyanazon eszme, a mit Saint-René Taillandier után más szavakkal fejeztem ki, midőn az előbb a német történetirás hiányairól szóltam. Ranke, hogy e hiányon segitsen, ritka tapintattal főleg azoknak előadását kereste föl, a kik kormányoztak, s emberileg szólván, intézték a világ dolgait. Különösen a XVI. és XVII. század diplomatái, főleg a finom müveltségü, értelmes olasz diplomaták voltak tanulmányai. S midőn Berlinből Párisba, innen Londonba vagy Madridba utazott, folytonos érintkezésben találjuk őt korunk államférfiaival; levelezésben állt, többek közt, Metternichchel. E tanulmányoknak, ez érintkezéseknek köszönheti a szempontok azon biztosságát, melylyel müveinek minden lapján találkozunk. Mindig biztos kalauz Ranke, akár az Escurialba vagy a szultánok titkos tanácsába vezet bennünket; akár Loyola Ignáczot tanulmányozza vagy Németország viszonyait Luther korában, vagy a korlátlan egyeduradalom alakulását Franczia országban. Mindenütt érezzük fuvallani az uj kor szellemét, a germán és román Európa szellemét, melyről oly alapos tanulmányokat irt mindjárt munkája kezdetén, s a melynek senki sem fogta föl inkább se egységét, se különbségeit nyelvben, intézményekben, müvészetben és irodalomban. Azon különbségeket értem, melyek az uj világban is már kezdetben föltüntek, midőn az angolszászok északra, s a portugálok és spanyolok

*) Hist. lib. I.

délszakra települtek, úgy hogy Amerika csak folytatása lőn Európának.

Semmi sem mutatja inkább Ranke módszerét, melyet a tanulmányozásban követ, mint az újkori történetirók kritikája*), mely fenebbi munkája után jelent meg csakhamar. Két részre oszlik e mű. Az első a XVI. század főbb történetiróiról szól, főleg azokról, kik egyetemes történetirással foglalkoztak. A mű másik része a részletes történetirókat, krónikásokat, életirókat stb. ismerteti. Jellemzi és birálja főleg Guichardint, Marianat, Fuggert, Sleidant és Jóve Pált. A legkitünőbb tanulmány azonban Macchiavelli merész, nagy vonásokban kivitt jellemzése. Ranke teljesen áthatotta e mély és szenvedélyes szellemet. S épen a szellem ezen fölfogása emeli Rankét azon nyomozó történetirók fölé, a kik száraz adatoknál egyebet nem keresnek, nem találnak a forrásokban, az egykoruak müveiben.

Az érintett két munka egyszersmind egyéb jelességeit is feltüntette Ranke történetirási modorának. Már azokban föltünt az a történetirói részrehajlatlanság; ama gyakorlati történetbölcselem; a másodrendü okok, azon érdekek és szenvedélyek elmés taglalása, melyek önkéntelenül engednek fensőbb lendületnek; azon müvészi alakitó tehetség, mely néhány vonással élő alakokat állit elő; az észrevételek azon finomsága; az a mély lélektani tanulmány;

*) Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber. I. B. Leipzig et Berlin, 1824.

azon művészi forma; a styl ama tisztasága, szabatossága, s az a határozott ellenszenv a közhelyek iránt, mely e történetiró minden művét jellemzi.

Ranke is elmondhatja: „én is festő vagyok!“ De mi különbség eleven és hü jellemrajzai s azon eszményképek közt, minőket a költő történetirók nyujtanak, a kiknek egy képviselőjét mutattam be nem rég Lamartineban. Ranke sem hiszi imaginatióval pótolhatni a tudományt. Akár punctiroz, akár nagy körvonalokban rajzol, minden pont, minden vonal egy-egy adat nála.

S történetirói jelességei még nagyobb mértékben mutatkoznak utóbbi müveiben.

„Dél-Európa fejedelmei és népei a XVI. és XVII. században“ *) két külön munka. Egyik az ozman birodalom és spanyol királyság történeti tableauja a XVI. században; a másik a pápaság története Luthertől fogva. Török- és Spanyolország hanyatlása s a pápaság gyors felüdülése ama csapások után, melyeket a reformatio okozott: ime a munka tartalma. Mennyi tanulság, mennyi uj szempont e rövid vázlatokban. Ranke is használta, válogatva, Hammer adatait; de ez adatok mennyivel tisztább fényben tünnek föl azon művészi egybeállitásban, melyet Ranketól birunk, mint Lamartine hosszas művében. Mennyivel több haszonnal olvashatjuk ma is amazt. Látjuk, hogy a török birodalomra nézve, mely hódi-

*) Fürsten und Völker von Südeuropa im XVI. und XVII. Jahrhundert. IV. B. Berlin, 1827—1836.

táson alapult, életszükség volt a hadi szervezet, s mihelyt azzal föl kelle hagynia, mihelyt hadseregből állammá kelle alakulnia: azonnal kezdődik hanyatlása. S hogy mindemellett napjainkig fenmaradt e nép nélküli monarchia, több tényező hatásának kell tulajdonitnunk, melyek tisztán föltünnek Ranke művében. A török foglalások bevégzése után, mikor a Porta hanyatlásnak indult, nem volt nép, mely az ázsiai invasiókat folytatva, harczra keljen az ozmanokkal fényes birodalmukért, mint egykor a mongol hordák. Ide járul, hogy az ujabb európai politika is csak épen akkor kezdett alakulni, midőn a törökök európai hóditásai bevégződtek; s a súlyegyen fentartására már az időben szükségesnek tarták a törököt, nem tudván, kinek adják Európában ama részeket, melyeket az birt. Midőn azonban Ranke kárhoztatja a török intézményeket, finom jellemrajzaiban egyaránt kiemeli fény- és árnyoldalait, büneit és erélyeit egy Szolimannak, Szelimnek, IV. Amuratnak stb. E művészi jellemrajzokkal szemben V-dik Károly portraitja ragadja meg figyelmünket, s ama gyönyörü vázlat, mely II. Fülöpöt és udvarát tünteti elénk. A mint mulik a veszély, mely a török hatalom részéről fenyegette Európát, — hanyatlásnak indult V. Károly birodalma is. Megszünt az ok, mely igazolni látszott rendkivüli hatalmát. Kár, hogy a hanyatlás részletei több körülményességgel nincsenek kivive; az egész vázlat inkább, mint teljesen bevégzett mű. De ha e vázlatban is bámuljuk a mester merész és finom vonásait: mennyivel inkább magasz-

talnunk kell a mű azon részét, mely a pápaság történeteit adja elő Luther után, azon korszak eseményét, melyet a catholicismus „renaissance"-korának nevezhetünk. A nagy német iró ezen munkáját, a pápák történetét, egy Macaulay is méltónak itélte tanulmányozni s nagy dicséretekkel halmozva maga ismertette meg Angliával. Az első könyv gyönyörü bevezetés, szellemdús átpillantás az egyház-történeteken a keresztyén egyház keletkezésétől a XV. század végéig. Ranke nagy mester a gyors áttekintésben, a vázlatokban. Gondosan kerüli, a mit mindenki tud; s eszméket érint és tényeket emel ki, melyek a gondolatok egész seregét keltik föl a figyelmes olvasóban. A müvészi vázlatot nagyobbszerü tableauk követik. Az egyházi zavarokat a XV. század végén nagy vonásokban adja szerző. Mily hiven van festve a szellemi élvek ama részegsége, mely azt a korszakot jellemzi. Mily drámailag kiemelkedő alakok egy VI. Sándor és Borgia Caesar, a bűn eme virtuozai, mint Ranke nevezi; mi mély lélektani tanulmány és mennyi szellemi finomság II. Julius és X. Leo jellemrajzaiban! S másfelől Luthert már növekedni látjuk zárdája falai közt. Méltó drámai prolog a nagy történethez, mely következik. Fokról fokra fejlődnek az események szemeink előtt, az okok és eredmények azon lánczolata, ama kényszerüség szerint, mely a történetekben uralkodik. Mi kevés távolság kezdetben a felekezetek, a protestansok és katholikusok közt, mig a küzdelmek heve, az egymást tüzelő szenvedélyek végkép előidézik a

szakadást! Mennyi távolság Contarini bibornok böles mérsékletétől Loyola Ignácz föllépéseig! Nem én mondom, hanem egy katholikus iró szavait idézem, a ki ugy vélekedik, hogy e rendkivüli egyéniséget soha senki sem jellemzé nagyobb szabatossággal, senki sem itélte meg az igazság élénkebb érzetével, mint Ranke. S megint feltünnek e müvében a román és germán Európa ellentétei. Az olasz nem birván a forradalommal, a spanyol jó segélyeül. S a mozgalom habgyürüként terjed mindig szélesebb körben; a felek mindig élesebben állanak szemközt. Calvin antikatholikusabb, mint Luther volt; a jezsuiták hevesebbek, mint az olasz papság volt. Mennyi érdekes részlet, mennyi müvészileg rajzolt epizód e nagyszerü tableaukban, melyek annyi oldalról vetnek ujabb fényt Európa egyetemes történeteire. S mindezek előadásában semmi felkezetesség, semmi declamatio, mely zavarná a történeti styl egyszerü szépségét. Távol van Ranketól minden részrehajlás. Olvastam valahol, hogy protestans létére csodálkozott, midőn Rómában a titkos levéltár adatait nem közlék vele azon megelőző szivességgel, melyet egyenessége érzetében oly gyermetegül remélt.

A XV. és XVI. századot illető kutatásai szükségkép fölkelték Rankeban a vágyat, körülményesebben is megirni azon nagyszerü mozgalom történeteit, mely Németországból indult ki. Hasznos előtanulmány volt e részben a pápák története. S mig mások főleg egyházi szempontból tekinték ama nagy szellemi forradalom eseményeit, a reformatio törté-

neteit adván Németországban: ő viszont Németország történeteit irja meg a reformatio korában*). munkája ezen czimével is mutatván, minő szempontok vezérlék tollát. Nem is várhatánk egyebet Németország nagy történetirójától. S míg a régi adatok életet nyernek Ranke művészi ecsete által: mennyi új adattal lepte meg e korszak tanulmányozóit. A XV. század kezdetétől a 30 éves háborúig a németországi diéta volt a német politika tüzhelye. Ennek okirataiból meritett főleg Ranke. Mivel azonban a német császár Spanyolországban, Németalföldön és Italia egy része fölött is uralkodott: ezen országok levéltárait is meglátogatta és fölkutatta. Mondanom sem kell, hogy a tudós nyomozás eredményeivel s a jeles német publicista nézeteivel a történetirás szintazon művészi alakjában találkozunk e mű folytán is, mint egyéb dolgozataiban**).

Csak egy munkája szenved kivételt e dicséret alól. Poroszország története***), melyről jól irta egy ismertető, hogy inkább valamely ügyes „rapporteur" művének látszik, mint művész dolgozatának. Tárgya

*) Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. 5 B. Berlin, 1839–1847. Ujabban második kiadást ért

**) Aprább czikkeit és értekezéseit mellőzve, a többi művei közt a következőket kell kiemelnem: Don Carlos Infant von Spanien, Vienne, 1827; Die Verschwörung von Venedig im Jahre 1618. I. B. Berlin, 1831; Zur Geschichte der italienischen Poesie. I. B. Berlin, 1837: Die serbische Revolution. I B. Berlin, 1844.

***) Neue Bücher preussischer Geschichte 1847—48.

iránt sehol nincs azon előszeretettel, mely egyedül képes valódi életet kölcsönözni az iró müvének.

Jelenleg azonban megint visszatért Ranke kedvelt korszakára, melyet senki sem ismer nála inkább. „Francziaország története a XVI. és XVII. században*) némileg kiegészitése előbbi müveinek: egyik ujabb szinhelye azon mozgalmaknak, melyeknek egyéb főszinhelyeit a continensen már megismertette. Mennyi élő alak, mennyi érdekes jellemrajz ama nagyszerü drámában, melynek a szent Bertalan éje képezi borzasztó catastropháját. Előttünk élnek, működnek a büszke Guise-ek, a nemes lelkü Coligny; s a pártfőnökök körül látjuk tolongani, a kor minden szenvedélyeit képviselve, Páris és a tartományok népét. Mesterileg sikerült különösen Medicis Katalin és IV. Henrik jellemzése. Mennyi finomság ama sötét női arczképen: mig IV. Henrik föllépéséhez csak Oraniai Vilmos megjelenése hasonlit Macaulaynál. Más párhuzamot alig találunk az ujabb irodalomban.

E párhuzamot azonban csak a jellemzésre, csak a portraitirozásra s a tömbek ügyes elrendezésére kérem értetni. Macaulaynak nagy történetirói előnyei vannak Ranke fölött, melyekről külön czikkben szólok, befejezvén itt az életirás adatait.

A juliusi forradalom (1830) Poroszországban is fölizgatta a kedélyeket. Élénken vitatták a pártok

*) Französiche Geschichte im XVI. und XVII. Jahrhundert.

a politikai kérdéseket. Ugy hivén Ranke, hogy e tusák közt a történetet is illeti szó, 1832-ben egy politikai folyóiratot alapitott*). Két párt volt akkor Németországon: egyik a tiszta eszme általános typusa szerint akarta idomitani az államot; a másik nem akart mozdulni másfelé, mint vissza — a középkorba. Ranke a két tábortól egyforma távolságban tüzte ki zászlóját. Az európai történetek minden rejtelmeiben avatott levén, ugymond egyik életirója, hogyan ámithatta volna magát oly elméletekkel, melyek nem veszik számba a nép hagyományait? S az ujabb társadalom történetirója levén, hogyan egyezhetett volna bele azon elvekbe, melyek csak a hübéri századok hátterében látják a szabadságot, az állam nagyságát s a társaság jólétét? Azonban a párttusák szenvedélyei közt majd nem egyedül maradt programmjával, s 1836-ban már meg kellett szüntetnie folyóiratát, melyben jeles publicistai czikkek mellett annyi becses történeti értekezést adott.

Ha nem tudott pártot alkotni a politikában, — iskolát alapitott a történetirásban. Iskolát, melyről fenebb mondám, hogy izléssel miveli a tudományt; megválogatja olvasmányait, folytatván különösen az olasz diplomaták tanulmányozását. Iskolát, mely éles elméjü a források megitélésében, a krónikások szelleme felfogásában, szorgalmas a gyüjtésben, müvész az anyagok egybeállitásában.

*) Historisch-politische Zeitschrift.

S ez iskolának nemcsak Németországban vannak követői; kiterjedt hatása Olaszországra is, s terjed mindenüvé, a hol Ranke műveit olvassák s nem hiányzik a fogékonyság a szépre és jóra.

III.

A németekben, mint láttuk, hiányzik az a gyors és biztos alakitó tehetség, mely az angol és franczia iróknak oly kiváló jelleme. Jelesb műbiráik magok elismerik ezt. Smith Julian is megjegyzé a minap, hogy a német szellem könnyen elmerül tudós részletekbe és szellemdús paradoxonokba, s hogy a szertelen alaposságra és teljességre törekvés s az elsietett bevégzéstől való félelem is idomtalanná teszi a német tudományosságot. „Hamar megitéljük, mond a Grenzboten tudós szerkesztője, hamar megitéljük a franczia történetirók modorát, s távol is legyen tőlünk könnyelmüségök és regényességök: de a történetiró föladata, a nemzet eszmekörét tágitni; s a tudomány csak müvészi alakban válik közkincsesé. Németországban a tudós csak a tudósoknak ir.“

Egyedül Ranket emeltük ki a nyomozó történetirók közől. S a franczia kritika méltányló szavait is idéztük, midőn jelességeit soroltuk elő. Ma, árnyoldalairól szólván, hogy igaztalanoknak ne láttassunk, a német irodalom történetiróinak nézeteit veszszük kiindulási szempontokul.

Érdekes tanulmány, mert Ranke hiányai általában a müvészi történetirás tévedéseivel ismertetnek meg.

A német irodalom történetirói egyhangulag magasztalják Ranke kitünő éles eszét, alapos képzettségét, melylyel oly könnyen fölfog minden concret élettüneményt; magasztalják otthonosságát az irodalom és müvészet terén s a bölcselem és vallásos fejlődés tömkelegeiben; ugy szintén biztos és gyors pillantását, a melylyel fölfogni, alapos politikai és lélektani ismeretét, a melylyel megitélni, s tárgyilagosságát, a melylyel visszaadni képes az eseményeket. Elismerik, hogy finomság biztossággal párosul rajzaiban. Smith Julian nagy miveltségü tudós utazót lát benne, a ki magas állásánál fogva bebocsáttatást nyer mindenüvé s a ki minden egyént teljesen ismer, a kivel egyszer érintkezik. Ide járul, ugymond, bámulatos müvészete, melylyel az eszméket az egyéniségekben képes megtestesiteni.

Osztozik e magasztalásokban egy ujabb, szintén szellemdús német kritikus. „Ranket, irja többi közt, méltán diesőitik mint első német történetirót, a ki a csoportositás, előadás és pragmaticai kifejtés müvészetét addig ismeretlen fokra vitte Németországban. Egy német történetiró sem tudta ő előtte a kabinetek huzásait és ellenhuzásait egy sakkozó számitó bölcseségével bonczolni s a diplomatia szökelléseit ekkép követni minden téren. Ritka ügyességgel érti az érdekek és személyiségek gruppirozását, helyes világitásba helyzését. A genrekép is

világtörténeti fényben tünik föl müveiben. Soha sem említ olyast, a mi nem lényeges; soha sem érint semmi közönbös dolgot, de mindent — közönbösen.“

Oly pontra érkeztem, mely midőn egyfelől a legnagyobb történetirói erény, könnyen fajulhat a müvészi történetirás árnyoldalává.

E közönbösség az előadás legtökélyesb tárgyilagossága lehet; olykor azonban csak az — alanyiság hiánya. A legnagyobb irói pártatlanság lehet; olykor azonban csak a meggyőződés, ama mély erkölcsi érzület hiánya, mely nélkül se Thukydideszt, se Tacitust nem képzelhetjük.

Nem azt a felötlő iránykeresést értem, mely az ujabb franczia történetirók egy részét jellemzi. A szépirodalom e tekintetben több szabadsággal bir. Hiában irnak a németek annyit össze az iránymüvek ellen: részünkről Planche-sal tartunk, ugy vélekedvén, hogy a regény- vagy drámairó bármily lélektani föladatot vagy társadalmi problemát tüzhet irányul: csakhogy az eszmét cselekménynyé kell tudnia átalakitani, megelevenitvén az ellenkező okoskodásokat. Csupán az oly iránymüvet kell roszalnunk, melyben az egyéniségek, élő alakok helyett, csak egy syllogismus különböző részeit képviselik. Másként áll a dolog a való történetek előadásával. Itt bizonyos irányok, pártnézetek kitüzése rendesen a történeti igazság rovására történik. A rokon irányu források kritikátlan kizsákmányolásától az adatok compositiójáig sok alkalma van a

történeti irónak véteni az igazság igényei ellen. Ki fogja komoly és tanulságos történeti münek ismerni, a melynek irója nem a történeti bizonyosság szempontjából indul ki az adatok megválasztásában; s mig egyfelől kevés jelentőségü tényeknek rendkivüli fontosságot tulajdonit, más részről fontos tényeket hallgat el, mert talán ellenkeznek irányaival? A vallásos és politikai irodalom terén egyaránt nagy számmal találunk ily müveket, melyek a felekezetesség kiáltó bélyegét hordják magokon, s szenvedélyes röpiratok inkább, mint történeti müvek.

Ranke müveihez árnyéka sem férhet e vádnak. Megveti és gondosan kerüli a röpiratkészitők közhelyeit, szónoklati ékességeit; s önhangulata, egyéni nézetei által sem akarja zavarni az előadás ama tárgyilagosságát, melyre oly müvészi kitartással törekszik. De talán igen elmerül olykor tárgyába. Gyakran elveszti szem elől azon magasabb politikai, erkölcsi és bölcselmi szempontokat, melyeknek emelni kell szivünket, mivelni lelkünket; nélkülözni látszik ama lappangó meleget, mely a legtárgyilagosb előadásnak is egyedül képes megadni intensiv erejét. A német kritika e miatt még szigorubban itéli őt meg, mint mi e sorokban. „Ranke, mond közelebb egy uj irodalom-történetiró, archiváriusi varázsló. Tündéri világitásban tünteti elő a holt adatokat; emberi physiognomiát öltenek azok müveiben; müvészileg árnyal és drapiroz, utánszámitja a legmesterségesebb számitásokat; az indokok egész törzsfajával

mutat föl minden tényt: mind e számitás és mérlegelés mellett azonban oly hidegen fú elénk munkáiból a meggyőződés, hogy a történetekben imponderabilis elemek is vannak, melyeknek elismerése és utánérzése nélkül egy történeti ábrázolatnak sincs valódi nemzeti jelentősége.“

„Ide járul, mond továbbá kritikusunk, hogy a tömegmozgalmak tolongásaiban s a nagy cselekvények hevében nem oly otthonos Ranke, mint az indokok, számitások és érdekek tiszta előadásában. Ugyde a történetirónak a gép morzsoló működését is meg kell mutatnia; nem elég a rugók és kerekek ismertetése.“

Fontosabbnak, mert alaposabbnak tartom azon vádat, mely Ranke müveinek töredékességére vonatkozik. E különben jeles történetiró gyakran föláldozza a történeti mü teljességét ama törekvésnek, hogy semmi olyast ne mondjon, a mit Niebuhr kifejezése szerint, „mindenki tud“; mi által aztán nemcsak compositióiba, hanem stylusába is némi töredékesség jő be. Egyetlen nagyobb müve sincs, mely Macaulay históriájához hasonló müvészi egészet képezne. Szaggatott tablcauk állanak előttünk, a melyekben az alakok elevenek s ügyesen és izletesen oszlanak meg a tömbök; de hiányzanak az összes compositio kiemelkedő központjai; hiányzanak azon részletek, a melyeknek ismerete nélkül minden szépségei mellett sem élvezheti a nagy közönség a történeti előadást. Annak a tudós hóbortnak kelljen-e e hiányt tulajdonitanunk, mely ambitiót helyez abban,

hogy könnyeden átoson a már ismert dolgokon, s mindig csak ujat, rejtélyest törekszik adni bizonyos fontoskodó önhittséggel? Vagy azt kelljen tartanunk Smith Juliánnal, hogy Ranke szelleme igen élénk, nyugtalan, habzó: s a teljes történeti előadás nyugodt folyása tulajdonkép nem az ő tere?

Nekem úgy tetszik, hogy a részletek, melyek a mű teljességéhez tartoznak, gyakran a művészi alakitásnak is esnek áldozatul: s Ranke műveinek töredékessége olykor csak a művészi compositio egyik hiányát tünteti föl. A költői mű kerekdedsége lebeg a művész történetiró előtt: holott a történeti mű compositiója és e költői inventio közt nagy a különbség. Nem mindig lehet a történeti művet egy drámai mese alakjában kikerekitenünk. A költő mellőzi a czéljára nem tartozó részleteket, mig a történetirónak, ha szabatos rövidséggel érintve is, minden részletet föl kell ölelnie. — Tudom, hogy sok függ a compositio tökélyére nézve az anyagok elrendezésétől: ez anyagok sokasága azonban gyakran szétveti a műforma abronesait, s a történetiró nem ritkán van azon helyzetben, hogy választania kell a mű **teljessége és kerekdedsége közt.**

Ritkák a Thierry-k s Macaulay-k, a kik a kettőt egyeztetni tudják.

IV.

Gróf Teleki József.

I.

A „Hunyadiak kora" szerzőjét nem ok nélkül igtatjuk a nagy történetirók sorába.

Történetirásunk a régibb időkből is mutathat ugyan érdekes és tanulságos lapokat: a legtöbb mű azonban az események kivonatos egybeállitása levén, csak a korszakok szerinti felosztásban mutatott némi műszerkezetre: s mig egyfelől az egésznek felfogásában és a részletek előadásában egyaránt nélkülöznünk kellett azt a művészi formát, mely a nagy irók műveit jellemzi, nélkülöztük az emberi állapotok azon ismeretét is, a mely nélkül nem mondhatjuk el, hogy a történetirás a népek és királyok iskolája. Se Liviusunk nem volt eddig, se Thukydideszünk.

Történetirásunk, magasabb értelemben véve e szót, csak Szalayval és gróf Teleki Józseffel kezdődik.

E magas állásu államférfiu s ama jeles publicistánk fényes országos és irói pálya után a közügyek nem mindennapi ismeretével adták magokat a történetirásra; s ha az utóbbi a styl nagyobb szépségei, nyelvének meglepő sajátságai által is kitünik, az előbbinek müvét viszont oly teljesség emeli minden egyéb hazai történeti müveink fölé, mi első rendü állást biztositana e kitünő irónak bármely nemzet irodalmában.

Azon kitartással, melyet a német irók tanusitanak kutatásaikban, látjuk Telekit fáradozni harmincz éven át szakadatlanul, adatokat gyüjtve, rendezve. Kötetekre megy az okiratok száma, a melyeket nagy részint ő ismertet meg velünk először. S a hazai kutfők hosszas tanulása mellett nincs lapja a külföldi egykoru emlékiróknak, mely az általa tanulmányozott korszakra vonatkoznék, a mit olvasatlanul hagyott volna. S a mily rendkivüli szorgalmat fejtett ki a kutatásban és adatgyüjtésben: oly éles elmét tanusit az ellenkező adatok egybevetésében, a kutfők megitélésében. Nyugodt, szenvedélytelen, alapos kritikája, melylyel a történeti igazságot földeriteni igyekszik, magasan felülemeli azon történetirókon, a kik ephemer szempontoknak áldozzák föl az örök igazságot, s a históriát napi ügyek és érdekek igényeihez alkalmazzák, fegyvert, védiratot, rendszert készitve abból. Különösen meglepő e nyugodt pártatlanság a cseh és lengyel emlékirókkal szemközt. Az egyszerü, józan értelem okait halljuk a szenvedély, elfogultság és fajgyülölség ellenében. Teleki

állása soha sem felekezeti: előadása nem ügyvédi szóváltás, hanem birói itélethez hasonló; igazságot tesz a versengő felek közt, a késő kor ama szenvedélytelen pártatlanságával, mely saját méltóságot kölcsönöz a történetirásnak.

S e részrehajlatlanság nem közönbösség Telekiben.

A kor, melyet oly teljesen állit elénk, egyik fénykora nemzetünknek: s államférfiu, mint Teleki volt, nem szentelte volna éveken át szünóráit e korszak tanulmányozásának, ha a földidézett emlékek nem tartják vala ébren lelkesedését, nem élesztik vala szorgalmát. Emelkednie kellett szükségkép lelkének, a midőn az átvirasztott éjeleken lámpája fényénél megjelentek előtte ama nagy szellemek, a kiknek szavait, tetteit adja elő; s e lelkesedés több volt az ihletnél, mely az irót megszállja munkája közben: az egész munkán át érezzük ama lappangó meleget, mely e férfiu végnapjaiban az életerőt pótolta a már roncsolt testben, érezzük mindenütt, helyenként meg-megragadólag, a hazafiság lüktetését. De e hazafiság nem oly szük látkörü, hogy a hon határain tul is meg ne látná, nem oly igazságtalan, hogy elleneinkben is el ne ismerné az érdemet. Vessétek össze a jellemrajzot, melyet Podiebradról találunk a negyedik kötetben, a ráfogásokkal, melyekkel a lengyel és cseh történetirók elhomályositani törekedtek Mátyásunk dicsőségét. S az igazságszeretet ama példája, melylyel ellenfelei fölött tündöklik Telekink, s a mi szükségkép emeli történetirói

tekintélyét, annyival dicséretesebb, minél kevesbbé szorultak rá hősei, hogy a kölcsönös elismerés utján várná érdemeik méltánylását. Az oly kevéssé lovagias XV. század ez utolsó daliái, mint Thierry Amadé nevezte nem rég Hunyadi Jánost és Mátyás királyt, magasan kiemelkedő egyéniségek nemcsak hazánk, hanem összes Európa történeteiben, a kik sokakra képesek árnyékot vetni, mig magok a hir és dicsőség verőfényében ragyognak. Ha valaki, bizonyára Teleki kezdheti vala művét a hőskölteméný stereotyppá lett kezdő szavával:

Férfiat éneklek. . . . .

De ő nem szorult a költők phrasisaira, hogy bámulást ébreszszen hősei iránt. S ha egyenes, higgadt jellemből nem folyna történetirói pártatlansága, azt kellene hinnünk, hogy az önérzetnek is része van abban, a mely kizárja a hazafiui féltékenységet.

Azonban az erkölcsi jellegtől, mely az iró előadásán ki van fejezve, s a szellemtől, mely itéletein elömlik, elvonatkozva, minden történeti műnek van tisztán irodalmi, tisztán művészi oldala is, — s főleg attól függ szerencséje.

A styl és műszerkezet képezik e művészi oldalt.

Styl tekintetében Teleki nem mérkőzhetik Szalayval. Nehány ifjukori értekezését kivéve, Teleki nem foglalkozott folyvást az irodalommal; s e szerint nem állt módjában megszereznie azt a műgondot, azt a folytonos ügyeletet széphangzásra s annyi

egyéb tekintetre, melyek magokban csekélységeknek látszanak, de a melyeknek szemmel tartása nélkül nem szerezhetjük meg a tegyelmet, mely az irás mesterségét teszi. Az erőt csinnal párositani: a régiség nagy iróinak eme tulajdona, csak kevés választottak osztályrésze minden irodalomban. Még kevesebb irónak sikerült a száraz krónikai nyelv s a rhetori dagály és költői phrasisok közepett eltalálni a müvészi történetirás nyelvét, mely a rövidséget világossággal, a szabatosságot széphangzással, az egyszerüséget teljességgel tudja párositani, s eleven, mozgalmas, sőt plasticus költői képek és phrasisok nélkül.

Teleki nem birja ugyan a müvészi styl eme nagy tulajdonait; egyaránt hiányzanak prozájában a lángész szerencsés merészségei, ügyes és eredeti fordulatai, s azon csin és mügond, melyet hosszas tanulmány után sajátit el a tehetség: nyelvének mindazáltal megvannak saját előnyei. Előadása egyszerü, tiszta, világos; a numerus hiányáért szabatossággal kárpótol; s egyaránt távol van a krónikai nyelv szárazságától és a képek ama fényüzésétől, mely a költő történetirók müveit jellemzi. Gyakran tapasztaljuk stylistáinkban, hogy az erőt, a darabosság félelme miatt, föláldozzák a simaságnak: a mi Telekink értelmességre törekszik mindenek fölött; s mig másokat mügond vezérei kifejezéseikben, Teleki azon ihletés sugallatát látszik követni, melyet tárgyától veszen; a tárgy megtalálja formáját; látjuk, érezzük, mint válik erélyesebbé, idegesebbé,

sőt szónokivá ez egyszerü, igénytelen nyelv, s mint emelkedik alkalmilag a nagy dolgok szinvonalára.

S a compositióban még több jelességei vannak. Fő tekintet ugyan előtte mindenkor a teljesség, mi részben müve páratlan irodalmunkban: azonban kitünő alakitási ügyességgel is találkozunk nagyban és részletekben, az egyes kötetekben és egyes lapokon egyaránt. Még nem áll előttünk bevégezve a mű, hogy ismertethetnők a szellemet, mely az egészet egybefüzi: de ott van az első két kötet, Hunyadi János föllépésétől Hunyadi László s ama király haláláig, kit Prágában ért el a nemesis: egy nagyszerü dráma, a költői igazság teljes kiszolgáltatásával. S mig egyfelől Lászlóval vérben áldozik le a Hunyadi-ház napja, annál nagyobb fényben emelkedik a horizon másik oldalán az ifju Mátyásban. Alig lép ez ifju a trónra: s a „parvenu", mint akkor tekintették Európa fejedelmei, csakhamar megmutatja, hogy a mit királykodásnak neveznek, jobban érti nálok. Hazánk e nagy királya egészen betölti a következő köteteket. Nagyszerü központ, a mely körül csoportosulnak ama korszak többékevesebbé ismert egyéniségei. Mindenütt érezzük intéző szellemét.

A jellemrajzokban e nagy történeti festőnk nem követi az arczképiró historikusok példáját, a kiknek egyikét Lamartineban volt alkalmam bemutatni.

A portrait, a mint a költő történetirók használják, a regényből és életirásból van becsempészve a történetirásba. Azon hanyatlási korszakból való ez arczképezés, mint helyesen jegyzé meg Vitet a minap, midőn az irónak nincs többé ereje és kitartása, a régiség nagy iróinak mintája szerint, egyszerüen beszéltetni és cselekedtetni személyeit: a helyett közénk és a történet személyei közé lopózik, s igyekszik mindent kimagyarázni. — De a valódi história, mint más alkalommal már megjegyeztem, nem az életirás: a Plutarchok nem Thukydideszek. Az életirásban helyén van az arczkép; az életirónak modéleja egyedüli czélja. Az egyéniség, a kit ábrázol, az ő központja; a tények és események csak annyiban kiemelendők, a mennyiben ez egyéniségre vonatkozik. Ő érette adják azokat elő, elhagyván, röviditvén, a mik épen nem vagy csak kevessé tartoznak reá, s egy központba irányzott sugárok gyanánt rendezvén, a mik vele viszonyban állanak. Ki nem látja, hogy nem ez a történetirás eredeti tisztaságában. Itt minden dolog, minden esemény helyet követel illő arányban; nem valamely opticai csalódás teszi nagyokká előttünk a történeti egyéniségeket; magok emelik, magok dicsőitik magokat, beszélvén és cselekedvén nagyszerübben, mint mások. A történetiró előttünk hagyja mintegy lefolyni az eseményeket, a nélkül, hogy a történeti egyéniségek mellett maga is megjelenvén, sértené illusióinkat: ez azon tárgyilagosság, melyre a régiség nagy mesterei példát adtak. Nem merültek ők tudós ana-

tomiai vizsgálatokba s hosszas erkölcsi és lélektani értekezésekbe, mikben élvet találhat a bölcselő és moralista, de a melyek gyakran zavarják az események előadását, s olykor hamis indokokat csempésznek a történetirásba; nem bocsátkoztak párhuzamokba más korok egyéniségeivel; rövid, de sokat mondó megjegyzéseik nem zavarták az események folyamát, s egyszerü előadásukban ovatosan kerültek mindent, a mi a kelet korát hordaná magán. Csak a szellem, mely az itélet tisztaságában mutatkozik, s az erkölcsi érzés, mely az egész müven átleng, mutat egy miveltebb utókorra, melytől egyaránt távol van az igazságtalan harag és kedvezés oka.

E nagy példányok után indult a mi Telekink. Ne kérdjétek tőle munkája folytán, milyen volt Hunyadi János, milyen Mátyás király. Az egész munkát betöltik e nagy egyéniségek, mindenütt látjuk őket, mindenütt érezzük hatásukat: de az iró az események előadása közben nem állapodik meg kedvetekért, hogy apró mintákat vegyen amaz óriási szoborról, mely oly nagy dimensióban él conceptiójában. Ha elolvassátok a müvet: magatok tisztába jöttök a jellemek felől. Pályájok végén itélhetjük meg legigazabban, a kik a világ szinpadán szerepelnek. Ha legördült a függöny, magába száll a lélek, s még egyszer átgondolja, a miket látott és hallott, a mik elvonultak szemei előtt. Minden nagy ember sirja egy-egy kis határdomb, honnan könnyebb a visszatekintés. Történetirónk sem mulasztja el megtenni e visszatekintést, valahányszor valamely

nevezetes egyén lelép a cselekvés piaczáról. Művészi visszatekintés, mint a szobrászé a bevégzett műre, mielőtt elhagyja műteremét. Egy pillanatra föltünik előtte minden idom, minden vonal; a szobor kész s könnyü kézzel alakul mintája. E tekintetben Teleki müveiben sem hiányzanak a jellemrajzok és arczképek: csak a modor különböző, mely szerint azokat elénk állitja. Alkalmat szolgáltat mintegy összevetnünk a rajzot az eredetivel, az élő alakkal, a ki előttünk élt és működött: a hűség a főszempont előtte, mig a költő történetirók eszményi alakokat állitnak elénk.

Művészi tekintetben is felötlő jelességei vannak e szerint Teleki művének. S nem is emlitvén ama nagy lendületet, melyet hazai történetirásunkra nézve várunk e műtől, csak e rövid sorokból is láthatjuk, hogy történetirónk nem egy tulajdonnal bir, mely őt a nagy történetirók közé emeli.

Valóban a „Hunyadiak kora“ a legbecsesebb örökség, melyet egy államférfiu hagyhata nemzetének. Bármi fényes emléket emeljen a családi kegyelet s a nemzet tisztelete e férfiu sirja fölött: mind fölülmulja azon nagyszerü emlék, melyet müvében maga emelt nevének. Fenmarad az

. . . aere perennius

mig egy magyar él, kit hazája multja, nemzete hajdani fénye érdekel.

II.

„Hunyadiak kora Magyarországon“. Irta gróf Teleki József. Negyedik kötet. Mátyás király, Beatrix királyné és Podiebrad cseh király acélmetszetü képeivel.

Ritka élvezet a magyar kritikusnak, hasonló művel foglalkoznia, mint a Hunyadiak kora: nem csoda, ha örömest visszatérünk arra. Kötelessége pedig a magyar napi irodalomnak koronként mindig visszatérni az ily művekre, mig egyetlen példány hever azokból olvasatlanul a könyvárusok boltjában. Olvassuk, hogy Macaulay története ott áll mindjárt a szent könyv mellett az angol családok szekrényében. Vasárnapokon nem tivornyáz az a nép mulatóhelyeken; istentisztelet után a családi körbe vonul mindenki vissza, s ha egy pár fejezetet olvastak a szent könyvből, Macaulayt veszik elő, — és olvasnak hazájok viszontagságairól II. Jakab idejében, s olvasnak a szabaditóról, a nagy orániai Vilmosról. Tiszteletreméltó nép, mely igy becsüli meg nagy iróit; boldog nép, mely a mint vallásos érzelmeinek eleget tett, a hazafiuság oltárán áldozik. Előbb kibékül istenével, — aztán elmerül hazája multjába, s hasznos tanulságok mellett, mély lelkesedést, erős nemzeti önérzetet merit olvasmányaiból. Ez önérzet, e lelkesedés nélkül nagy nemzet nem lehet. S ez önérzet és lelkesedés a szent tüzhez hasonlit, mely Irán magasain lobogott egykor; éleszteni kell és folyton táplálni drága égő szerekkel, hogy ki ne aludjék. Legjobb tápszerei pedig a történeti művek,

melyek a nemzet egykori viszontagságait ábrázolják. A régi dicsőség fénye keresztül ragyog hosszas időkön, s a késő unokát is fölheviti. Ha egy idegen kalandjától sem tagadhatjuk meg részvétünket: menynyivel erősebb érzelmeket ébreszt keblünkben ama nagy tettek előadása, melyeket őseink miveltek, s azon szerencsétlenségek olvasása, melyek atyáinkat érték. A kegyelet érzése szükségkép emeli s megszenteli mintegy az öröm és fájdalom vegyes érzelmét, mely kebelünkben támad ilyenkor. Velem legalább mindig ez történik, valahányszor egy-egy nagy korszakát olvasom e nemzet történeteinek. Csoda-e, ha irigylem az angol nép szerencséjét, melynek minden mivelt tagja képes ily élvezetre; s ha önkéntelenül felmerül bennem az óhajtás, bár a magyar nép ugynevezett mivelt osztálya is birna e müveltséggel. Akkor bizonyára nem lenne ok panaszkodnotok a téli esték unalmai ellen; s tapasztalnátok, hogy van egy benső láng, mely jobban hevit kandallótok tüzénél; s hogy nemcsak azon főke termi meg gyümölcseit, a melyet földeitekbe beruháztok.

Nem tartozom azok közé, a kik fenhangon hirdetik minden uj munka megjelenésekor: pártoljuk a magyar irdalmat! Irótársaim többször vádoltak, hogy igen is nagy mértéket alkalmaztam egy és más műre, melynek hiányai, körülményeink közt, nézetök szerint, több elnézést igényeltek volna. Ily mértéket alkalmaztam nem rég a Hunyadiak kora irójára is, s a kik czikkemet figyelemre méltatták, tudhatják.

hogy gróf Teleki József megütötte e mértéket; ismerik az okokat, melyeknél fogva őt az európai nagy történetirók sorába igtattam.

E sorok is igazolják, a miket akkor kifejtettem.

Az előttünk fekvő (negyedik) kötet egyik legkevesbbé dicsőséges időszakát adja elő azon kornak, melynek történeteit vázolja az egész mű. A cseh háboru eseményei; mely háboru oly népszerütlen volt e nemzet előtt, s melyről maga Mátyás is azt irta utóbb: hogy akarata ellen kezdette, akkori tanácsosai unszolására, a császár és a pápa kedvéért. de attól eddig is örömest menekült volna, ha becsülete koczkáztatása s az ország kára nélkül teheti vala*). Tehát egy nagy politikai botlás, mely tömérdek áldozatba került e nemzetnek, legkisebb haszon nélkül. Mig Morva- és Csehországban pusztitnak a magyar hadak: hazánk délkeleti részein szabadon dúl a török. S mig a cseh korona után nyujtja kezeit Mátyás: szinte elveszíti a magyart. Ime a történeti rajz sötét háttere a Hunyadiak kora negyedik kötetében. S a mesternek, kitől e rembrandti rajz származik, és a hősnek, a kit ecsete ábrázol, egyaránt dicsőségére szolgál, hogy e sötét háttér Mátyás jellemének egyetlen vonását sem homályositja egészen el. Sőt az árnyalat emeli a rajz hűségét; a sötét vonások csak inkább kiemelik a fényoldalakat.

*) Lásd 432. lap.

Ám vizsgáljuk kissé közelebbről a nagyszerü rajzot.

Mátyás alakja képezi a tableau központját. De nem mondhatjuk, hogy a mester ezen alakért, a kit előtérbe állit, elhanyagolta volna a rajz többi egyéniségeit. Nagy előszeretettel, részletes műgonddal van kivive a csoportozat több más alakja is. Mindjárt kezdetben ott áll Mátyással szemközt Podiebrad.

Méltó vetélytárs.

A kormányzás mesterségében nagy jártassága, a katonai tudományokban az akkori időkhez képest megkülönböztetett ismeretei, az igazságszolgáltatásban tántorithatlansága, szilárd, elhatározott, csendes jelleme, melyet a körülmények sulya szinte a makacsságig edzett, eleven, magát a szerencsétlenségben föltaláló esze benne nagy férfiut, megkülönböztetett fejedelmet tüntetnek elénk, s a haza javának élénk fölfogása, annak erélyes és buzgó előmozditása, valamint ernyedetlen munkássága által uralkodása hazájára nézve boldogitó is lett volna, ha a pápával támadott viszálkodásai minden igyekezetei sikerét el nem fojtják, s a szilárdul igazgatott kormányt kezei közt meg nem rázzák, hogy tehetségeinek minden erejét annak megtartására kell vala forditania. A vallásos vakbuzgóság ugyan, melytől maga sem volt ment, a korabeliek nagy részét igazságtalanná tette iránta: jeles tulajdonait mindazáltal ellenségei sem hozhatják kétségbe. Nagyravágyása, később pedig azon kellemetlen viszonyok,

melyek közé sodortatott, nem ritkán letériték ugyan az egyenes utról s megrovásra méltó tettekre birák a ravaszságra különben is hajlandót: mindemellett is azonban kitünő helyet foglal Csehország nagy férfiai közt; mig erkölcseinek tisztasága, példás családi élete a magán ember, a családapa iránt is részvétet gerjesztenek. Ha ezekhez adjuk, hogy testre nézve alacsony termetü, elhizott, fejér börü, eleven szemü volt, — előttünk áll, Teleki rajza szerint, azon férfiu, kinek halála hirét Mátyás is könyező szemekkel vette; kiben az erőt és értelmet tekintve, maga Mátyás is a korabeliek egyik legkitünőbbikét szemlélte.*)

Mátyás alig volt huszonöt éves, midőn a közel 50 éves Podiebraddal először találkozott a csatatéren. Rég ismerték, rég becsülték egymást. Jól ismerte, ugymond Teleki, mindegyik vezér a másik megkülönböztetett tehetségeit, jól látta erejét, s azért magát, hirét és seregét egyik sem akarta veszélyezni. A magyar sereg fő előnye a mindenre kész és szinte vakmerőségig bátor lovasságban állott, a cseheké a háboruhoz edzett s annak sanyaruságaihoz szokott gyalogságban. Ez szekérvárával körülfogva, minden meglepetés ellen bátorságban volt; azt hirtelen, de czélszerün felhányt sánczai mellett könnyü mozgásu, mindenfelé serényen használható huszárjai s az ujonnan felállitott fekete sereg rendithetlen bátorsága, a hadi mozgásokban gyakor-

*) Hunyadiak kdra, 14—215. lap (IV. köt.)

lottsága fedezte. Az idősb király tartott az ifjabbnak viritó szerencséjétől, ez amannak tapasztaltságától, komoly bölcseségétől. Amaz, ha felülmulta is emezt a táborozás gyakorlati ismeretében, ez bizonyosan mélyebben volt avatva a katonai tudományok elméletébe. Az a divatozó táborozás minden csinyjának czélszerü használásával, ez táborának uj, öntalálta elrendezésével, uj elvek szerint tett mozdulatokkal, — amaz számos győzelmein alapult régi hirével, ez ujonnan meteorként feltünt dicsőségével rettenté ellenfelét. A lassu csehek tartottak a virgoncz magyar lovasságtól, a magyarok a gyakorlott csehek megedzett és kitartó vitézségétől*). Mindkét oldalról a legnagyobb ovatossággal folyt tehát a háboru, nagyobb, eldöntő csaták nélkül. A szerencse mindazáltal Mátyásnak kedvez. Tért foglal Morva- és Csehországban, s fölteszi Csehország koronáját.

Azonban Podiebrad meghal. Ujabb bonyodalmak következnek. A cseh és lengyel király egyesülnek Mátyás ellen, s hatvan ezeret meghaladt táborral megszállják Boroszlót, mely a magyar királynak hódol. Mátyás a roppant tábornak alig tudott 250 lovagot és 3000 gyalogot ellenébe állitani. A hiányt — mond történetirónk - lángesze pótolta. Miután parasztruhában keresztül vágtatott az ellenséges táboron, s kikémlé annak erejét, állását: „jót állok — szólt a városi tanácshoz, — jót állok most már minden verébfészekért, mely városo-

*) U. o. 32—33. lap.

tokban van. Csak akkor félhettek veszélytől, ha a város kapuit bezárni rendelem.“ Vezéri mondásának hitelét soha sem koczkáztatván, szavai mindenkit megnyugtattak. S valóban a város kapui egész a megszállás ideje alatt nyitva állottak, mint béke idején. Csak egyik külváros előtt ásatott Mátyás árkokat, hányatott töltéseket. Azonban megkezdődik az ostrom. Öt ezer lengyel lovas nyitja meg három csapatban. Pár lépésnyire a várostól meghökkenve állapodik az meg, miután észrevevé, hogy negyven tüzeső szórja felé a halált s azok előtt a hajduk 1000 pánczélos gyaloggal rendithetlen fal gyanánt állanak, 400 czélirányosan elrendelt puskás által födöztetve, s őket a harczra készen várva. Ezen állást győzhetlennek tekintik az elrémült lovasok. Semmi biztatás, semmi fenyegetés nem birhatja őket a közelitésre. Tiz ezer gyalogot küldenek mozgásaik támogatására. Ezek is megállapodnak ott; ezeket sem birhatni a vivás megkisértésére. Egy izben egy bátor magyar lovag a kivánt ütközetet megnyitandó, elővágtat, az ellenség rendjeihez majdnem egy puskalövésnyire közelit, s itt némely kihivó incselkedések után megfordul, de csak két lengyel lovagot tudott maga után csalni, kiket az egész magyar sereg mulatságára, a lesben álló ráczok rögtön körülfogtak. Mindemellett az egyesült cseh-lengyel sereg mozdulatlanul maradt állásában, melyet távolsága miatt a magyar ágyúk ellen biztosnak vélt. Végre Mátyás, ki örömestebb látta volna közelgetésöket, hogy vakmerőségöket annál

biztosabban megbüntethesse, a várakozást megunván, mint a löpor ereje kiszámitásában jártas, meggyőződvén, hogy lövései ily távolságra sem maradnak siker nélkül, ügyes tüzérek által kezelt ágyúit hirtelen feléjök fordittatja s néhány sebesen egymás után eszközölt alkalmas lövés által lepi meg őket és rendeiket megritkitja. A talált szerencsétlenek elszaggatott tagjainak undoritó tekintete az életben maradtak bátortalanságát félelemmé érlelé, s az egész sereg rendetlen futásnak eredt a tábor felé. Ez volt a harczok történeteiben első példája majdnem egyedül az ágyák segitségével kivivott diadalnak.*) S Mátyás nem elégelte e diadalt. Meg akará alázni az egyesült hatalmas sereget és büszke vezéreit. Tábora emeltebb helyein, hol mindent jobban kivehetett az ellenség, tánczermeket épittetett, melyekben mind tisztei, mind katonái vigan mulattak a boroszlói kecses hölgyekkel, s gúnyolódva az ellenséges tiszteket is meghivák részvételre. Legnagyobb volt az ünnepély és vigság october 30-án (1474). Két óráig kongottak a harangok, este fényesen ki volt világitva az egész város; harminez szövétnek lángolt csupán a városház tornyain, minden tágasabb utczán és téreken örömtüz lobogott. Az egész népesség lakjait elhagyva az utczákra tódult, s zajongva tolongott alá és föl. Igy ünnepelte a magyar király jövendő összekelését a nápolyi király leányával.

*) Hunyádiak kora IV. köt. 384—388. lapokon.

Azonban a kemény nyugoti szél az ellenség tábora felé csapta a füstöt és zajt. Azt hivén ez, hogy tüz támadt a városban, s az ebből eredt zavart föl akarván használni, győzelmi remények közt rohant a város felé. Az ágyuk durrogásai vetettek véget ábrándos csalódásának, mely sok száz életbe került, s szintén a futáshoz hasonló visszavonással végződött. A roppant ostromló sereg végre oly helyzetbe jut, hogy vezérei, a cseh és lengyel király, önmegalázással kénytelenek személyesen békét esdeni a születése miatt általok lenézett magyar királytól.

S hogy Mátyás szintoly lángeszü hadvezér volt az ostromban, mint a védelemben: szintén mutatja az előttünk fekvő kötet, mutatja Szabács megvivása. Itt is, mint Boroszlónál, személyesen kémli ki Mátyás egy közlegény társaságában csolnakon az ellenség helyzetét, a vár állását, erősségeit. A várbeliek a gyanus mozdulatu csolnakot észreveszik, sőt talán a királyt is kiismerik. Egyszerre minden ágyú a magános csónak felé fordul, s egy jól irányzott golyó a király utitársát sodorja el mellőle, de ez nem rettenti el szándokában a félelmet nem ismerőt, ki csak a vizsgálat tökéletes befejezésével tér vissza táborába. S e higgadt, rettenthetlen bátorság mellett mennyi kitünő jelét adá vezéri tehetségeinek az egész megszállás ideje alatt. Gróf Zrinyi Miklós hadvezéri képességével

és tollával kellene birnom, hogy őt érdeme szerint méltathassam.*)

S a lángeszü vezér egyszersmind kora legnagyobb fejedelmének tünik fel csak e nyolcz év (1468—1476) történeteiben, e rövid korszakban is, melynek eseményeit veszszük a Hunyadiak kora negyedik kötetében.

Bölcs intéseit, mikben Burgund fejedelmét a helvét háboruról le akará beszélni, igazolta az idő.**) Többször tartott Mátyás összejöveteleket kora fejedelmeivel: s értelmi fensősége, uralkodói tekintélye mindnyájok fölé emelte őt. E szellemi fensőséget a hatalom külfényével is tudta emelni. Nem említem nászünnepe rendkivüli pompáját, mely önkéntelenül bámulatra ragadta az egykoruakat***). Kevesbbé ünnepélyes alkalommal is mindig magára vonta az idegenek csodálatát már megjelenése által. Midőn Kázmér király egyezkedésre hivta föl Boroszló alatt, fényes öltözetü, vidor lovagok előtt, trombiták harsogása mellett, lovagolt ki a városból, a kemény hideg daczára, gyöngyökkel és drágakövekkel himzett, könnyü, zöld dolmányban. Egész ruhája, még csizmája is gazdagon ki volt varrva és megrakva gyöngyökkel, kalpagját drága koszoru és kócsagforgó ékesité, oldalán pedig becses kard függött aranytokban. Sátora is aranyszövetü bár-

*) Lásd Zrinyi Miklós munkáit a nemzeti könyvtárban.

**) Hunyadiak kora IV. k. 472. lap.

***) U. o. a. IV. k. végső lapjain.

sony szőnyegekkel volt ékesitve. E fényre nemcsak a külföld szemeinek káprázlatása végett volt szüksége: ne feledjük, minő hatalmas oligarchia fölött uralkodott. Olvassuk, hogy a boroszlói összejövetelen is kisérői egyikének, Ujlaki Lőrinczuek oldalán oly kard volt, melynek benső értékét 60,000 aranyra becsülték. S a hatalom fényét, az uralkodói méltóságot ritka népszerüséggel tudta egybekötni. Nem szólok a magyar népről, melynek mondái oly kedélyes vonásokban tarták fen emlékezetét. Idegenek, magok a boroszlóiak is elismerték, hogy még nem láttak fejedelmet, a kiben a tiszteletet parancsoló fenség nyájas leereszkedéssel oly mértékben párosult volna.*) Lovag volt, a ki nem rettent vissza semmi veszélytől, s többször személyes vitézségének köszönhette menekvését**); lovag a szó legnemesebb értelmében, mely ereje önérzetében utálattal utasitott vissza minden eszközt, melyhez a gyáva alattomosság folyamodik. Midőn egy orgyilkos ajánlkozott a cseh király meggyilkolására: Mátyás a gonosz szándokról értesité ellenét***). Lovagiasságából folyt a szépnem cultusa is. De bár hatottak rá a hölgyek ingerei, meg nem vakitották soha†). Mint lovag végre az egyház szolgálatára is fölajánlá kardját. S buzgósága is szerepelt kétségtelenül a cseh háboru megkezdésében. E buz-

*) U. o. 127. lap.
**) U. o. 154. lap.
***) U. o. 159. lap.
†) U. o. 169. lap.

góság azonban soha sem ragadta őt el annyira, hogy a divatos fogalmak szerint az eretneknek adott szavait is megszegje*): s midőn a pápa némely világi ügyekbe avatkozott, minden tisztelet mellett, melylyel a szent szék iránt viseltetett, azt irta Rómába: „hogy a pápa törvényhatóságát semmikép sem ismerheti el világiakban, se magára, se alattvalóira nézve, nemcsak midőn várak és jószágokról, hanem még akkor sem, midőn csak szőlőkről és szántóföldekről van szó. Ezekre nézve megvannak az országnak szokásai és törvényei, meg az országos és nádori törvényszékek, melyek ezek szerint tartoznak itélni, melyek előtt maga a királyi fiscus is tartozik megjelenni. Akármit örömestebb elszenvedünk, hogy sem magunkat és országunkat ezen szabadságoktól megfosztani engednők**).“ Szóval és karddal egyaránt tudta Mátyás védeni fejedelmi jogait. S a mennyi erélyt, vitézséget fejtett ki kül ellenség ellenében: szintoly eszélyes mérsékletet tanusitott a belső elégületlenség lefegyverzésében. Már fennebb érintém, hogy mig a cseh korona után nyult, szinte elveszité a magyart. Közönséges lett a vád, hogy az országnak semmi hasznot nem nyujtó cseh háboru miatt elmulasztja a haza védelmét a török ellen***). Az elégületlenség, az országszerte elágazott összeesküvés nyilt forradalomban készült kitörni, a midőn

*) U. o. 96. lap.
**) U. o. 50. lap.
***) U. o. 195. lap.

Mátyás az országban megjelent. Személyes megjelenése lefegyverzé, s ügyes bánásmódja, bölcs politikája, mérséklete megnyerte ellenségeit, a nélkül, hogy egyetlen áldozata esett volna boszujának*). Pedig e nagy király vas karokkal tudta kezelni a fegyelmet, ha szükségét látta. Mint ez időben másutt, ugy hazánkban is, használván a zivataros időket, némely nemes urak, főleg az ország határszélein egész Olmützig üzték rablásaikat. Mátyás földulta erősségeiket, s a rabló urakat egytől egyig kézre keritvén, megmutatta, mint gondolkozik a korabeli nemesség egyik főkeresetmódjáról, s hogy tudja az országos békét fentartani**).

Ha ezekhez adjuk, hogy e zavaros időkben sem mulasztá el Mátyás a tudományoknak szentelni órái egy részét***): egész nagyságában előttünk áll a nagy király alakja, egész hadvezéri dicsőségében, egész fejedelmi méltóságában, a nélkül, hogy jellemének egyetlen vonását elhomályositná a sötét háttér, melyet — mint láttuk — az előadott korszak kölcsönöz a nagy történeti mü jelen kötetének.

*) U. o. 245—251. lapokon.
**) U. o. 100. lap.
***) U. o. 257. lap.

V.

Szalay László.

„A Tatárjárás Magyarországon 1241—1242-ben.“ Irta Szalay László. Megjelent a Vasárnapi könyvtár II-ik kötetében.

A németek több érdemet szereztek a történeti nyomozás terén, mint a részletek művészi fődolgozása körül. Hazánkfiai is ez uton indultak. Elég történetbuvárunk van, kiknek érdemeit följegyezte az irodalomtörténet, mig nevöket alig ismeri a nemzet. Pedig a nemzet historiájának közkézen kellene forognia. A népszerüsitést a müvészi fődolgozás eszközli. S iróink mindeddig keveset tettek e részben; törekvést is csak kivételesen tapasztalunk.

A kivételek közt első helyen áll Szalay László. E férfiu izléssel foglalkozik az irodalommal, s nem kevesebb müvészetet tanusit az adatok feldolgozásában, mint szorgalmat és kritikát a nyomozásban.

Igazolja ez állításunkat legujabb müve is a Tatárjárásról; ez a kis munka, melynek oly nagy szépségei vannak.

„A tatárjárás történeteihez — irta közelebb maga Szalay — jó formán együtt vannak már az adatok. Világuknál fölgyulhat az itészet szövétneke, irányadásul a müvésznek.“

S ime már készen a mű: a mi tisztünk csak a leleplezés. Nem sértjük meg a müvész szerénységét, ha azt mondjuk, hogy az az igénytelenség képezi e leplet, melylyel müve az irodalom tárlatában megjelent. A müvészek a fényes képcsarnokban is megválogatják a helyet müveik számára. S a mi Szalaynk oly gyüjteménybe adta müvét, mely a nagy közönség számára van szerkesztve: népies vállalatba, melynek közönségét csak nem régen is egy sorba állitá egy nagyobb lap a pórtömeggel, s a mely helyen — meg kell vallanunk — nem is igen szoktunk az előtt nagyobb mübecsesel biró müveket találni.

De talán épen ez ellentét fogja még inkább kiemelni a sokaság előtt e mű jelességeit? Csalatkoztok. Menjetek a képcsarnokokba, s látni fogjátok, mi tetszik leginkább a sokaságnak. Arczképen a külső hasonlat, a lélek kifejezése nélkül; a vonalok szabályossága helyett a ruhák redőzete, a bársony és selyem szinfénye; történeti rajzban e fölött a mesterkélt szinpadi helyzetek. A formák egyszerü szépsége s a compositio valódi müvészete az irodalomban is kevesebb méltánylóra talál, mint azon,

ugynevezett történeti művek, melyekben az író másod és harmad kézből vett adatait a képzelem bársony és selyem foszlányaival aggatja föl. Régi dolgokról szólván, melyeket olvasói nem ismernek, fölöslegesnek tartja számot adni a rajz hűségéről; sőt hálás elismerésre is számithat, ha a való, de talán nem eléggé regényes dolgok érdekét egy kis változtatással, némi toldással és hamis, de kiáltó szinezéssel emelni tudja.

A kritika föladata az ily történetiró müvéről letépni a szinpadi czafrangokat, s irót és közönséget figyelmeztetni a tudomány és költészet határaira, melyeket büntetlenül nem szabad egybezavarni. De a kritika föladata egyszersmind ama komoly szépségek élvezetére is tanitani a nagy közönséget, melyek a valódi történetirók müveit jellemzik.

Lássuk e szempontból az előttünk fekvő történeti rajzot.

Mindenek előtt föltünik előttünk a compositio szépsége.

Hazai történeteink egy lapja világtörténeti háttérrel. Szükségtelen magyaráznom, mennyire emeli a nagyszerü háttér a rajz érdekét. E nélkül nem foghatnók föl az áradat nagyszerüségét, mely hazánkat is elboritotta pusztitó hullámaival; se azt nem tudnók, honnan jött s hova és mi okon vonult el. Hazai forrásaink a mongolok jellemzésére sem nyujtanak elég adatot. Csak a pusztitás iszonyait jegyzé föl remegő kézzel az emlékirat; s csak az embertelen kegyetlenségnek s ama rémületes arcznak

maradt föl a nép közt emlékezete, mely a „kutya fejü“ tatárról szóló monda keletkezésére adott alkalmat.

Szalay az utazók egykoru jegyzeteit szintoly ügyesen fölhasználta művében, a mily művészileg füzte történeti előadásába a hazai emlékiratot. Magyar utazó, ki az ős hazában hátramaradt rokonainkat megy fölkeresni, hozza hirül először a mongolok készületeit, levéllel, melyben a khán hódolatra hivja föl Bélát. Itt veszen alkalmat szerző megismertetni annak hatalmát, a ki ily hangon irt a magyar királyhoz. A mongol uralom már ekkor messze kiterjedt a chinai falakon tulnan és innen. Biztos, könnyü kézzel, elevenen rajzolja történetirónk e népfaj szokásait, erkölcseit, nagy körvonalokban jellemzi e nép legnagyobb emberét, Dzsengiszt, a hóditót és törvényhozót. „Ilyesek voltak, ugymond, Dzsengisz intézményei: vegyülete a nagyságnak és baromiságig nyers erőnek, mint ő maga; vegyülete az ész fényének és a babona lidérez páráinak, mint az összes ázsiai törvényhozás e napig.“ Nehány vonással, fenmaradt mondatai által, jellemzi Szalay a hóditót, mint embert is. E férfiu halála után, utódai folytatják, a mit ő kezdett. Beveszik Nankingot, földulják Bolgárország fővárosát a Volgánál, fölégetik Moszkovát s az oroszok több városait. Kiev alatt érik meg e szándok Batuban, elboritani hadaival Magyarországot is. A khán már régebben végveszélylyel fenyegette Bélát, ha nem üzi ki országából a kúnokat, kik a

mongolok által megveretve, egy ideig Szilisztria környékén tanyáztak, s végre hazánkban kerestek ótalmat; s ha nem csatlakozik hozzá szövetségesül, mint rokonaink a Volga mellett. „Ezek vitézségének nagy hasznát vevén a khán Ázsiában, ugy gondolá, hogy a dunai, tiszai magyarok hatalmas előhadul szolgálhatnának neki Európa tőből kiforgatására.“ E nagyszerü terv kivitelére azon uton indult meg Batu roppant hadával, a melyen őseink azelőtt 350 évvel Kievtől a Karpátokig előnyomultak. „A magyar haza ekkor már nem állott a hatalom azon fokán, hova a nagy királyok, sz. István, sz. László és könyves Kálmán emelték.“ E szavakkal tér át Szalay hazai állapotaink vázlatára. Sötét rajz, melyen csak kevés fénysugár. De e gyér világitás mellett is tisztán áll szemünk előtt ama gyászos idők körrajza, határozottan feltünnek a csoportozat kiváló egyéniségei, a főbb szereplők jellemvonásai, mint Rembrandt vásznán. Hasonló könnyüséggel, hasonló erővel tudja kiemelni Szalay épen a legjellemzőbb vonásokat, — a tárgy természetéhez képest neki is főbb gondja levén a hüségre, mint a vonalok azon szabályszerüségére, mely az olasz iskola főbb mestereit kitünteti. A müvészi rajzón érdekessé teheti az érdektelent, élvezetessé a visszataszitót is. A képirók ezen tehetségével birnak a jelesebb történetirók. A mongol hordák pusztitásai nem nyujtanak vonzó látmányt; kegyetlenségeik épen hajmeresztők. A hazafiui fájdalom is megszállja keblünket. S miért, hogy még sem tudunk megválni a

sötét rajz szemléletétől? Mi késztet, hogy végig olvassuk a vérfagyaló események előadását, melyeket — egy pár ujabb adaton kivül — már eléggé ismerünk? Bizonyára a műelvezet. A tanulságot rég megszereztük: de ily művészettel még nem rajzolák élénk hazánk eseményeit. A mű egész látásának érdeke maga elég inger, hogy ne tegyük le a művet, mig végig nem olvastuk. . . Azonban a tatárok elvonulnak: elhuzódik a vészes áradat. Vet ugyan még egyegy hatalmas hullámot, a Volgától egész Buda faláig; de e szinten most már megtörik az. . . A mű kezdetén egy hazánkfia volt kalauzunk a távol keletre, honnan a vész jött; most egy franczia utazó, Rubruquis kiséretében keressük még egyszer föl a mongolok székhelyeit. S egy pillantás rekeszti be a művet hazánk ujabb emelkedésére, és egy pillantás a mongol hatalom sülyedésére. Vigasztaló látmány: kiengesztelő vég, méltó befejezés a drámai előadáshoz.

S a compositio ezen kerekdedsége, művészi szépsége mellett nem kevesebb dicséretest mondhatunk a kivitelről, a részletekről.

A történeti rajz fő kelléke a hűség.

Jól tudom, hogy az eszményitès bizonyos tekintetben szintugy szerepel a történetirásban, mint a művészetben. Alig lehet máskép, miután az emlékezetet a képzelem segiti alkotásaiban. E szabadsága azonban a történetirónak legfölebb is csak addig terjed, a meddig az arczképfestőé. Az élethüség, a jellemzetes, a legfőbb tekintet. A művész érdeme, ha e mellett a nem szép arczon is föltalálja azt a

„quendam decoris gradum", mely Aristoteles egyik XVI. századi commentatora szerint minden alakon föltedezhető. A történeti egyéniségek arczképei és jellemrajzai mellett effölött minden népnek és korszaknak, sőt egyes eseményeknek is megvannak saját jellemvonásai. Visszaadni e vonásokat, könnyebb föladat az emlékirónak, a ki saját élményeit irja le, mint a történetiróra nézve. A történeti rajznak a tények körülményes ismerete, az egykoruak megkérdezése, a szemtanuk elbeszélése kölcsönöz életet. Hasztalan festi például élénk a háboru pusztitásait általános szinekkel a képzelem; a festmény jó költői mű lehet, de távol áll a történeti mű kellékeitől. Thierry Amadé kiemelte nem rég, mennyire saját vonások jellemzik a hunok és szlávok, avarok és bolgárok dulásait. Valamint hadfolytatásuk, ugy kegyetlenkedésök is más nemü volt. A tatárjárás is sok vonással bir, mely kiválólag jellemzi. E vonások az adatok összeségéből merülnek föl, ama részletekből, melyeket a szemtanuk szájából veszen át a történetiró.

A mi történetirónk többször egészen háttérbe lép, az egykoruakat hagyván beszélni. Idézeteiben mindazáltal mértéket tart, a közbeszött részletek kellő arányban állván a mű egészéhez. S idézetei, midőn ama régi idők benyomásait adják vissza s ekkép emelik az előadás tárgyilagosságát, nem tarkitják az elbeszélést, nem rínak ki az egészből foltok gyanánt, hanem léteges részeivé válnak. A nyelv müvészi kezeléséhez tartozik az idézetek ezen beolvasztása az előadásba. Visszaadják, a mi erő és jellemzetes van

az eredetiben, a melyből fordítvák; de a szófüzésben, a próza gördülésére s a körmondatok alkotására nézve az előadó nyelve sajátságait veszik föl.

Szalay általában mint stylista is kitünő.

Előadása teljesen méltó müvének egyszerüen szép compositiójához. Stylusa mindig nemes és választékos volt: s majd erélyes kifejezésével, majd sajátságos fordulatával tudott meglepni. E tulajdonokhoz most az elbeszélés szokottnál nagyobb, mondhatni regényirói könnyüsége s olykor némi népies zamat járul. Hosszasabb körmondatai rövidebb pontokkal váltakoznak. Egyegy közbevetett észrevétel, mely soha sem közhely ismétlése; vagy a közbeszött apróbb részletek pontozásai, mint a miniature-képen, mint az aczélmetszeten.

VI.

Csehország Történetirója és Története.

I.

Csehország történetének nem egy lapja van érintkezésben hazánk történeteivel. Sokszor folyt be e két nemzet egymás sorsára, olykor eldöntőleg. Csehország emlékirói részben a mi történetirásunknak is forrásai. — Ismernünk, bírálnunk kell azokat e közvetlen érdeknél fogva is. De világtörténeti szempontból is érdekes e tanulmány. Volt idő, mikor szent Venczel és nagy Ottokár országa fényes szerepet játszott Európában; volt idő, mikor szinte kivivta a szláv elem fensőségét a német birodalomban, melynek császárokat adott.

Ez ország történetirójának és történetének tehát, ugy hiszszük, nem lesz érdektelen egy pár czikket szentelni azon alapos tanulmányok nyomán, melyeket a Revue des deux Mondes aprilisi füzetében olvasánk e tárgyról.

Ott kezdjük, a hol végezni fogjuk e czikkeket: a harmincz éves háboru említésével. Ott végződik ez ország önálló szereplése.

A harmincz éves háboru után, mint tudjuk, megszünt Csehország nemzeti élete: s iskolákban, könyvekben és hivatalos irományokban a latin foglalá el azon nyelv helyét, melyen csak nem rég Husz János szólt nemzetéhez. A latin nyelv helyett pedig, valamint nálunk, ugy Csehországban is, a német lőn diplomaticus nyelvvé a mult század végén. Ugy látszik azonban, II. József ujitásai hasonló visszahatást ébresztettek ott, mint minálunk. S ott is egy nyelvtudós nyitja meg az ujabb irodalmi és nemzeti mozgalom történeteit. Dobrowszky volt a csehek Révayja; tanulni kezdé a már szinte holtnak hitt cseh nyelvet, behatott annak szellemébe, föllepleze eredetét, viszontagságait, kimutatta rokonságait, megalapitotta tudományos rendszerét.

A mozgalom, melynek e nyelvtudós volt megindítója, lassan fejlődött eleinte. Első bajnokai közt említendő Pelzel, e kevéssé vonzó, de komoly, igazságszerető történetiró, a ki hazája története némely lapjait, melyeket a német történetirók más világitásba helyeztek, tisztába hozta: említendők továbbá Puchmeyer, a Negedly-testvérek s főleg Kramerius és Prochazka Faustin, ki először bocsátott közre régi nemzeti okiratokat. E férfiak azonban még félénken jártak el, mintha magok sem biztak volna eléggé a nyelv életrevalóságában, melyen irtak, oly kevés szabadsággal bántak azzal, mint valamely holt nyelv-

vel. A XVI. századot tekinték a cseh irodalom virágzó korának. Több önbizalmat tanusitott nem sokára egy uj iskola, mely a régivel ellentétben, de annak nyomain állott elő. „Tanuljuk, mondának ez uj iskola hivei, tanuljuk a nyelvet a mult irodalmi emlékeiben, de a nép szájából is, melynek beszéde élő hagyomány. Ne féljünk egyszersmind a kor szükségei szerint fejleszteni azt. Ha őseink nyelve nem képes többé századunk eszméit kifejezni, miért iparkodunk föltámasztásán?“ Jungmann állt ez uj iskola élén, egy cseh irodalom-történet s egy nagy nemzeti szótár irója. A franczia császárság harczai után történt mindez, mikor egész Európát oly nemes értelmi tevékenység szállotta meg. Több évig tartott a küzdés. A helyesirási és nyelvtani viták nehezíték a kérdést, s attól lehete tartani, hogy Csehország ébredése csak akademiai dolog: lassanként azonban mindinkább föltünt a mozgalom nemzeti jelentősége. Az ujitók győztek. Jungmann legderekabb segédei voltak e munkában Presl, ki főleg a természettudományok fejlődésének megfelelő műnyelv (terminologia) megalapitásán dolgozott; Safaryk, ki a történeti munkálatoknak adott lendületet; Hanka, ki a régi nyelvszabályok tanulása közben, a XI—XIII. századi nemzeti dalok becses gyüjteményére talált; Kollár, Celakowszky, Klicpera, Holly, kik eredeti költeményeikben megmutatták, hogy a mult századok nyelve uj virágokat is képes hozni stb. De nem kell megfeledkeznünk a cseh aristocratia két előkelő tagjáról se, kik hosszas pályájokon is egymásután

buzditák a két iskolát: a Sternberg grófokat, Ferenczet és Gáspárt értjük. Az első, a nyomozó történetirás iránti szenvedélyből, mindennemü régi könyveket, kéziratokat, pénzeket és egyéb régiségeket gyüjtött, melyeket aztán nemzetének hagyományozott. A második szenvedélyes növénytudós, s egy Humboldt, Cuvier, Berthollet stb. barátja volt. E két férfiu alapitotta a cseh nemzeti muzeumot 1818-ban. Csehország akkori kormányzója, gróf Kolowrát, szintén pártolta ez uj nemzeti intézetet. S ez intézet lőn a cseh tudományos mozgalom központja. Könyvtára számára megszerzé a még fenmaradt történeti emlékeket; nagy munkákat nyomatott ki, melyek segélye nélkül nem jelenhettek volna meg: milyenek Jungmann szótára, Safaryk szláv régiségei; s 1827-ben egy folyóiratot indita meg, mely a legelhatározóbb befolyással volt a nemzet tudományos fejlődésére. Kire bizzák e folyóirat vezetését? ez vala a kérdés. Uj embert kerestek a Sternberg grófok, határozott jellemüt, a ki már bizonyságát adá hazafiságának és tudományának, s a ki távol állván eddig a szenvedélyes irodalmi tusáktól, elég erélylyel bir egyesiteni a megoszlott töredékeket. Volt ekkor Prágában egy ifju iró, a ki napról napra inkább emelkedett a közbecsülésben: Palacky Ferencz. A muzeum alapitói e férfiut kérték föl; s a régi irók csakhamar csoportosultak az ifju vezér körül.

Palacky 1798. junius 14-kén született Hodslawicban, Morvaország egy kis városában, hol atyja

iskolamester volt. A cseh parasztok közt töltvén első ifjuságát, alig hallott nemzeti hangokon kivül egyéb szót. Később nevelőintézetben kezdett először németül tanulni. Utóbb azonban a pozsonyi lyceumban képezte ki teljesen magát. Már ekkor érezni látszott jövendő szerepét. Német és magyar tanulótársai közt a 14 éves ifju már a szláv szellemet képviselte. Később Pozsonyban és Bécsben, hol néhány évet töltött mint nevelő egy gazdag családnál, irodalmi tanulmányokkal foglalkozott. Különösen az aesthetikára adta magát. Alig 19 éves korában adta ki a cseh költészet elemeit Safarykkal együtt. 1821-ben jelentek meg tőle némi töredékek a szép elméletéről; s 1823-ban az aesthetika általános története. Alig 20 éves korában már eredetiben olvashatta Franczia-, Olasz-, Német- és Angolország nagy költőit. S midőn föllépett a cseh irodalomban, azt vitte abba be, a mi addig hiányzott: a styl és müvészet érzékét. A tudományosság már kellőleg volt képviselve Dobrowszky korában; oly emberre volt szükség, a ki formát legyen képes adni a fölhalmozott anyagoknak. Különösen Csehország története volt, a mit még senki sem adott elő Európában, senki sem tön népszerüvé magok a csehek közt se. Voltak tudós nyomozások, értekezések, ujabban fölfedezett adatok és okiratok, s alapos czáfolatai a német iróknak. Pelzel elég komoly, Puchmeyer eléggé tisztában volt magával; Safaryk a tudomány mélységét az előadás szabatosságával párositá: de hiányzott a valódi történetiró, a ki

fölelevenitse a hajdankor szellemét. E föladatot tűzte maga elé Palacky, s annak szentelte egész életét. 1823-ban ment Prágába, megkezdeni kutatásait. A mely anyagokat elődei egybehordottak, mind nem volt elég; ha meg akart felelni a történetirói névnek, ön szemeivel kelle látnia mindent. Fölkutatta mindjárt Prágában a régi családok levéltárait, ugyszinte Prága, Bécs és München könyvtárait. E tanulmányok közt érte őt gróf Sternberg Ferencz fölhivása, hogy venné át a cseh muzeum folyóirata vezetését. Tiz évig vitte a szerkesztést. A jelen égető kérdései azonban nem feledteték vele ama dicső multat, melyben élt képzelődése. E tiz év alatt (1827–37) perczig sem téveszté szem elől, a mit hazájának igért, a mit hazája várt tőle. Folyvást dolgozott föladatán, s a közzétett töredékek mindenkit meggyőztek hivatása felől. 1829-ben a cseh rendek nemzeti historiograph czimével tisztelék meg, s évi fizetéssel látták el élte hosszaiglan. S most kétszeres erővel folytatta munkálkodását. Több szabatos és érdekes tanulmányt bocsáta koronként közre tárgya némely homályos pontjai fölött. Munkái közől, melyek alapos történetirói készültségét igazolák, első helyen emlitendő: Csehország történetirói-nak birálása. A prágai tudós társaság tűzte ki e kérdést. A dijt Palackynak itélték 1829-ben egyhangu fölkiáltással, s a becses mű a következő évben jelent meg a társaság költségén. Rankeról tudjuk, hogy mielőtt megkezdte a XVI. és XVII. század fölött tanulmányait, előbb az ujabb történetirók

kritikáját bocsátotta közre. Palacky szerencsésen követte a jeles német iró nyomdokait.

Franczia- és Olasz-, valamint Angol- és Németországban három különböző fejlődési szakon ment át a történetirás felfogása és előadása. Eleinte, a középkor és renaissance alatt, kronikairókkal találkozunk, müvészi forma és mély felfogás nélkül, de a kik annál természetesebbek és hübbek valának igénytelenségökben, naiv szabadságukban. Majd történetirók következnek a krónikásokra, nagyobb igényekkel, de a kik, nem birván megelőzőik őszinte hüségével, az igazság és müvészet érzelmét is nélkülözik. Némi követelő hangon szólanak, s azon egy terv szerint rendezvén el mindent, eltorzitják a korszakok és emberek jellemeit. Ezek után több százados megszakadás van a mult idők festésének modorában, mig valódi tudósok állanak elő, kik az érintett hazug rhetorok helyett, megint a feledésbe ment krónikákat keresik föl, hogy valódi szinében láthassák az életet.

Az irók csoportozata, kikkel Palacky megismertet bennünket, az ujkori történetirás e három fejlődési szakának felel meg. Cosmas, ki a XII. század elején halt meg s a kit Palacky Csehország Herodotoszának nevez, elül áll e krónikások közt. Sok méltóság és kellem jellemzi előadását. A második csoportozat feje, Hajek Venczel, már követelő és hiszékeny elbeszélő: százada (a XVI. sz.) egyik legnépszerübb irója hazájában. Serege követi őt a rhetor történetiróknak, a kik folytatván egymás

hibáit, ugyanazon anachronismusokat követik el. A harmadik korszakot végre, mely Franczia országban Guizotval és Thierry Ágostonnal kezdődik, 1760 körül Dobner nyitja meg, kiről egy másik iró ez iskolából, Prochazka, jellemzőleg mondá: „mentiendi finem fecit.“

Palackynak ezen tanulmányai méltó helyet foglalnak el az európai irodalomban. Szerző a tanulmányt müvészettel párositván, vonz és mulattat egyszersmind, midőn tanit. S a mű tartalmára térve: becsületére válik Csehországnak, hogy irodalma a XI. századtól kezdve annyi forrást nyujt a történetirásnak. Szintannyi krónikája, szintannyi annalistája és történetirója van e kis népnek, mint Európa bármely nagy nemzetének. S mily változatosság, mennyi gazdagság minden nemben! Ott van az öreg Cosmas, a prágai egyház dékánja, a XI—XII. században, ki ama zavaros idők eseményeit a hazafiság naiv fölindulásával adja elő. Ott van a költői Dalimil, egy cseh lovag a XIII. századból, II. Otto kortársa, ki rimes krónikában adja elő e dicsőséges korszak történeteit. E régi krónikások, fajbüszkeségök mellett, nem tudnak semmit Csehország régi multjáról, nem tudják, népök előtt kik laktak e földön. Egy szláv főnök, — igy regél Cosmas — kit Csehnek (Czeh) hivtak, a cseh erdőségbe vetődött véletlen: bámulat fogta el a szép folyók, völgyek s a hatalmas növényzet láttára, melyet még emberi kéz nem érintett. Hálát ada Istennek a fölfedezésért s oda települt fajával. Ilyforma Dalimil elbeszélése is, csak-

hogy ő szabatosb adatokat kiván nyujtani, s egész a Babel tornyáig fölmegy a csehek őstörténeteiben; mint azon krónikásaink, a kik Nimróddal kötik össze Árpádot. Csakhogy az ujabb cseh történetirók több miveltséggel birnak, hogysem komolyan vennék ez őstörténeti regéket, melyek oly kiáltólag magokon hordják a középkori szinezetet. Annál kevesbbé látnak azokban szláv mythologiai nyomokat. Ez őstörténeti regék, mond szerzőnk, kevéssé tanulságosak. De midőn az eseményeket adják elő a krónikások, melyeknek szemtanui voltak, becses adatokat nyujtanak a tudománynak, mig a vének mesés elbeszéléseit (fabulosas senum narrationes) ismételvén, a szláv szellem titkos igényeit leplezik föl.

Azon krónikások közől, kik inkább vagy kevesbbé Cosmas és Dalimil nyomait követték, kettőt emel ki különösen Palacky, két külföldi irót. Olasz mindkettő: egyik Marignola János, s a másik Aeneas Sylvius Piccolomini. Marignola kétségkivül a legérdekesb alakok egyike a középkori olasz irodalomban. A legtudósabb emberek és legelmésb irók egyikének tartották Petrarca és Boccacio századában. Régi florenczi családból származván, eleinte tanár volt a bolognai egyetemen, majd Ázsiába ment, mint pápai küldött, s merészen bejárta ez akkor oly mesés világrészt egész Chináig, hol négy évet töltött. Aztán Indián, Tibeten át jövén haza, a bibliával kezében kereste Ádámnak első tartózkodási helyét a bünbeesés után, sőt azon helyet magát, hol

az emberiség atyja lakott teljes ártatlanságában. Marignola oly boldog volt, hogy hite szerint föltalálta, a mit keresett; s midőn 1353-ban visszatért Babylon romjain és Palesztinán keresztül, a pápának hozott a paradicsom kertjében szedett virágokból. Ily érdekes férfiu szükségkép számithatott hatalmas pártfogókra. A német császár, IV. Károly, udvarába hivatta, s azt kivánta tőle, hogy kedvelt országa, Csehország történeteit irja meg. Marignola egy szót sem tudott csehül: de sokkal bátrabb volt, hogysem ez akadály visszaijeszthette volna. Képzelhetjük, hogy Palacky nem igen épült munkájából. Marignola historiája, mely 1668-ban jelent meg, a szent háromság tiszteletére három részre van osztva: historia thearchica, azaz Isten országa e földön Ádámtól az özönvizig; historia monarchica, vagyis az országok és birodalmak keletkezése, belefoglalván Csehországot is; végre historia hierarchica, vagyis az egyház története a zsidó papság idejétől a pápákig és a prágai érsekig. Nagyobb fontosságot érdemel Aeneas Sylvius müve. Tudjuk, mily szerepet játszott az európai ügyekben e diplomata egyházférfiu; tudjuk, mily figyelemmel kisérte és adta elő a XV. század eseményeit. Különösen kiemeli pedig Csehország történeti fontosságát: minélfogva egy cseh történetiró sem mellőzheti müvét. Aencas Sylvius kevéssel azelőtt irta e müvet, hogy pápaságra emelték II. Pius név alatt s V. Alfonz, nápolyi királynak ajánlotta.

Csehország történetiróinak ezen csarnokához, hol annyi érdekes arczkép van, sok anonym előadás, apátságok, egyházak, egyetemek évkönyvei, nagy emberek életrajzai, szent legendák, mondák (főleg Cyrillre és Methodiusra vonatkozólag) csatlakoznak. Megannyi bizonysága szerző alapos előkészületeinek, s mintegy előszó nagy munkájához; s különösen az emlékirók fölötti tanulmány oly irodalomtörténeti vázlat, minőt minden irodalomnak birnia kellene, s melyet nemzeti irodalmunk is sajnosan nélkülöz mindez ideig. Méltó tárgya akademiánk gondoskodásának. Jó példával ment elő a cseh tudós társaság. S a ki e nagy hézagot pótolja egykor irodalmunk történetében, hasznos előmunkálatokra talál Palacky érintett művében is. A cseh történetiró itéleteit azonban szükségkép ellenőrzenie kell a magyar történetirónak, azon alapos kritikával, minővel Szalay László és gróf Teleki József használták a cseh forrásokat.

Midőn Palacky érintett emlékiratát megjutalmazta a prágai tudós társaság: akkor tájban húnyt el a cseh philologia atyja Dobrowszky, Palackyt választák tagnak helyébe. E kitüntetés megkettőztette szorgalmát. A történeti monographiák egész sorozatát adta ki a Sternberg grófok folyóiratában. Itt találjuk Wallenstein ifjuságának ujonnan fölfedezett, eredeti okiratok nyomán irt életrajzát; ugyszinte Dobrowszky életének és munkásságának ismertetését. Érdekes tanulmányokat bocsátott közre Csehország törvényszékeiről a XIII. században, s nyelv-

tani és történeti értekezéseket a szlávok eredetéről, Csehország régi nemes családjairól, s a cseh nemzet mivelődési történeteiről stb. Különös gonddal gyüjté az adatokat Európa könyv- és levéltáraiban a huszszita háboru korára nézve. 1827-ben Safarykra bizván a muzeum folyóirata szerkesztését, Olaszországot is fölkereste, hol, Kolowrat, Sternberg gróf és mások ajánló leveleivel ellátva, a pápa is kedvezőleg fogadta, s a titkos levéltárakat is megnyitották előtte. Rómából Nápolyba, Münchenbe, majd Frankfurtba és Párisba utazott, s onnan haza érkezvén, hazafiai nagy várakozása közepett, kiadta Csehország története első kötetét.

Lássuk e mü némi áttekintését, a fentirt Revue tanulmányai nyomán.

II.

Palacky történetének első kötete három könyvre oszlik.

Az első könyv Csehország legrégibb lakosiról szól, a kik több mint 800 évvel a csehek előtt birták azon földet. Mindenekelőtt celtákkal találkozunk e téren. A bojok (boi) egyik harczias törzse valának azon nagy családnak, melynek a gallok képezték központját. E törzs részt vett a gallok hadjáratában Róma ellen. S tova szakadván egyszer hazájától, folytatta vándorlását. Némelyek közölök északi Italia egy részén települtek le; mások az Adria partjain vonulva fölfelé, Germaniába ütöttek. Italiában Bo-

logna (Boionia, Bolonia) tartá fen emlékezetöket, s Csehország maiglan Brennus kisérőiről neveztetik. „Manet adhuc Boihemi nomen“ mond Tacitus. Délről a rómaiak, északról a germánok közé szoritva, több századig fentarták függetlenségöket; sőt legyőzték a nagy cimber invasiót, mely Rómát fenyegette, kényszeritve megváltoztatnia irányát; de midőn a gall háboruk alatt a helvetáknak segélyül mentek, megverte őket Caesar, s nehány év mulva a dákok és géták ütöttek rájok, pusztitván tartományukat. E kettős csapás által elgyöngülve, s csaknem a béke müveire szoritva, hogyan állhattak volna ellen a markomanoknak s ezek hatalmas vezérének, Márbodnak? A bojok négy századig birták Csehországot: körülbelől ugyan addig tart a markomanok uralma, t. i. Krisztus után az első évektől a nagy hun beütésig, mely az V. században fenekestől felforgatta Németországot. A hun birodalom felbomlása után jut Csehország a szlávok birtokába. A szlávok már rég Európa keleti részein laktak azelőtt, hogy a történet szinpadán fölléptek. Azon népek közt, melyek ma a Balti tengertől az Ural hegyekig, s az Adriától a Feketetengerig terjeszkednek, bizonyára a szlávok legszámosabbak. Tizennégy százada, hogy e népeket nagy részben itt találjuk. A nagy indeurópai család ezen tagjait nem a legvonzóbb szinekkel mutatja be a történetirás, a mint először feltünnek Európában. Azonban szláv történetiróval van épen dolgunk; s a Revue irója, kit előadásunkban kalauzul vettünk, észrevétel nélkül engedi át

magát az ismertetett mű benyomásainak. Hagyjuk tehát mi is más alkalomra az erkölcsrajzot ama népekről, melyek a hun birodalom fölbomlása után lépnek föl Európában; s hallgassuk ez uttal megszakitás nélkül a cseh történetiró előadását. Palacky szerint békés földmivelő nép vala a szláv ezen időkben: patriarchalis köztársaságukban se örökös urakat nem ismertek, se rabszolgaságot. A vének kormányoztak. Vallásuk, mint a miveletlen népeké kezdetben, a természeti erők kultusa volt, naiv költészettel megtelkesitvén az eget, a földet, sőt a földmivelés némely tárgyait is. Hóditó szellem nem nyugtalanitá őket; merészül ellenálltak az idegen megtámadásnak, de nem birtak hadiszervezettel, mint a germanok. Veszély idején fegyvert ragadtak, s hadi főnökeik, vajdáik a harcz végeztével letevék czimöket és hatalmukat. Bármennyire el valának terjeszkedve roppant térségen, s bármi számos népségre oszlottak: az északi és déli szlávok majdnem hasonló erkölcsüek, szokásuak voltak kezdetben. Három, eléggé különvált családot képeztek akkor: keleti szlávok (oroszok, bolgárok?) délnyugotiak (illyrek, szerbek, horvátok); északnyugotiak (lechek, lengyelek, csehek, slovakok). Attila nagy invasiója emelte ki e népiségeket békés homályukból. Attila vezérlete alatt küzdöttek főleg a nyugoti szlávok, a csehek, illyrek, s midőn felbomlott a nagy hun vezér világbirodalma, letelepültek azon földre, melyet nem hagytak el többé. Mikor a markománok utolsó maradványait is kiüzték a szlávok Csehországból, két-

ségtelen, hogy nem Ázsiából, hanem a közel tartományokból mentek oda, melyek Thrakiától északra feküdtek. A régi szlávoknak se Caesaruk nem volt, se Tacitusuk: de a görög történetirás atyja némely északi népekről többször mondott el egyetmást, a mi nyilván reájok illik.

Megmutatja Palacky, hogy a szlávok Csch- és Morvaországot az V. század közepétől fogva birják. De mikor települt oda különösen a cseh törzs, mely csakhamar fölülkerekedett? Alkalmasint az V. század második felében. A Csch név eleinte egy harczias törzsfőnök neve volt. Nem tudunk semmit e barbár hős életéről; de emlékezetét fentartá a hagyomány, s bizonyosnak látszik, hogy a szerbek őshonából, Chrowatiából, jött, mely ország a Kárpátoktól északra feküdt. A bojok és markománok, s magok a már oda települt szlávok is meghódoltak az uj hóditónak. Csek (Czch) uralma hirtelen kiterjedt; s mig a szomszédnépek s a gepidák, lombárdok, rugiak, herulok néhány év mulva megint hazát változtattak: a csehek nem hagyák el többé az elfoglalt földet. Csupán a thuringok országa, mely őket nyugoton a frankok birodalmától elválasztá, okozott kezdetben komoly nyugtalanságokat. A thuringok és csehek kölcsönös gyülölségének emlékezete soká fenmaradt Csehország hagyományaiban. Szerencséjök a csehcknek, hogy egy század sem telt bele, mikor a frankok (530) semmivé tették a thuringok hatalmát. A frankok hóditó szelleme pedig keletre és délre fordult, nem tartván a szláv népek

invasiojától. Azonban csakhamar uj veszély állt elő. Egy uj ázsiai nép, az avarok, ütnek Európára 558 körül; a Feketetenger környékeiről az Aldunához nyomják a szlávokat, majd változtatván utjokat, nyugotra vonulnak, tüzzel vassal pusztitva Csehországot, s a frankokat támadják meg; miután pedig Siegbert, Ausztrazia királya, meggyőzi őket, délnek fordulnak, elveszik a gepidáktól a későbbi Magyarországot, s meghódítják a körül fekvő népeket. Majd minden szláv nép az uj Attila zsákmánya lőn. Csehország is járma alá került eleinte, de a fajgyülölség csakhamar legyőzhetlen ellenszegülést tanusitott az avar uralom ellen. Samo — vala a csehek szabaditója. Az avarok megtarták a gepidáktól elfoglalt földet; Morva- és Csehországot elvesztették. Samot trónra emelte Csehország. Különös egyéniség ez; neve meteorként tünik föl a sötétség közepett, hogy ismét elenyészszék, hagyván maga után még nagyobb sötétséget. A következő éveknek igen zavarosaknak kelle lenniök, hogy uralmának még emlékezete is oly korán elenyészett. A VII. és VIII. században homály fedi keleti Európa történeteit, melyben hasztalan keresünk biztos nyomokat. Annyi bizonyosnak látszik Palacky előtt, hogy Samo országa a stajer Alpokig, keletre a Kárpátokig, északon a Spree vizéig terjedt. Az utolsó meroving király, Dagobert, egész Ausztriáziát fegyverbe szólitá e szláv ország ellen. Samo is összeszedte minden erejét. Togaso mellett találkoztak. Három napig tartott az ütközet, s végre is a csehek

győztek. E diadal következtében még nagyobb kiterjedést vőn Samo birodalma. Több szerb törzs az Oder és Visztula mellől nem akarván meghódolni, átkel Pannonián, s a görög birodalomban keres menekvést, hol Herakliustól földet kap. Meddig tartott Samo birodalma? Mikor szoritották a cseheket megint Csehország határaira? Nem tudjuk. Samo ellenfelének halálától (638) Nagy Károly császárrá koronáztatásáig (800) mesés hagyományok, mondák legendák foglalják el a történeti adatok helyét. E legendákból, melyekben a költészet és való egybe van zavarva, igyekszik Palacky elkülönzeni, a mi történeti. Csek után bizonyos Krok nevü főnök emlékezetét tartá fen a hagyomány, ki alkalmasint (?) Samo egyik, talán közvetlen utóda volt, mert a VII. század második felében élt. A monda szerint gazdag tisztes ur vala, szintoly böles, mint kegyes. A cseh nép rendre a legfőbb hivatalokra s végre trónra emelte. Kroknak három leánya maradt: Kasa, Téta, Libusa, kiknek lelkét atyai gyöngédséggel és királyi böles előrelátással maga képezte ki. Kasa be volt avatva a természet titkaiba, ismerte az elemek elrejtett hatalmát, a növények gyógyerejét, s hires vala orvosi tudományáról. A nép jótevő tündérét látta benne, s a barlang a Mies mellett, hova vonult, tisztelet tárgya maradt. Téta vallásos dolgokkal foglalkozott, az istenségek ismeretét tanitá a népnek, s rendezte a cultust. Ma is láthatni, nem messze Kassa barlangjától Tétinn várát. Végre a legifjabb leány, Libusa, fölülmulta nővéreit a sziv

és ész adományaira nézve. Ugy látszik, atyja minden erényeit öröklé. A nép rábizta Csehország kormányát, Libusa bölcs vala terveiben, igaz itéleteiben, s szilárd és eszélyes tetteiben. Mint kegyes szűz, köztiszteletben élt az atyai várban, Wysrádban, fejedelmi udvart tartva, s népe ügyeivel foglalkozván szünetlen. Ha veszély fenyegette az országot, egybejött a három leány, egymást segitni. Történt azonban, hogy két főrangu cseh ifju bizonyos örökségi ügyben jelent meg Libusa birósága előtt. A kit a fejedelmi leány itélete sujtott, annyira megfeledkezett a tiszteletről, hogy esküvel fogadta, miszerint soha sem adja magát egy nő itélete alá. Ekként sérülve tekintélyében Libusa mindenekelőtt gondoskodott Csehország érdekeiről, aztán lemondott, fölhiván nemzetét, választana királyt magának. Nemzete rábizta a választást, kérve, hogy menjen férjhez, a kihez akar, s az ő választottja legyen Csehország fejedelme. Prémisl, Stadic vár ura, lőn a választott. Stadic urát mezei munkában találta a küldöttség, épen mikor szántott, honnan a föld, melyen Libusa kezét s trónját fölajánlják, Prémysl-nek, maiglan Königsfeld nevet visel. Prémysl örömmel fogadta a szerencsét, s föltevén uj méltósága jeleit, lóra pattant és gyorsan vágtatott az udvarba. Ez azon Prémysl, kinek utódai 600 évig ültek Csehország trónján, s a kinek fiutóda 1306-ban halt ki III. Venczelben. S a Prémyslház trónraléptével egy időre (VIII. sz.) esik Prága városa alapitása. Csehország e fölött alkalmasint nagy törvényhozót tisztel a

Prémyslek ösében, a kinek némely intézvényei tulélték a középkort.

Az első Prémyslidákat azonban névről is alig ismerjük. Ezek közé tartoznak Nezamysl, Wojen, Unislaw, Krezomysl, Meklan s végre Hostivit, azon Boriwoj atyja, a ki a csehek első keresztyén uralkodója volt. Ezzel a mondák korából a történeti időszakba érkezénk. S itt mindenek előtt a thessalonicai Leo fiaival, Csehország apostolaival, találkozunk. Cyrill nagy jártassággal birt a keleti nyelvekben, mig Methodius kora egyik legnagyobb festésze volt. Mit tőn amaz nyelvtudománya s ez festményei által a szlávokért, tudjuk. Szent Cyrill már Oroszország déli részeibe is bevitte a keresztyénséget; s Methodius a bolgárokat térité meg merész rajza által, mely az utolsó ítéletet ábrázolá. Cyrill a keresztyénséggel a nyelvet is tanitja, oly alphabet-tel ajándékozván meg a szlávokat, mely szabatossággal fejezi ki kiejtésök árnyalatait. Egyszersmind a szent könyv fordítása által megveti alapját a szláv irodalomnak. A csehek Ulfilasa; mert a gótoknál is a biblia a nemzeti irodalom alapja. S a régi mondák uj legendákkal szaporodnak. Libusa mondájához szent Ludmilla (Boriwoj neje) legendája járul, emelvén a nők tiszteletét. Palacky sok ügyességgel, mondhatni müvészileg adja elő e zavart korszak eseményeit; a csehek keresztyén hitre térését, majd a magyarok beütéseit, kik ez időben foglalják el Attila örökségét; az első keresztyén uralkodók történeteit, szent Venczel meg-

öletését testvére Boleslaw által; a dicsőség és hanyatlás ama változó történeteit; a germán faj növekedő ellenségeskedését, a mint Csehország mindinkább megszilárdul; s végre az uj egyház fejlődését, a püspökségek, apátságok alapitását, s a belzavarokat és trónviszályokat stb.

A magyarok letelepedéséről szólván, fölkiált Palacky: ez a legnagyobb csapás, mely ezredévek lefolyása alatt érte a szláv világot.

S a magyar történetiró viszont joggal mondhatja el, hogy: első föllépésünk Európa szine előtt hatalmas szolgálat vala, melyet álladalmunk alkotása által a polgárisodásnak tevénk; s nagyobb hasznát senki sem vette e szolgálatnak, mint a németség, mely az általunk meghóditott földön soha sem birt alkotó erővel, s mely a magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett élősködött tehetetlen népségek romjain elvégre egy roppant szláv birodalom nem emelkedett, délről és éjszakról szövődvén Pannonia földébe, még mielőtt a frank és hohenstaufi császárok szereplésökhez foghattak volna.*)

De menjünk tovább a cseh történetiró fonalán.

III.

Gyakran megjegyezték, mond szemleirónk, hogy bizonyos egység mutatkozik Európa történeti

*) Lásd Szalay: Magyarország története. Első kötet.

fejlődésében. A fajkülönbségek daczára, különböző név alatt ismétlik magokat ugyanazon események egyik és másik népnél. Tapasztaljuk többek közt, hogy mind a római, mind a german népeknek van bizonyos fénykora, midőn a nép és kor szelleme egyes nagy uralkodókban van mintegy megtestesülve. Északi és déli Európában egyaránt dicsőséges korszaka a középkornak a XIII. század. Csehország is igazolja ezt. A mi volt szent Lajos Franczia-, I. Eduárd Angol-, II. Fridrik Német-, X. Alfonz Spanyolországban, s III. Incze Rómában, az volt II. Ottokár Csehországban. Nem csupán cseh király, hanem Ausztria, Styria és Karinthia herczege, s Morvaország grófja és Karniolia ura levén egyszersmind, uralma a Kárpátoktól Adriáig terjedt. A magyarok ellen szerencsésen harczolt, s keresztes hadat vezérelvén Eszt- és Kurland pogány népei ellen, magára vonta egész Európa szemeit. A tatárok, csodálva vitézségét, vas királynak nevezték; a kik Prágában udvara fényét látták, arany királynak nevezhetik vala. Említsük-e fényes hóditásaihoz a belreformokat: az időtájban alakult meg a polgári rend s lőn, az uralkodó segitsége által, a nemzet egyik erkölcsi támasza. Ottokár szerette hazáját mindenek fölött, s midőn a birodalomban ama hosszu interregnum beállott, visszautasitá a mainzi érsek által neki ajánlott császári koronát. Elég intézni valója volt országában. A szláv faj ez időben még nem vágyott uralomra Németország fölött. E nagy uralkodó országlását valóban epicai méltóságban tün-

teti fel szerzőnk. S minő drámai érdekü látmány, a midőn mind e hatalom összeomlik. Huszonkét évi féktelenség után ugyanis, melyet interregnum-nak neveznek, Németország végre uralkodót választott. Habsburgi Rudolf ült Barbarossa trónjára, s legelső gondolata volt, elvenni Ottokártól a német foglalásokat. Hosszu és véres volt a küzdelem. Egész Csehország fölkelt. Ausztriában volt az eldöntő ütközet, a Duna mellett. A magyarok Rudolf részére döntötték el. Az öreg király maga is elesett.

A kik a magyar történeteket ismerik, igazolva találják a magyarok ezen föllépését. A hóditó, kit Palacky oly költői lelkesedéssel magasztal, több kevélységet mint eszélyt tanusitott nemzetünk irányában. S nekem ugy tetszik, hogy a nagy uralkodó épen abban különbözik a nagy hadvezértől, hogy a mit fegyvere szerzett, politikája meg tudja tartani. A kihivó viselet hősi jellemet kölcsönözhet: de uralkodóban nagyobb erény sokszor a mérséklet.

Azonban föltett szándokom vala nem szakitani félbe a szemleirót, kinek előadását követem ez ismertetésben. De ez ismertetés is mutatja, hogy a hazafi szemei sokat másként látnak, mint a külföldi biráló. Ugyanez az eset épen Palacky művével is. Benne is a hazai történetiró áll szemközt a külföld történetiróival; s egyik tanulság épen az leszen ismertetésünkből, hogy a hazafiui érzés, mely a történetiró tollát vezeti, nem mindig rokon az elfogultsággal. Ez elismerést részemre is követelhetem.

Palacky föltétlen magasztalója Ottokárnak. Nem csupán fényes hóditót tüntet benne föl, a kinek soká kedvezett a szerencse; a béke müveit is szerette Ottokár. Ha Csehország nem élvezhette soká hóditmányait, maradandó volt reformjainak és intézményeinek befolyása. E fölött egy középkori uralkodó minden erényével felruházza őt Palacky: kegyes, ájtatos, lovagias volt szerinte, kedvelője a tudományoknak, müvészeteknek. Nagy emelkedést vön alatta a nemzeti irodalom. A szláv fajnak becsülést szerzett ez által is szomszédjai előtt. Jól fogta föl e nagyságot Dante, midőn Habsburgi Rudolffal és szép Fülöppel együtt mutatja be őket a purgatoriumban. A franczia király jelenléte szomoritja a német birodalom császárját, mert érzi, hogy Fülöp ellen nem tett meg mindent, a mit kell vala. Ottokár látásán azonban vigasztalódik. „Neve Ottokár, mond költönk, midőn a cseh királyt bemutatja; derekabb volt a bölcsőben is, mint fia Venczel, minden nagy szakála mellett.“

E nagy király halála borzasztó csapás volt Csehországra. Rudolf ura lett Prágának. Ugy tetszett, hogy a cseh királyság ki van törülve a földképről. Ottokár intézményei azonban uj erőt kölcsönöztek a nemzetnek. A nagy király emléke fölkelté a lelkesedést; egy merész főpap kezébe ragadta a hatalmat, s az ifju II. Venczel alatt már épülni látjuk a romokat. Sőt a kegyetlen szenvedések után egy uj dicső korszak készül elő. Rövid fejetlenség, véres catastrophok után Csehország ural-

kodójának homlokán látjuk ragyogni a birodalom koronáját. III. Venczelt meggyilkolják 1306-ban, anélkül, hogy a gyilkos nevét vagy a büntett indokait valaha fölfedezték volna. E rejtelmes gyász-eset véget vet a Prémyslek fiágának. Egy nő marad csupán, Erzsébet herczegnő, a megölt király nővére, s ez az uj német császár fiával kel egybe, azon luxenburgi Jánossal, kit Cseh János név alatt is ismerünk. E házasság kezdetben nem sok jót igért. János nem igen kedvelte Csehországot, s arról is gondolkodott, hogy a palatinatussal elcserélje. E büszke, pazar, fényüző, kalandkedvelő lovag unalmasnak találta Prágában halni meg. Páris különös vonzerővel birt reá, hol örökös ünnepély, játék és torna közt folyt az élet. S midőn néhány év mulva az agg lovag, ki már látását is elvesztette, hős halállal mult ki Franczia országért, melyet annyira szeretett, Csehország, bármennyire csodálta királya hős halálát, nem érezhette nagynak e veszteséget. Azonban nem volt oka megbánni története ezen epizodját. János királynak köszönheti Csehország I. Károlyt, ki aztán IV. Károly néven ült a császári trónon.

Alig van Németország történeteiben kevesebbre becsült név, talán egyedül fia, Venczel, kivételével. A XIV. század krónikái, Német- és Franczia ország történetirói egyhangulag gyalázzák. Alattomos, ravasz, hitetlen, aljas önzőnek mondják, a ki megrontotta Csehországot, hogy a császárságot megszerezze, s mikor e részben czélt ért, megrontotta a birodalmat

Csehország kedvéért. Igy irják le körülbelül a német történetirók IV. Károly életét. S Constant Benjamin megjegyzi róla: hogy portéka gyanánt szerzette meg a birodalmat, s uzsorásképen kormányozta. Olvassátok Palackyt ezen uzsorásról, ki eladta a birodalom jogait, s könnyelmü engedményei által a császári hatalom utolsó maradványait is áruba bocsátá Olaszországban; tapasztalni fogjátok, hogy nem német iró szól többé, hanem Csehország érzelmeinek tolmácsa, s ugy tetszik, egészen uj világ nyilik szemeink előtt. IV. Károly nevére Palacky föllelkesül; senkinek emléke sem oly népszerü maiglan a csehek közt. Mi érdekesen fejtegeti Palacky a népszerüség titkát. IV. Károly ifjuságában részese volt atyja kalandjainak. Párisban növekedett, szolgált a franczia zászló alatt, küzdött Crécynél: de azért cseh volt szivvel, lélekkel. Nem álmodozott ő tornákról és a kerek asztal lovagjairól, miként atyja; Németországot akarja Prémysl utódainak megszerezni! Midőn császárrá lett, azután is nagy előszeretettel van örökös tartománya iránt. Egy uralkodó sem szerette jobban Csehországot. Messzebb kiterjeszté határait, mint Ottokár; hozzácsatolta Sziléziát, a két Luzácziát és Brandenburgot. Ez által első rendü hatalmassággá lett Csehország. S még többet akart; egy nagy birodalom képe állt előtte, mint a frankoké volt, melynek Csehország leendett központja. Hogy biztositsa munkája tartósságát, szabatosb alkotmányt adott a birodalomnak, ama hires bullát, mely igyekvék fejetlenség ellen biztositani

Németországot; szabályozta a császárválasztást. Egyszersmind folyvást növelte Csehországot, hogy hatalma és gazdagsága által irányozhassa az electorok választását. Prágának kellett a birodalom fővárosának lennie. S hogy elháritson minden akadályt: bele igtatta az arany bullába, hogy az olasz és szláv nyelv egyrangu legyen a német nyelvvel. Csehország fensősége volt egész föladata. Nem sikerült. Mindegy; legalább a fölvilágosodás és dicsőség központjává emelte hazáját egy időre. A párisi egyetem után a XIV. században nem volt fényesebb egyetem a prágainál. S mig otthon előmozditá Károly a tudományt és müvészeteket, az olasz renaissance hajnalsugárait is örömmel üdvözlé. Különösen pártolta Petrarcát, Bocacciot. A tudós Marignolát, mint tudjuk, keleti utazása után udvarába hivta. S bizonyára nem ő rajta mult, ha a szlávok közt nem támadt egy Petrarca. Érdemeül szolgál ellenben, hogy bár egész őszinteséggel ragaszkodott a középkor vallásosságához, nem akart gátot vetni az eszmék szabad kifejlődésének. S a férfiu, ki Palacky szerint a nagyság eleven érzelmével birt, mindenek fölött szerette a rendet. Csehországot illeti a dicsőség, hogy uralkodója arany bullájával véget vetett a százados anarchiának Németországban is.

Vessétek össze e rajzot az idegen irók jellemzésével! Nincsen-e igazam, ha elvül állitom, hogy minden nemzet történeteit csak hazafiui kéz irhatja meg? Mi magyarok is mennyiszer érezzük ez igazságot, idegen irókkal, magával Palackyval is szemközt.

Palacky szerint egy XIV. századi krónikás, Neuenburgi Mátyás, és egy XVIII. századi történetiró, Olenschlager, valának, a kik leginkább rosz hirbe hozták IV. Károly nevét. Az elsőt, mond történetirónk, fajgyülölség vezette; s a másik Voltaire korszaka mérveit alkalmazta a középkori uralkodóra. Palacky szerint a többi történetiró csak utánirta ezek állitásait.

Azonban menjünk tovább.

A XIII. században, II. Ottokár alatt, terjeszkedni láttuk Csehországot. A XIV. században a birodalom központjává tette IV. Károly. A XV. században ott veszik kezdetöket Európa ujabb forradalmi.

Husz János és a huszita-háboru történeteit különös gonddal tanulmányozá Palacky. Még mindig Csehország királyai intézik Németország dolgait, először Venczel, majd Zsigmond. IV. Venczel *) uralkodása, melyről addig oly keveset tudtak, váratlan világitásban tünik itt föl. Mi gyülölt alak ez a Venczel a német irók szerint. Palacky finomul és sok ismerettel magyarázza ki ez uralkodó nehezen fölfogható ellenmondásait. Mig az európai, főleg német történetirók egy Nerót, egy Heliogabalt lát-

*) Nem VI-ik, mint helytelenül irják a külföldiek. Szent Venczel ugyanis és egy másik Venczel, ki a VII. században élt, csak cseh herczegek voltak. Károly Venczel volt e néven az első király, I. Ottokár fia, s a II-iknak atyja. Utána jő II. Ottokár fia, II. Venczel néven, majd III. Venczel, kiben kihal a Prémysl-ház. IV. Károly fia tehát IV. Venczel.

nak IV. Venczelben: Palacky csak gyönge uralkodót lát, a kit elég szerencsétlenség ért, hogy borba igyekezzék ölni buját, s annyi terhe volt, szerinte, uralkodásának, hogy épen nem csoda, ha alatta összeroskadott.

Ugy tetszik, több részrehajlatlanságot tanusit Palacky a vallásos szakadás történeteiben, miket oly részletesen ad elő. De talán ama nagy cseh hittudós erélyes és mégis szelid alakja, a konstanczi gyülés iszonyu jelenetei, s az egész mozgalom főbb momentumai tisztább rajzot és mindenek fölött élénkebb szinezetet igényeltek volna. Főleg a huszita háboru előadását érheti e vád. A husziták mozgalmát napról napra követi szerző; jól elkülönzi e háboru három nagy korszakát: Husz János vallásos mozgalmát kezdetben; majd a nemzeti fölkelést Ziska alatt; s a rajongók ama forradalmi kicsapongásait, mikkel maga Ziska sem bir többé. A pártok helyzete, a táboriták, kelyhesek, orebiták tanai, a városok és falvak szerepe, a legkisebb főnökök nevei, a legapróbb részletek, tanácskozmányok, hadi mozgalmak — mind nincsenek kifeledve e körülményes rajzból. Itt vannak a hűség minden elemei, — csak maga a hűség hiányzik, az a drámai elevenség, mely az első rendü történetirók müveit oly élvezetessé teszi. Avagy hol van itt az a Ziska, ki oly iszonyu lelkesedést tudott népében ébreszteni; hol ama vallásos buzgóság, mely e háboru iszonyai közé vegyül? Szemleirónk ugy vélekedik, hogy talán a hazafiui elkeseredés folyt be szerző festészi tehet-

ségeinek csökkentésére. Hazafiasb levén, mint szabadelvü keresztyén, — ugymond — inkább Csehország sorsát viseli szivén, mint Husz és Ziska ujitásainak sikerét. Tudja, hogy e háboru gyászos véget ér, hogy azzal kezdődik Csehország hanyatlása. Mikor a birodalmat uj alapokon rendezik a XV. század végén épen a huszita háboru következtében, megfoghatni, ha e rendezés nem Ziska polgártársainak érdekében üt ki. De ha a drámai érdek és élethüség hiányzik e korszak előadásában, az adatok gazdagsága kárpótol a müvészet hiányaiért. Mennyi becses, az előtt ismeretlen részlet. Mindez azonban őt föl nem heviti. IV. Károly szenvedélyes bámulója, s a „részeg“ Venczelnek oly engedékeny birája, nem talál érdeket Zsigmond jellemzésében. Aeneas Sylviusból veszi át jellemrajzát. „Egyszer, — mond krónikásunk — Rómában vala Zsigmond IV. Eugennél. Szent atya, ekkép szóla hozzá, három dologban különbözünk egymástól. Ön claluszsza a reggelt, én korán kelek. Ön csak vizet iszik, én csak bort iszom. Ön kerüli a nőket, én futok utánok. Azonban három dologban mégis hasonlitunk egymáshoz. Ön pazarolja kincseit, én sem tudom megőrzeni. Önnek kezei roszak, nekem lábaim. Ön megrontja az egyházat, én a birodalmat rontom meg.“ E férfiuval végződik a luxemburgi ház. Ausztriai Albert jut a trónra s oda lesz a Prémyslek országának függetlensége. A huszita mozgalom utóbb nagyobb körre terjed a harmincz éves háboruval, mely Prágában kez-

dődik és ott végződik. Ismerjük eredményeit Csehországra nézve. Alkalmasint azon időből való a magyar közmondás: csehül vagyunk; s alkalmasint ez időben lett a hazátlan vándorok neve bohemien, a mint a kóbor czigány népet nevezi a franczia.

VII.

Művészek levelei.

(A 15. és 16. századból.)

„A styl maga az ember," mondja egy nagy gondolkodó. A mit az irodalomban naponként tapasztalunk, ugyanazt láthatjuk a müvészetben. Az irodalmak történetirói régebben belátták ezt; a müvészetek történetirói csak most kezdik fölfogni, hogy feladatuknak nem tesznek eleget, ha csupán a müvészeti eszmék fejlődését s koronkénti változásait vázolják általánosságban.

A müvészt mint embert is tekintetbe kell vennünk: ugymond Guhl. Nem elég valamely mű méltatására meghatározni a müvész modorát, stylusát, s kijelölni helyét a mütörténeti eszmék fejlődési körében: a mű nem puszta tárgyilagositás, hanem a müvész szellemétől is nyer saját jellemvonásokat. Ismernünk kell tehát a müvész jellemét,

*) Megjelent a „Délibáb" 1854. jun. I-sei számában.

érzelmeit, nézeteit viszonyban a gyakorlati élettel, hogy megitélhessük, mit vett az iskolától, melyhez tartozott, mit a kortól, melyben élt, és saját geniusától. Különben is igaza van a tekintélynek, kit épen idéztünk, hogy a valóban müvésznek alkotott egyéniséget nem oszthatni meg, nem mondhatjuk, hogy ez benne az emberé, ez a müvészé. Következik, hogy az a valódi műtörténet, mely lehetőleg concret képet ad a müvészetről.

Eddig, főleg a XVIII. század bölcselmi iránya következtében, a személyek eszményitésére törekedett a történetiró; az egyéneket az általános történeti eszmék körébe emelte. A legujabb történetirás ellenben az eszmék egyénitését tüzte czélul. Csak Macaulayt és Ranket emlitem.

A tudomány egyik vagy másik ágának haladása megtermékenyiti az irodalom rokon ágait. A politikai történetirás ujabb iránya sem maradhatott hatás nélkül a müvészetek történetiróira.

„A müvészek apró jellemvonásai, mond Beauvoir, gyakran maga a műtörténet.“ S ime Guhl egy jókora adalékot nyujtott a műtörténethez a XV. és XVI. század jelesb müvészeinek leveleiben, melyeket egybegyüjtve nem rég közrebocsátott.*)

*) Künstler-Briefe. Übersetzt und erläutert von Dr. Ernst Guhl. Berlin. 1853.

E levelekre kivántam felhivni e sorokban a müvészek és történetirók figyelmét, használva a tudós kiadó észrevételeit.

A ki megszokta müvészeti tárgyakról azon könnyü, mert felületes s inkább mulattató, mint tanulságos tárczairói fecsegéseket, melyekkel naponként találkozunk; a ki olyas irodalmi leveleket vár, melyek egyenesen a közönség számára vannak irva, s a melyekben ennélfogva az iró egyénisége olyformán jelenik meg, mint egy némely önemlékiratban: az ilyen olvasó jól teszi, ha félredobja az érintett leveleket. Szépirodalmi élvezettel nem kinálkoznak, de annál mélyebb pillantást engednek vetnünk az egyének és kor jellemébe.

Többnyire magán levelek, melyekben legfesztelenebbül nyilatkozik az egyéniség. S a jellem ki nem számitott nyilatkozataiban igen gyakran a müvész modorára ismerünk. Igy tükrözik Benozzo Gozzi leveleiben az az egyszerü csöndes kedély, Andrea Martegna előadásában a gyermetegség, mely müveiket kiválólag jellemzi.

S mi fontos a müvészek nyilatkozata müveik alkotási módja és azon becs iránt, melyet termékeiknek önmagok tulajdonitanak. E nézetekben tárul föl előttünk a müvészetek benső története, a különböző korok müöntudata. Nem is emlitjük, mennyi helyes mütani ismeretet nyujtanak például egy Leo Batista, Alberti Filarete és Andrea Palladio, levelei az épitészetről, s Rafael, Michel Angelo

Vasari és Tizian igénytelen megjegyzései a müvészetek egyéb ágairól.

Ezek a müvészeket és mütudósokat érdeklik főleg.

Ránk nézve, kik az emberi miveltség korszakait tanulmányozzuk, egyéb tekintetben szolgálnak becses adatokul.

Minden ember, s igy a müvész is korának és környezetének gyermeke egyszersmind. A müvészek küléletviszonyainak ismerete ekkép mintegy társadalmi eleme a mütörténetnek.

Mindenek előtt baráti és ellenséges érintkezésben együtt látjuk az életben az egyéniségeket, kiknek neveit eddig elkülönözve sorolta egymás mellé vagy egymás után a mütörténeti. S a társas viszonysurlódás hány mütörténeti kérdésre ad felvilágositást. Csak a Rafael és Michel Angelo közti viszonyt említjük. Mi érdekes központ vala Florenczben Raccio d' Agnolo szobrász vendégszerető háza, hol már 1505 tájban gyülekeztek a század főbb müvészei és mübarátai. Mi jó alkalom volt ez az ifju tehetségek sokoldalu kimivelésére, mily iskola a kezdő müvészeknek, hol a kezdő Rafaelt oly szeretettel fogadták, oktatták, bátoritották. A müvészi nézetek egészen uj világa nyilt fel itt előtte.

S ha a müvészek viszonyát a pártfogókkal tekintjük: ez érintkezésben a XV. század és a XVI-nak első fele meglepő egyszerüséget és természetességet mutat. Még nincsenek, mond Guhl, azon

sokszoros korlátok, a melyeket aztán vontak az emberek egymás közt a személyes érintkezés, társalgás nehezitésére. A hatalom és tehetség birtokosai közt még némi egyenjogusági érzet uralkodott, mely tartózkodás nélkül, nyiltan, egészen emberileg nyilatkozott. Roscöe szerint például Cosimo de Medici pártfogolása nem olyas vala, a minőben nagyaink most részesitik a müvészeket. Cosimo nem jótéteményül adta, a mit adott, a müvészek nem kegyelemképen fogadták. Kölcsönösen áldoztak a barátságnak. Valóban Cosimo meleg, benső baráti viszonyban élt sok egykoru müvészszel, igy Donatelloval, kit ohajtása szerint, mellé kellett temetni, és Michelozzoval, ki önként követte őt számkivetésbe, mint később fogságba fejedelmi urát és barátját Cranach Lukács. Squarcialupi ugy ir Giovanni de Medicihez, mint komájához, s egy másik festő egész gyermetegséggel nőt ajánl ugyane férfiunak. Hasonló viszony nyomaira találunk a Gonzaga, Este és Sforza házak részéről is. Mi gyermeteg őszinteséggel beszélget a vén Martegna ifju urával, Gonzaga Ferenczczel. Mi kedélyes még a XVI. században is Gonzaga Frigyes érintkezése a müvészekkel. Mi nagyszerü és független Michel Angelo állása a pápákkal szemközt; s mi benső, baráti Benvenuto Cellini viszonya I. Ferencz királylyal. A XVI. század közepe táján kezdett változni e részben a dolog. Az előbbi század végén, mint tudjuk, megszilárdult az egyeduri hatalom Európaszerte. Olaszország politikai viszonyaiban is nagy átalakulás következett. S

a politikai viszonyok visszahatottak a társadalomra. „A szellemi együttlét szabadsága és gyermetegsége eltünt," mond Ranke. Rideg illemszabályzat lépett az előbbi meleg viszony helyébe. Változott az érintkezés hangja, s e változás, mond Guhl, egyaránt feltünik Vasari leveleiben és képein. Ugyanazon hyperbolák itt és amott.

A viszony természetén kivül, melyben a XV. és XVI. század nagy müvészei pártfogóikhoz állottak: érdekes e levelezésekben a müvészi megbizások módja s a müvészek dijazása is. A megbizásokban, minél messzebb megyünk vissza, annál nagyobb a körülményesség. Korunkban szobafestő is alig fogadna el oly körülményes utasitást, mint Tiziannak adtak a bresciai városház festményei készitésekor. Később, midőn divattá lett és becsületbeli dologgá a jeles müvészektől birni valamit, épen az ellenkező szokás lett uralkodóvá. Legfölebb a genre-t határozták meg. Igy Tiziantól Magdolnát kér Gonzaga Frigyes. Olykor a müvész ajándékozott s viszont ajándékot kapott azért. Hogy ez ajándék nagyobb volt a dijazásnál, önként érthető. A müvészek dijazása kezdetben, az életviszonyok egyszerüségéhez képest, igen mérsékelt volt. Az igénytelen müvész alig becsülte fölebb saját müvét, mint valamely előkelő kézmüves. Az árszabás, mübecslés önkénytől, vagy esetleges kül körülményektől függött. Salvator Rosa az előállitott alakok száma szerint, Rubens a dolgozási idő után szabta meg müvei árát. Az utóbbi mód legszokottabb volt, főleg nagy terjedelmü müveknél, melyek hosszas időt igényel-

tek. Ilyenkor rendesen havi dijt is fizettek. Igy kapott Leonardo da Vinci az anghiorai csatakép festésekor tizenöt arany forint*) havi díjt. Michel Angelo a Mediciek siremlékei körül tett munkákért 50 arany forintot havonként. Csekély díj kétségkivül, de az akkori viszonyok közt mégis elég, főleg ha tekintetbe veszszük a megrendelések sokaságát, midőn a müvészeti tárgyak az élet fényüzéséhez tartoztak. A jelesebb müvészek ennélfogva nagy jólétben éltek. A túltermelés ugyan utóbb csökkenté a fényüzési czikkek árát is: a müvész állása mindazáltal tisztességes maradt. Correggio szerényen, de nem szegényül élt; csak a költők meséje, hogy nyomorban halt meg.

De legyen elég a müvészek és pártfogók viszonyairól. Emelkedjünk magasabb nézpontra. Foglaljuk össze a szétszórt adatokat s vessünk egy tekintetet azon kor jellemére, midőn oly seregestől jelent meg a genius Italia derült egén, mint nálunk a vándor madarak szoktak. A XV. század folytán s a XVI. kezdetén magán és közélet oly szépen, oly dúsan alakult Olaszországban, hogy csupán a hellenség virágzását hasonlithatjuk ahhoz. Valóban az emberiség ujra látszott élni az ifjuság költői korát. Mint egykor Hellaszban, már korán müvészeti benyomások környezték az ifjat. Csak Pe-

*) Egy aranyforint volt mintegy 1 tallér 22 ezüst garas.

rikles idejében volt hasonló fogékonyság minden iránt, a mi szép, a mi müvészi; csak akkor volt a müvészet annyira életszükség, a müvész annyira ünnepelt. Alig is lehetett máskép. Hisz épen a classicus régiség fölélesztése határozta el a korszak irányát. Innen a magán és közélet amaz antik máza.

Ez a kor érdeme.

De a müvészek érdeme: azon szeretetteljes odaadás, a szakadatlan tanulmány és fáradatlan törekvés, kiebb terjeszteni a müvészet terét minden irányban. Mindezt, ugymond Guhl, soha sem üzték oly szorgalommal.

Hogy a müvészek folytonos érintkezése a hatalom és tudomány mindazon tényezőivel, melyek hatással valának korukra, egyik fő oka a XV. század magas müvészi képzettségének, szükségtelen hosszasan mutogatnunk. Midőn a szellemi közlekedésnek kevesebb eszközei voltak, mint jelenleg, még szükségesebb volt a személyes érintkezés.

Ide járult, mint egyik tényező, a tudomány azon szeretete, miszerint nem csak a költők, hanem a müvészek is résztvettek koruk összes miveltségében. A mi költőink megéneklik a tudatlanságot, s müvészeink czéhgyüldéikbe zárkoznak az irodalom képviselői elől. Tisztelet a kivételeknek. Mi máskép volt a müvészetek ama szép korszakában! Dante korának összes miveltségét birta. Igy képviselik Leon Batista Alberti és Leonardo da Vinci koruk miveltségelemeit. Michel Angelo tudós és költő volt

egyszersmind; Rafael nagy tudományos munkán dolgozott élete végnapjaiban. S a tudomány, müvészet és közélet tekintélyeinek folytonos surlódása, melyet már Ranke kiemelt, a müvészet bélyegét nyomta a tudományra, s ez viszont a magasabb szellemi képzettség bélyegét a kor müvészetére.

VIII.

Római történet Rómában.

I.

Több mint félszázaddal ezelőtt Gibbon a Capitolium romjairól tekintett vissza a világbirodalom hanyatlása történeteire. Most egy másik nagymiveltségü utazó, a szellemdús Ampère, jár a világváros halmai közt, s egyik kezében annak évkönyveit tartva, másikkal a müemlékekre mutatva, magyarázza honfiainak a nagyszerü eseményeket, melyeknek emlékezetét ama classicus föld és romjai felköltik lelkünkben*). Tizszer látogatta meg szerző az örökvárost; s a történetek megelevenültek mintegy szemei előtt a szinhelyen, a hol lefolytak. Csekély ugyan a müemlékek száma, melyeket az idő szeszélye megkimélt, azokhoz képest, a miket lerombolt; de a tudománynak segitségére jő a képzelem, s az uj Róma eltünik a föld szinéről, és a régi

*) L'histoire romaine à Rome; par J. J. Ampère.

Róma kiemelkedik a hantok alól, melyeket századok kezei halmoztak föl a romokra.

Van hangulata a kedélynek, a midőn menekülni kíván a jelenből, s örömest elrévedez a multakban. Élvez és tanulságot szerez lelkünk, s a legroszabb esetben is szórakozik.

A ki épen nem tud nemesebb és hasznosabb időtöltést, ám csatlakozzék hozzám; rövid történeti sétát tartunk Ampèrerel a világváros műemlékei közt; s részemről örömest tolmácsolom, a miket tudós kalauzunk mond, ha csak röviden, töredékesen is.

Mindenekelőtt föltünik előttünk a vidék alakzata.

A Tiber partjain halmok emelkednek. E halmok egy részén, történetünk kezdetén erősitett helyek voltak, a hova terelték háboru idején a nyájakat, s a honnan béke idején leszállottak mivelni a mezőket. Mint ma is a római állam kis városainak lakói. Ma is megmaradt a szokás, városoknak nevezni e helységeket, a melyeket másutt falvaknak mondanának. Róma körül csupa városok vannak: Albano, Lariccia, Frascati stb. Több ily halom csoportja képezte Rómát, melyek közől mindeniken egy kis pásztor és földmives nép lakott kezdetben. A Tibernek egy kanyarodásában némi mezőség terült, melyet mocsárok szeldeltek s fél körben dombok vettek körül. Latium ezen zugában kelle Rómának előállania. A régi mesés hagyományok szerint a természet erőszakos forradalmai előzték meg a tár-

sadalmi tusákat, melyek utóbb bekövetkeztek. Róma földe és vidéke valóban tűzeredetü; láva-folyam mutatkozik körüle; s némely tavainak, mint az Albanónak, régi, kiégett kráter szolgál medenczéül. Egy geolog állitá, hogy maga a forum is ily kráteren állott. A római forum méltó volt ugyan e tüzes bölcsőre, a geolog mindazáltal csalódott. Annyi igaz, hogy a hol Róma épült, vulcanicus erők működésének nyomai látszanak; s e körülmény határozott talán Róma egykori fénye és nagyszerűsége fölött. A solid vulcanicus kövek könnyen tördelhető nagy darabokat adtak a legrégibb műemlékekhez; s a vulcanicus homok oly czémentet adott, melyet csak a tudomány legujabb fölfedezései képesek pótolni. A föld geologiai természete sok részben befoly a városok alakulására és kinézésére. Ezért épült márványból Geneva, mészkőből Páris és London téglából. A Janiculumot kivéve, Róma minden halmán vulcanicus tünemények helyei. Hercules és Cacus kalandja az Aventin hegyen világos czélzat e régi eseményekre. Az Aventin oldalán az első Cicerone Cacus barlangjához vezet; s nem a renaissance tudósainak képzelődése alkotta e nevet, egész a IV-ik századig fölmegy. Cacust barlangjába követvén Hercules, tűz és füstgomoly veszi körül a föld alatt. S nem messze a földrázkódtató Neptun, és utóbb Füst istennő temploma állott. Pindár óriása jut eszünkbe, kit Etna lesujtott s most tűz és füstoszlop száll ki szájából. A régiek szerettek mindent személyesiteni: mint egyéb tudomány, a geologia is

költészet vala kezdetben. S az ökrök szereplése Hercules meséjében Róma pásztori eredetét juttatja eszünkbe. Ezért üllötték az alapitás ünnepét april 21-kén, Pales ünnepén. Ha a juhbőrbe öltözött római földmiveseket látjuk a Montanara utczában: mintha csak a világváros amaz első senatorait látnók, a kiket Propertius „pelliti patres“ névvel illet. Valóban Rómának pásztori eredete ma is feltünő. Kecskék legelnek a füven, mely az utczák kövezete közt nő; tehenek heverésznek a laterani szent János és jéruzsalemi szent kereszt utcza közti utban... De visszatérve a régi korba: Hercules, a régi pelaszg gyarmat istene, maga is pásztor-isten volt. Cacus barlangjától nem messze, hol a győző Herculesnek szentelt nagy oltár állott, volt a „forum boarium“, a „porta mugonia“ közelében. Ma is tehenészek lakják e városrészt; s a forum, a Palatin aljában, ma „Campo vaccino.“ Minő ellentét első tekintetre; pedig, ha a Romulus előtti időkre megyünk vissza, épen semmi különös. A századok változását Virgil nem tudta jobban kiemelni, mint e szavakkal:

„Romanoque foro et lautis mugire carinis.“

A forum, idők multával, megint elveszté nagyszerüségét, — s megjelentek a marhák, visszafoglalni a földet, a honnan a szabadság és dicsőség, Cicero és Caesar, elüzték egykor.

A halmokat, melyeken Róma épült, csak a római büszkeség mondhatta hegyeknek. A Viminalt alig találjuk meg. A Capitolin sem oly nagyszerü,

hogy meglephetne. Nem foghatjuk meg, hogy oly nagy bajjal tudták megmászni a gallok a tarpaei sziklát; nem látjuk ott azt a magas és „meredek csucsot," melyről Seneca beszél.

E halmok közöl az Esquilin, Coelius és Aventin, Róma fénykorában, csak oly formán nézhettek ki, mint ma. Kertek és templomok fedezték; villák és templomok boritják most is.

De még nem vagyunk Róma fénykorában.

Az Esquilin fákkal volt benőve kezdetben. Egyik csucsát különösen bükkes boritá, honnan a Fagutal nevezet. A Coelius régebben Querquetulana volt, azaz tölgyes halom; a Viminalon füzfák tenyésztek*). Az Aventinről jellemzőleg irja Ovid:

... „locus niger Ilicis umbra." ...

A Palatin-hegyen még Livius korában is elég forrás volt; jó legelőhely lehetett egykor. A forum helyét mocsár lepte, meg egy kis erdő, melyet Romulus és Tatius vágatának ki. A mocsár partjait füzes szegélyezé. Ovidként:

„Nil praeter Salices, canaque Canna fuit."

Ha ezekhez adjuk, hogy a Palatin-hegy aljában, a hol a monda szerint, a farkas szoptatta Róma alapitóit, fügefa s a többi halmokon is különféle fák tenyésztek: előttünk áll a tájnak képe, hol utóbb a világvárost alapiták.

A halmok nevei magok megmondják, mely népek laktak ott akkor. Az Aventinen bizonyosan

*) A kötő füz neve ma is: Salix viminalis.

albánok laktak, mert a hagyomány egy albai királytól, Aventinustól, származtatja nevét. A Janiculum a Tiber jobb partján, etruszk földön emelkedett; alkalmasint latinok tanyája egykor, mert Janus a latinok istene volt. Ugyanezt mondhatni a Capitolinról, melyet régebben Saturnusnak neveztek; Saturnust pedig a latinok tisztelték mindenek fölött. A hagyomány szerint e két istenség megosztva uralkodott a folyam két partján. A Quirinal ma is a sabinok nemzeti nevét*) viseli. A Palatin-hegy Evander arkádiai gyarmatától kapta nevét, egy arkádiai városról, Palatiumról. Ez egy szó, mondhatni, az egész római mivelődés történeteit magában foglalja. Az arkádiai telep helyén emelkedtek a gazdag római polgárok palotái, ott állott utóbb a császárok laka. S a királyi lakhely neve az európai nyelvekben azon szótól ered, melyet Evander gyarmata adott ama dombnak, mikor még pásztorkunyhók állottak ott.

Az arkádiai gyarmat pelasg volt eredetileg, azon népfajból, mely a régiségben szerte vándorol, s miután a hellen müveltség fejlődéséhez járult, elenyészik, nem hagyva egyéb nyomokat maga után azon óriási falakon kivül, melyeknek épitését titánoknak tulajdoniták az utódok. Ez ugynevezett küklopszfalakkal mindenütt találkozunk Trója sikjától Róma vidékeig, szerte Kisázsiában, Görög- és Olaszországban. Sok nyomait találjuk különösen a

*) Quirites.

Sabinföld egy részén, s Rómától délre. Alatriban 8—9 lábnyi hosszu kövek vannak fölhalmozva 40 lábnyi magasra. Ugy tetszik, mintha a roppant kövek faragatlanul volnának egymásra rakva; körülményesb vizsgálat azonban mindenkit meggyőz, hogy a kövek szögletei csak látszólag szabálytalanok, szándékosan tördelve akkép, hogy jobban egybefogózzanak. A Palatinhalmon nem maradtak fenn ily küklopszfalak. Itt létöket csupán egy névvel jelölék a pelaszgok, s ez magának Rómának neve, mely *erőt* jelent, latinul nincsen jelentése.

A pelaszgokat rég elfeledék; de a trójai eredettel ma is kérkedik a római köznép. A monda szerint Lanuviumnál szállt ki Aeneas a hajóból; s Lanuviumban ma is mutogatják a lánczszemet, melylyel hajóját kikötötte. E Lanuvium azonban jóval távolabb van a tengertől, mint a hol Aeneas kikötheteti. Alkalmasint a nevek egybezavarása okozza a tévedést. Igy mutatják Padua egyik utczáján Antenor sirját.

A hol az Aventin dominálja a Tiberist, meredek lejtői alatt mocsárok kezdődtek, melyeket a folyam kiöntései elárasztottak a Capitolin és Palatinhalmok közt, s melyek aztán megkerülvén az utóbbinak alját, ellepték azt a tért is, hol utóbb a Forum állott. E mocsár neve, az etruszk „Velabrum," maiglan fennmaradt a „Giorgio in Velabro" kis egyház nevében. E kietlen vidék a Romulus-monda első szinhelye.

„Én, ugymond Ampère, hiszek Romulusban, anélkül, hogy a nevéhez csatlakozó mesékben hinnék.“ A legenda sokat kölcsönöz hősének, a mi nem történt meg, de nem költi hősét is egyszersmind. Bizonyára nem egy ok van, kétségbevonni mindazon mondák történeti valóságát, melyek Róma első korából fennmaradtak; de talán igen is messze mennek, a kik még a királyok lételét is megtagadják. A hagyomány, kétségkivül sokat told a valóhoz; de a legmeséscbb történeti hagyomány alatt is mindig van némi valóság. Inkább tényeket költ, mint személyeket. S a hely szinén egyáltalában nem találjuk hitetlennek Róma alakulása történetét. A történet, ha lefosztjuk róla, a mi nyilván legendaszerü, alapvonásaiban sokkal inkább megegyezik a hely régi viszonyaival, hogysem mesterségesen utóbb alkalmazták volna e viszonyokhoz, midőn azok már megváltoztak. A legenda sokkal naivabbul jár el, hogysem a történeti szinezetet meg tudná adni.

Vastae solitudines erant: mond a költő.

S Romulus, a merész pásztor, elfoglalja a Palatin halmot, hol Alba urának nyájai legeltek. A törvényenkivüliek a Capitolin halomra menekültek, mely akkor Saturnus nevét viselte, ki a rabszolgák és inségben levők védistene volt. Ezen menekültek élére állt Romulus, s fosztogatni kezdették a szomszédok nyájait. Az embereknek és zsákmánynak biztos helyre levén szüksége, — várost épitettek a Palatin-hegyen. Igy alakult Róma. A Palatinnal szemközt a Capitolin csucsa, a tarpaei szirt, lön a

Palatinra települtek erőssége, fellegvára, a mit a görögök acropolisnak mondottak. Tetőn épült, a város mellett, annak védelmére. Igy volt Fidenaeban, Vejiben, Caereben, valamint Athenében. A város a Palatinon s a fellegvár a tarpaei tetőn: ime Romulus Rómája.

Az egész Palatin-halom mintegy félóra járó föld. Egy közép nagyságu kert nagy részét elfoglalná. Miért kellett épen e halomnak lennie a világ központjává? A faj fensősége okozta? Hisz ugyane faj egész Latiumban el volt terjedve. Tehát a hely fekvése? A római mezőség tele hasonló dombokkal, mint a Palatin, mely a harczias és polgárisult Etruria szomszédságában (melytől csak a Tiber választá el), nem is a legbiztosabb helyen állt. Horácz korában a folyam jobb partját még etruszknak mondák, s Stacius lydiainak nevezte, mert az etruszkokról azt tarták, hogy Lydiából jöttek. Sőt átkelve a folyón, Fidenae is az övék volt. Ők alapitották vagy hódították meg Tusculumot is, s az ujonnan felfedezett sirok azt mutatják, hogy Ardeáig előnyomultak. E veszélyes szomszédság mellett, keletre és délre is szilaj harczias népek laktak a hegyes vidékeken: aequusok, hernicusok, volszkok. Közelebb Rómához, valának Cecine, Gabii, Crustumerium és egyéb városok; s még közelebb halmok emelkedtek, melyeknek lábai szinte érinték az uj várost, s a melyek közől egyiket és másikat ellenséges népségek szállottak meg. Csak a Quirinalt emlitjük, hol sabinok tanyáztak. S ennyi veszély közepett Róma még sem

veszett el, mintegy csodásan levén föltartva nagy szerepére. Ki fejti meg e rejtélyt? Nagy tölgyerdőben husz makk hull alá, tizenkilencz elvesz, s egyből terebély tölgyfa emelkedik: ime a népek története. A történetiró azonban fáradatlanul nyomozza az okokat. Hegel rablótársasági szervezetének tulajdonitja Róma fennmaradását. Mommsen földrajzi fekvéséből magyarázza az uj város emelkedését. A Tiber mellett, ugymond, nem messze e folyam torkolatától, a latin és osztrák városok közelében a legtermészetesebb fekvés kereskedésre. S emliti, hogy a régi római pénzeken már hajó van ábrázolva; emliti, hogy a köztársaság első éveiben már kereskedési szerződést kötött Kárthágóval. Legalább is eredeti ötlet: a kereskedésnek tulajdonitni egy földmivelő, harczias nép emelkedését.

A Palatin-halom négyszögü alakja nyilván mutatja, hogy az etruszk befolyás megelőzte Rómában az etruszk királyok szereplését. A négyszögü Róma etruszk körrajz után épült. Ugyanazon alak, melyet utóbb is mindenkor szem előtt tartottak a rómaiak táborhelyeik készitésében.

A monda szerint Remus áthágta az uj város árkát, s — megölték. Ha megemlékszünk, hogy Remus az Aventin-hegyen leste a madárjóslatot, mely halmot egy albai királyról, Aventinusról, neveztek ekkép, a kinek, a hagyomány szerint, Remus volt atyja; s ha figyelembe veszszük, hogy a hagyomány szerint, az Aventinen Remuria nevü város volt: nem azt kell-e sejtenünk, hogy Remus megölése

az Aventinen épült albai város lerontásának legendaszerü kifejezése? Az albai város fejét könynyen Romulus testvérének mondhaták utóbb. Alkalmasint berontott az uj város árkán, s hős halállal mult ki.

Az Aventin mindig gyászos emlékü hegy volt. A köztársaság idejében soha sem foglalták be Róma szent falai közé. Kivül esett a pomoeriumon. Ezért a plebejusok, midőn a megtagadott kiváltságokért küzdöttek, többször vonultak ide, mint szent hegyre. Cajus Gracchus is itt küzdött. Ma is legelhagyatottabb halma Rómának. Egyházak és zárdák vannak elszórva rajta itt-amott, s csak nehány barát lakja, kik a magányt keresik.

A Quirinal veszélyesb lehet vala Rómára az Aventinnál, a sabinok miatt, kik azon laktak. Ma egy völgy választja el e halmot a Capitolintól: Trajan műve, ki 100 lábbal alább szállitá e földet, hogy forumot és basilicát épitsen. Azelőtt a Capitolin folytatása volt mintegy a Quirinálnak. Nem tudjuk, a Viminálon és Esquilinen laktak-e más népek a sabinokon, a déli rész eme lakóin kivül, kik — a mint látszik — előőrsei voltak törzsrokonaiknak a nehány mértföldnyire emelkedő sabin hegyek közt. A sabinok beütéseinek ez okból Róma mindig ki volt téve. S ugy látszik, csak a római büszkeség mellőzte hallgatással a sabin uralom emlékezetét, melynek kétségtelen nyomai maradtak fen. Tudjuk, hogy Romulus eltüntével sabin király uralkodik; a rómaiak a „Quirites“ nevet veszik föl

s a polgári jog „jus quiritum“ lesz. Nem fensőség jele-e mindez? Már Servius mondja, hogy a legyőzött nép a győző nevét szokta fölvenni. Igy lettek frankok a gall-rómaiak. S Rómában maga Romulus is elvesztette nevét; sabin néven imádták utóbb, mint Quirinust. Nem is ujdonság e nézet a sabin uralkodásról. Már Orioli vitatta; bennünket azonban a hely látása is meggyőzhet affelől.

Egyéb látható emlékei a sabin uralomnak nincsenek. Ma is mutatják ugyan Egeria nympha forrását; s meg is éneklé Byron: a valódi forrás azonban közelebb lehetett Numa lakához, a Coelis aljában, mint Juvenal mondja. Alig van a mondák eme korszakából érdekesb regény Numáénál. Mielőtt egy történetiró Zoroaster növendékének állitá: a régiek már Egeria nympha férjévé s Pythagorasz tanitványává tették. Maga Plutarch is regényes szinben tünteti föl. A nyers sabinból minő ábrándos jellemet alkotott a képzelem!

A sabinok alkalmasint sokat kölcsönöztek vallás dolgában az etruszkoktól, s ők viszont a rómaiakkal közlék. A sabin Tatius által emelt tizenkét oltár közt többet találunk etruszk istenség nevére. Attus Navius nagy augur, kinek az auguri tudomány alapitását tulajdonitják a rómaiak, sabin volt. Kitől tanulhatta e tudományt, ha nem az etruszkoktól, a kiknél az virágzott? Numa vallásos intézményei is Etruriára mutatnak. Ugyanazon papi szerkezet, melyet Vejiben találunk. Vesta cultusa megint Caerebe menekül a gall berohanás elől. Sőt Egeria neve is

etruszknak tetszik; legalább kevély Tarquinnak Egerius nevü unokaöcscse volt.

S a sabin uralom alól, mely már etruszk intézményeket hozott be, egészen Etruria befolyása alá került Róma.

Nem csoda. Egy kis kirándulással Etruriában vagyunk. E közelség mindent kimagyaráz.

II.

Etruria, mint mondók, Róma kapui előtt volt.

E nagy polgárosult államot csak a Tiberis választá el, ama szerény, félig római, félig sabin teleptől, mely akkor csupán három halmot foglalt még magában, a Palatint, Quirinált s ennek folytatását és függelékét mintegy, a Capitolint. Lehet-e képzelni, hogy az etruszk szövetség harczias fejei azon népek közt is szerepet nem óhajtottak volna játszani, kik a Tiber bal partján foglaltak állomást? A sabin uralomra etruszk királyok uralkodása következett.

Az etruszk népnek irott emlékei nem maradtak; de a régiségek, melyeket a Vatican muzeumában és Marquis Campagna gyüjteményében találunk, a siremlékek, basreliefek, falfestmények s mindennemü edények elevenen ábrázolják elénk az etruszkok szokásait, hitét, polgárosodását, bizonyos pontig pótolván magát a történetirást.

Igaz ugyan, hogy az Etruriában talált festett edények többnyire görög müvek. Görögország

művészetének befolyása Etruriában igen régi. Egész I. Tarquin koráig megy vissza, kinek atyja, Demaratosz, görög művészeket hozott Korinthoszból. A sirokban talált urnák, diszitmények és csecsebecsék is hellen eredetre mutatnak. Az etruszk izlés azonban inkább vagy kevesbbé módositá az idegen mintát. S a mi kevés tisztán hazai emlék fenmaradt, magában is eléggé igazolja, a mit a hagyomány fentartott e népről.

Az etruszkok vallásos nép valának. Innen előttök rendkivüli fontossága a siremlékeknek, s mindannak, a mi a tulvilágra vonatkozik. Mi nagy volt nálok a papság szerepe, a Cervetriben talált pompás diszitmények is mutatják.

Az etruszkok harczias nép valának: „gens bello praeclara“ mint Virgil irja. Nem a későbbi kor „pingvis etruscus“-ai, nem azon flótások és illatszerárusok, kik elfajultak a római uralom alatt. A régi sirokban a harczias hübériség nyomait, véd- és támadó fegyvereket találunk a papi uralom jelképei mellett. Az etruszk főnökök, a lucumó-k, egyesitették személyökben e kettős hatalmat, mint a középkor némely egyháznagyjai. Politikai függetlenségökkel azonban arczok jellegét is elvesztették. Inkább hosszas, mint telt ábrázatukat látva a legrégibb müemlékeken, mintha Dante komor, etruszk arczéle állana szemeink előtt.

A hajózás és kereskedés távol népekkel hozta érintkezésbe az etruszk, vagy, mint a görögök nevezték, tyrrhén népet. Ez érintkezések nyomait is

fentarták a siremlékek. Egyiptomi scarabeumokat találunk az etruszk sirokban hieroglüfekkel. A lotos virága diszesit sok broncz edényt. Egyiptomi jelképek sem ritkák. S a caerei és norciai stb. sirok portái egyiptomi portákhoz hasonlitanak. Sőt phantasticus állatábrák is láthatók diszitményekül, melyek Ninivére és Persepolisra emlékeztetnek. Campagna gyüjteményében két idegen alak is tünik föl az etruszk régiségeken, kiknek öltözete, vonásai, nem tudjuk, Persiára, Indiára avagy Chinára, de minden bizonnyal Ázsia legkeletibb részeire utalnak.

Az etruszkok 12 népiségből álló szövetséget alkottak; s tizenkét főbb városuk, mindenik külön főnökkel élén, a voltumnai szent ligetben, a mai Viterbónál, tartotta közgyülését. A volaterrai, arezzói, perusiumi stb. saját alkotásu roppant kőfalak mutatják a városok régi jelentőségét. A sirokban talált tárgyak ellenben nemcsak a földmivelés, hanem a kereskedés, ipar és müvészet fejlettségét is tanusitják.

Legsajátságosabb müemlékei Etruriának a sirok.

A halottak ezen lakai, melyek az élő lakását minden részeiben utánzák, mutatják, milyenek voltak az etruszkok házai. A faragványok az elenyészett faj arczvonásait, s a festmények lakomáit, ünnepélyeit, magán és közszokással idézik szemeink elé. Bas-reliefekben és természetben egyaránt maradtak fen házi edényeik; mig a női ékszerek, papi

diszjelek, fegyverek stb. a társadalom külön osztályainak viseletével ismertetnek meg.

Az etruszk sirok kétfélék.

A legrégibb sirok amaz egyszerü, barbár, hős korból valók, midőn sok földet halmoztak föl magasra a halottak fölött. A népek legősibb, legeredetibb temetkezése. Majd épitészeti emlék váltotta föl az egyszerü sirhalmot, utánozva annak alakját. Ez lehet az egyiptomi gulák eredete, s a legrégibb etruszk és római siroké. A sirhalom e mesterséges utánzása óriási idomban Augusztus mauzoleumában érte el a müvészi fejlődés tetőpontját, melynek falai ma is látszanak: egy kis hegy a Mars-mezőn, tetején fákkal benőve.

Másik neme a siroknak, a melyeket hegyek és halmok bensejébe vájtak, föld alatti üregek, a föld fölötti lakások mintájára. Egyiptom az e nemü siroknak nagyszerü emlékeit tartotta fen. Ki nem hallott a királyi sirokról Theba mellett, ama több emeletes csarnokokról, roppant folyosókkal a libyai hegyek üregében? Egyiptomban mindent óriási idomban alkotott a müvészet. — Etruria földén is találunk ily sirokat, melyek közől némelyik husz kamarából áll. Megannyi alvóterem, hol egy-egy test nyugovék levetkőzve avagy fegyveresen. Visconti látta, mint omlottak össze e föld alatti lakokban a beható lég érintésére a két ezredéves holttestek.

Rómában nem fordult elő hasonló látmány. A római sirkamrákban nem ágyon, hanem koporsóba zárva, feküdtek a halottak. Földbe temették, utóbb

égették a holt testeket, nem tartogatták bebalzsamozva, mint Egyiptomban, s talán az etruszkoknál is. A rómaiak a jelen életre összpontositák minden tevékenységöket, minden reményöket; keveset törődve a tulvilággal, elszánták magokat, hogy csupán árnyéletet éljenek ott testetlenül. Az egyiptomiak ellenben, s alkalmasint az etruszkok is, mysticus nép levén, inkább foglalkoztak a másik élettel; de nem tudván megfogni a test szerveiből kibontakozott lélek önálló letételét, az anyagnak akartak biztositani öröklétet. E nézetből folyt, hogy az etruszk, valamint az egyiptomi sirokban diszitmény, fölirat és minden el volt rejtve az élők szemei elől. Még a sircsarnok bemenetelét is gondosan elzárták; olykor álajtókat is csináltak, hogy tévedésbe hozzák az élőket. A halottért magáért diszitették föl festészi remekkel a föld alatti termeket, az ő számára tettek oda fegyvert, edényeket és drága ékszereket. Kivül, szabály szerint, se basrelief, se sirirat. A halottnak semmi köze az élőkkel; az alvilágba szállt alá, ott él kincseivel, az alvilági istenek társaságában. Mi másként vannak a római sirok. Többnyire a föld fölött emelkednek, az utak mellett kétfelől, hol a sokaság jár. A sirirat gyakran épen az utashoz szól; elmondja mi volt az elhunyt az életben. A tulvilágról rendesen hallgat. Láttatni akar, mondhatnók, látni is. Szobra is ott áll néha az emléken. A sirba magába sokkal kevesebb kincset tettek a rómaiak, mint az etruszkok. Egyetlen példa van, hogy szép edényt találtak római sirban. E szerint,

bár a két népnél egyaránt meg volt az eredeti sirhalom, s utóbb a föld fölötti lak utánzása: látjuk, miként változtatta meg a római szellem a temetkezési szokást, mely az etruszkoktól jött által.

Legrégibb műemlék a királyság koráből — egy börtön. A köztársaság nem vetette meg az egyeduralom ezen hagyományát s Tibérnek gondja volt rá, hogy fentartsák és kijavitsák. Sallust iszonyu rajzot ad e börtönről, melynek alsó része undok, sötét üreg a föld alatt. Itt halt meg éhen Jugurtha; itt végezték ki Catilina büntársait; itt veszett el Sejan, itt fojtották meg leányait. Ide küldte a legyőzött királyokat a diadalmenetet tartó hadvezér, mielőtt a Capitoliumba fölment. Ma sz. József egyháza áll az iszonyu hely fölött. Sürün látogatják az ájtatosak: s e látmány szelidíti az emlékezetet.

Ancus Martiusnak tulajdonitják eddig e börtön épitését: de semmivel sem tudják igazolni. Kétségtelen, hogy épitése az etruszk falakra emlékeztet. Alsó része pedig, az ugynevezett Tullianum, Tullus Hostilius nevét viseli. E királyt Ampère etruszk származásunak mondja. A Hostilius név a „hostis"-tól ered, mely eredetileg idegent jelentett; s a Tullus nevet, csekély változtatással, Servius Tullius nevében is föltaláljuk. Etruszk származást tanusit az a körülmény is, hogy épitő volt. Több műemléket tulajdonitnak neki, különösen a septakat. Ide járul, hogy, Aurelius Victor szerint, a sabinok elleni szolgálatok miatt választák királylyá Tullus Hostiliust; s Zonaras mondja, hogy többnyire eltörlé a Numa által behozott szokásokat, a mi erős

visszahatásra mutat. Halála után azonban megint felülkerültek a sabinok; igy lőn királylyá Ancus Martius. Tudjuk, hogy az etruszkok már Romulusnak segélyül jöttek egy izben Tatius ellen, egy Hostilius (talán épen Tullus nagyatyjának) vezérlete alatt. A kérdéses börtön épitését is nem inkább tulajdonithatjuk-e egy rideg kedélyü lucomo-nak, mint Ancus Martiusnak, kit második Numaként tüntet föl a hagyomány?

Tullus Hostilius alatt volt a Horatiusok és Curiatiusok harcza. A „Via Appia“ mellett, öt állomásnyira Rómától, mintegy közép utban a régi Alba és Róma közt, ma is látható egy ódon körfal; ezt mondják ama hires párbaj szinhelyének. A fal régiségén kivül semmi sem igazolja ez állitást. Annyi távolságra van ugyan Rómától, a mennyire Titus Livius teszi, csakhogy jobbra és nem balfelül. Tévedett volna e részben a történetiró? S a két nagy etruszk sir amott közel csakugyan a Horatiusok sirhelye volna?

Ancus Martiusról egyetlen adat maradt fen: hogy a Janiculumot megerősitette.

A sabin király után a gazdag lucomo, a korinthoszi Demaratosz fia, első Tarquin következett. Alatta kezdődnek Róma nagyszerü közmunkái. Ekkor hajtották végre azt a roppant száritási munkát 2500 lábnyi hosszu föld alatti vizvezetékkel, mely által lecsapolták a Palatin és Capitolin-hatalom közötti mocsárt, helyet csinálván a forumnak. Igy készitette elő a szabadságharczok szinhelyét a királyság. Már Plinius csodálta a roppant „aquae ductus“-t,

melyet hét század nem tudott betemetni. Azóta XVIII század folyt le ismét, s a nagy vizvezeték áll ma is. Ha alacsony a vizállás, ma is bemehetünk abba hajóval, mint Agrippa egykor. Mily nagyszerüség, mily tartósság! Ha e tulajdonokhoz adjuk a hasznosságot, jellemeztük az etruszk szellem alkotásait. Ugyanazon jellemvonások, melyeket utóbb a római épitészet sajátit el. Már az etruszk királyok müveit jellemzik azok.

Athene legrégibb müemlékei szép templomok; Egyiptoméi gulák és sircsarnokok; Róma börtönt és vizvezetékeket épitett mindenek előtt. Athene először is a szépre gondolt; Egyiptom a gyászosra; s Róma a hasznost tartotta szem előtt.

Másik müemlék az etruszk királyok korából — a nagy szinkör, a circus maximus, mely az egész völgyet betölté a Palatin- és Aventin-hegy közt. Halicarnassosi Dyonisiosz szerint idősb Tarquin már üléseket csináltatott körül, s fedél alá vette a nézőhelyeket. Háromszáz ezer néző fért el e szinkörben. S e roppant épületnek ma csak helye látszik.

A nagy szinkör a Coelius-hegy aljáig nyult.

E halom neve Coelius Vibenna etruszk hőstől ered, kit ott temettek el. Némelyek szerint e hős vezérelte az etruszkokat, kik Romulusnak segélyül jöttek. Tacitus szerint idősb Tarquin korában élt. Claudius, a ki Etruria történeteit irta meg, állitja, hogy Coeles vagy Coelius Vibenna Mastarna nevü etruszk főnök bajtársa volt, a ki Coeliusra települt, s Tarquin után Servius Tullius név alatt kormányzá

Rómát. Romulus utódai közt e szerint két sabin és négy etruszk fejedelem volt. Mutatja, mi kevés fontossággal birt kezdetben a római nép*).

Servius Tullius, azon szószármaztatás szerint, mely játékot üzvén e szavakkal, annyi mesét hozott be minden nép történeteibe, rabszolganőtől eredt. Hiszen a Servius név oly rokonhangzásu a latin servussal. Mások aztán kigondolták, hogy a szolganö, kitől Róma ezen királya származott, fejedelmi családból jutott szolgaságba. Ampère Masternaval azonositja e nevet, kiről az imént szóltunk. Ki volt ezen férfiu? Talán egy etruszk csapat vezére, a középkori condottieri-k őse, ki a rómaiak és sabinok harczai közepett jött Rómába, fegyverrel keresni szerencsét, mint talán épen nagy atyja egykor. A Coeliuson üt vala tábort. S talán polgári zavarok üzték el hazájából, hol a papuralom ellen küzdött? Intézményei legalább arra mutatnak, hogy a vagyoni befolyást léptette a vallásos formaságok helyébe. Emléke folyvást népszerű maradt, mint Robin de Hoodnak. A nép szereti a kalandorokat, kik ellenei a hatalmasoknak, s boszut állanak elnyomóin. Servius Tullius valóban hiven szolgálta a nép ügyét. Szavazatot adott a plebejusoknak, mi addig a születés kiváltsága volt; s egyszersmind a

*) Eszünkbe jut Anglia, melynek szintén idegen királyai voltak többnyire; szász, norman királyok, majd a Plantagenetek, a gall Tudorok, skót Stuartok, hollandi Vilmos és a Hannoverház.

vagyon tulnyomóságával mérsékelte a sokaság uralmát. A Quirinal és Viminal közt ma is kimutathatjuk, hol volt egykor a „vicus patricius“. Servius Tullius kényszeritette a patriciusokat, hogy itt lakjanak, megfosztván őket a magas positiók előnyétől. A szerencse fia szükségkép az elnyomottakra támaszkodott; s a patriciusok boszujának esett áldozatul. Tullia képviseli ez iszonyu boszut, a ki egyszer a Tarquin-családba fölvétetvén, nem iszonyodott atyja holttestén hajtatni által. Az Esquilinen, hol egykor a „via scelerata“ volt, egy granit oszlop áll ma, ily fölirattal: Humilitas, caritas! Tulliát illeti e leczke?

Servius Tullius folytatá Róma falának épitését, mely idősb Tarquin alatt kezdődött, kevély Tarquin alatt lőn befejezve. Az etruszk városok erődítése szolgált mintául. Róma halmai keleten nem dominalják a várost, s csak alig kiemelkedő folytatásai a mezőségnek. Ez oldalról készitték a legnagyobb erődítési müveket. A falak ma is látszanak itt; az árkolás mintegy 100 lábnyi széles és 30 lábnyi mély volt. Az egész város kerülete nem volt még nagyobb Athenénél. S mi roppant különbség már is Servius Tullius és Romulus városa közt! Mikor még csak a Palatin környékére szoritkozott Róma, egy óra alatt megkerülhették; most már félnapi járó földre terjedt. Valóban nem képzelhetni, hogy csak három király uralkodott Romulustól idősb Tarquinig. Nagy hézag van itt a történetben, melyet nem tudunk betölteni. Ez eseményekben kevessé gazdag korsza-

kot Ancus Martius uralkodása tölti be főleg, ki leginkább a tenger felé terjeszkedett. Már említők, hogy Mommsen szerint semmi sem emelte inkább a város gyarapodását, mint a kereskedés. S Ancus Martiusról tudjuk, hogy megerősité a Janiculumot, mely a Tiber hajózását biztositá; alapitotta Ostiát, Róma kikötőjét: egyszersmind salinakat állitott. Népesség és jólét egyaránt gyarapodott alatta. Ezért hagyott népszerű nevet e második sabin király, a kit „Bonus Ancus“ névvel illet Ennius.

A római épitészet, mint láttuk, etruszk volt eleinte.

A görög befolyás sem szüntetett meg e részben minden emlékezetet. Augusztus korában is uralkodott az etruszk izlés, mint korunkban a gót. A forum körül létező kőfal jókora darabja etruszk mintára mutat. S még a római villák romjaiban is föltaláljuk a pelasg falak utánzását, a mire jelenleg is visszatér a toskán müvészet. A Pitti-palota alapjában a látszólag faragatlan roppant kődarabok az etruszk épitészet komoly és nagyszerű stylusát juttatják ma is eszünkbe.

Italia első szobrászai is etruszkok voltak.

A Capitol hires bronz farkasa félig római mü, félig az etruszk minta durvaságát és erejét tünteti elénk.

Etruria még — k e l e t volt. A Vaticán muzeumában ma is láthatjuk az etruszk papság keleti jellemü diszjeleit. Maga Róma is keleti volt félig a Tarquinok alatt. Egyiptomra és Babylonra emlé-

keztetnek a nagyszerü vizépitészeti müvek. Keleti fény környezte Róma királyait; s a köztársaság patriciusai öröklék az egyeduralom diszitményeit. Királyi bibor szegte be tógájukat, sella curulis-uk az etruszk lucumok régi trónja volt; s elefántcsont pálczát viseltek kezökben. A tizenkét poroszló és a vesszőnyaláb, a consulok eme hatalomjelei, szintén az etruszk főnököktől jöttek által; kocsijuk lőn a római vezérek diadalkocsijává.

Valóban igazuk volt a népszónokoknak, hogy csak királyokat cserélt Róma a köztársasággal.

Az etruszk királyok épen hatalmuk tetőpontján buktak meg.

Az utolsó etruszk király végezte be a nagyszerü közmunkákat, a melyeket elődei kezdettek. Ő kezdte épitni, etruszk munkásokkal, Jupiter Capitolinus nagy templomát. Ez annyiszor lerombolt, meg fölépitett templom mindig megtartá helyét és rendeltetését, Jupiter, Juno és Minerva nevének szentelve. E szentháromságot imádta akkor Róma a Capitoliumban. Most az Ara Coeli s egy Ferenczrendi zárda emelkedik azon a helyen. Alázatos barátok járdalnak, a hova egykor a világ triumphatorai léptek föl. Ezen ellentét iratta Gibonnal nagyszerü művét.

Jupiter Capitolinus temploma épitését nagy forradalom szakasztotta félbe; s a mit az utolsó király nem végezhetett be, consul fejezte be a köztársaság harmadik évében.

Meglehet, hogy a nagyszerü közmunkák, melyekre erővel hajtották a népet, szintén elősegiték a forradalom sikerét. Olvassuk, hogy többen öngyilkolással menekültek a sanyaru munkától; s a zsarnokság fölfeszitteté holttesteiket, eledelül a ragadozó madaraknak.

A forradalom vezérei, Brutus és Collatin, királyi vérből származtak. Brutusnak szobra ott állt Rómában a királyokéi mellett. Az a vad tekintet, az a „barba hirsuta", sürü csomós haj, mely durván fedi homlokát – kétségkivül a miveletlen és iszonyu első consul arcza. Zárt ajkai erélyt és határozottságot mutatnak; mig sárgás anyagból képzett szemei szilárd, vad tekintetet lövelnek. Sötét alak; érezzük, hogy a farkas tejből Róma ezen második alapitójának vérébe is vegyült. S mint a legenda Romulusa, övéinek vérén át jut czélhoz ő is.

III.

A köztársaság első százada alatt Róma megszünik etruszk lenni.

A Tarquinok és Porsenna hadjáratának előadásába a legtöbb valószinütlenséget vegyitette Livius. Nem is emlitve Horatius Cocles mondáját, alig hihető, hogy oly könnyen lemondott volna terveiről Porsenna; s gyanitja Ampère, hogy e lucumo is uralkodott Rómában. Ott állott szobra a Curia közelében. S Plinius is megczáfolja Liviust, midőn ama

szerződési pontot említi, mely szerint Porsenna a rómaiaknak megtiltotta a vas használatát. Minden oda mutat, hogy a Tarquinok kiüzése után egy ideig még fenntartá magát az etruszk párt. Maga elismerte Livius, hogy némi zavar uralkodik a történetek ezen lapjain, s némely előadások szerint, nem egy consul volt a Tarquin-pártból. Az első dictator neve is etruszknak tetszik*). Egész utczát, mondhatni egész városrészt foglaltak el az etruszkok, kik az etruszk királyok alatt Rómába gyülekeztek. A „vicus tuscus" a forumtól az Aventin aljáig terjedt, négy stadiumnyira; s e városrészben az etruszkok nemzeti istenének (Vertumus) temploma is volt. Nem valószinü, a mint T. Livius adja elő odatelepülésöket. Igen nagy emberség lett volna a rómaiaktól ama barbar korban, hogy a legyőzötteknek magok közt adjanak menhelyet. Aztán Livius szerint is „kis rész" volt, a kik akkor menhelyet nyertek; s Tacitus, a Rómában lakó etruszkokról szólván, nagy sokaságot említ. A topographiai vizsgálatok az utóbbi történetirót igazolják, az előbbivel szemben, a ki többször ellenmond önmagának.

Horácz jellemzése:

„tusci turba impia vici" — elfajulására mutat ez egykor oly komoly, harczias népfajnak. Histrio, flótás, illatszerárus — mind belőlök telt ki, s minden aljas és gyanus életmódra ráadták magokat. Ma

*) T. Lartius, Larth etruszkul: sír; honnan a vejentek egyik királya Lartius Volumnius.

is a római nép söpreje lakik ott, a hol egykor az etruszkok laktak.

De menjünk a történet fonalán.

A köztársaság első éveiben a szabadság lelkesültsége uralkodott. Collatin, Lucretia férje, is kénytelen számüzésbe menni. Brutus maga mondá: Amicus, abi! hozzátevén, hogy csak a Tarquin-családdal lehet számüzni a királyságot. Feledé, hogy maga is e családból való. De ő iszonyu kezességet nyujtott hűsége felől a köztársaságnak.

A Tarquinok idegen segélylyel akarják a trónt visszafoglalni. Rendkivüli lelkesedéssel küzd Róma ellenök. „Bellum quam caetera gravius atque atrocius"; mond Livius. Nem csupán a királyság elleni ingerültség, — a fajgyülölség is szerepelt e harczban az etruszkok ellen, a kik polgárosultabbak voltak a rómaiaknál, de egyszersmind ezek elnyomói. Sokat megtartott Róma azon nép müveltségéből, de teljesen fölmentette magát uralma alól. Saját latin ösztöneit követi ezentul fejlődésében, melyeknek semmi köze Etruria félig keleti polgárosodásával. Uj korszakot nyit az idegen járom lerázása. Hirdetik ugyan némi küljelek, hogy Róma etruszk volt, de minden tette mutatja, hogy nem az többé.

A köztársaság két első századából nem maradt müemlék. Az uj kormány nem gyötri többé a népet azon nagyszerü közmunkákkal, melyek előmozditák a királyság megbukását. Nem volt ugyan meddő e korszakban se a müvészet; Brutusén kivül, Horatius Cocles, Cloelia s több más történeti egyéni-

ség szobrait emliti a történetirás, melyek alkalmasint etruszk stylban készültek: de egy sem maradt fen számunkra. Az épitészetnek is csak gyér emlékeit birjuk ez időkből. Nem készitenek többé oly nagyszerü templomot, minő Jupiter Capitulinusé volt. A kényuralom emelte a föld legnagyszerűbb müemlékeit; Rómában is ez az eset; s az óriási arányok kiigazitásával a császári korszak foglalkozott utóbb. Sajnos ránk nézve, hogy nem mutathatunk müemléket e korból; de szerencse a rómaiakra. Fájlaljuk történeti szempontból: de e hiány maga is beszélő történet.

Ez időből csak oly müemlékekről lehet szó, melyekről tudjuk, hogy fenálltak, ha nem is tudjuk, mely helyen. A királyok kiüzése után egyike a legelső templomoknak, a melyet a vejentek elleni háboru alatt szenteltek a Reménynek. Az Aventinen eddig Mercurnak szenteltek egy templomot: az első engedmények egyike, melyben a patriciusok a népet részeltették. Ellenkező emléket ébreszt Caeres temploma. Spurius Cassius néptribunt, mivel a „telektörvény“ mellett küzdött, megölték, s a mit fia után öröklött a kegyetlen atya, templom épitésére forditotta. A templomot Caeresnek szentelték, ily föliratral: Donum familiae Cassiae! S közel azon helyhez, melyet ma Róma-Vecchia néven ismerünk, az albanói utban, „Fortuna muliebris“ temploma állott. Itt kérlelék meg a római nők a büszke Coriolánt.

Következnek a patriciusok és plebejusok viszályai.

E szabadságharczok korából nem maradtak nagyszerű műemlékek, mint a kényuralom idejéből. Sokkal magasztosabb, a mi e korszakban fejlődött, — a római nép nagysága. S nagy emlékek csatlakoznak egyes helyekhez. Az Anio partján emelkedik a „szent hegy“, mely a nép „secessio“-járól nevezetes. S a Ripetta portustól nem messze a Tiberisen a „prata Quinctia“ mellett evezünk el, hol Cincinnatus mivelte telkét. Itt olvassátok Livius III-ik könyvét, a régi erkölcsök amaz erélyes, naiv leirását!

Cincinnatust, mint tudjuk, az ekétől hivták meg dictatornak. 254 évtől 213-ig 57 férfiu viselt dictatorságot. Roppant hatalom; szükség volt az idő rövidsége által mérsékelni. S e rendkivüli hatalom nem volt veszélyes, mig a köztársasági erények fenállottak; de megromolván az erkölcsök, halála lőn a szabadságnak. Emlékezzünk Sullára; emlékezzünk Caesarra!

Elmélkedésünk közben a forumra értünk. Nevezetes pont, akár mint politikai gyülhely, akár mint piacz. E kettős jellemében szerepelt Virginia esetében. Délnyugoti szöglete, közel ama három oszlophoz, melyek most a romok legszebb ékei, volt szinhelye a gyászos drámának, különös véletlennél fogva nem messze oda, hol Santa Maria Liberatrice temploma áll ma.

Lesz alkalmunk még visszatérni a politikai tusák e szinhelyére: most nehány csatatért keresünk föl.

Ott volt Fidenae, a hol a német müvészek álarczos menetet tartanak jelenleg évenként.

A florenczi útban, nehány lépésre az állomástól, a hol az Isola Farnese dominál egy nagy völgyet, emelkedett helyen állt Veji egykor, ama nagy etruszk város, melyet a rómaiak tiz év alatt tudtak meghóditani. A szemeink előtt terülő völgyet a Cremera folyam sötét árnyu vize öntözi, ott szakadván a Tiberisbe, hol a hős lelkű Fabius-család föláldozta magát.

Veji falai és etruszk sirjai ma is látszanak. Nevezetes ostrom, mely ama falakat lerombolta. Rómától messzebb először táborozott a római katona a tribunok morgása daczára. Camill, a diadal emlékeül, az Aventinen templomot emel Junonak, kit különösen imádtak Veji lakói. E templom sem áll többé. Oszlopai talán szent Szabina basilicáját támogatják.

Több emléke maradt fen, utóbbi időkből, a gall háborúknak. Az a szobor, melyet „haldokló viador“ néven ismerünk, csatában elesett gall vezért ábrázol Ampère szerint.

Középitalia meghóditása a samnitek legyőzésével fejeztetett be. Szintoly harczias volt a samnit nép, mint a többi hegyi lakosok, de polgárosultabb azoknál az etruszk és görög városok szomszédsága miatt. A természet volt itt a rómaiak legnagyobb ellensége: ha csak emberekkel kellett harczolniok, biztosak voltak a győzelemről. Ötszáz évre vala

szükségök, mig meghóditották a középitaliai hegyláncot: azután két század elég volt meghóditani a — világot.

IV.

Legyőzvén Róma Középitaliát, Görögországba ütközött. Alsóitaliát, mint tudjuk, görög gyarmatok lepték, s nem ok nélkül nevezték Nagy-Görögországnak.

Ez érintkezés előtt rég megszünt az etruszk befolyás. Róma tulajdonkép csak a királyok alatt volt etruszk: a köztársaság behozatala óta az etruszk befolyás nyomai inkább külsőleg maradtak fen, mint bensőleg, babonaságképen inkább, mint a vallásban, a kormányzás pompájában és küljeleiben inkább, mint a polgári szerkezetben, a szokásokban és nem az erkölcsökben. Fenmaradtak ugyan egyes szertartások, játékok, sőt némely polgári és katonai intézmények is, melyek Etruriából származtak eredetileg: mindez azonban csak külformáját és nem lényegét képezte a római müveltségnek. A római polgárosodás alapja a latinok földmivelő, harczias jelleme és vallásos szelleme lőn.

A görög befolyás idéz elő lényeges változást.

A rómaiaknak már az előtt is igen rég voltak érintkezései a görögökkel. Hitregéik is görög gyarmatokat gyanittatnak az adriai és tyrrheni tenger mellékein. S a delfoszi jóshelyet többször megkérdék már a régi időkben. Igy Aruns és Brutus az

utolsó Tarquinok alatt; s utóbb a midőn Vejit ostromlák. Jusson eszünkbe a XII táblák törvényeinek története. Megkérdezték Aesculap jóshelyét is, midőn Rómában pestis dühöngött az V. század végén. Általában az orvosi tudomány behozatala megelőzte a görög művészet behozását: a hasznos megelőzte a szépet. 301 körül jött Rómába az első görög orvos. Mindez azonban a görög miveltségnek csak töredékeivel ismertette meg a rómaiakat. Alsóitalia, majd Görögország meghóditása idézi elő a nagy szellemi forradalmat.

Az előtt alig ismerték egymást a görögök és rómaiak.

Görögország a trojai háboru óta folyvást keletre irányozta figyelmét. Nyugoton Siciliát ismerték a görögök; legfölebb csak a tyrrhénekről tudtak valamit; azontul a mesék országa kezdődött.

Graecia capta ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio . . . . .

A hóditók Rómában hordják a görög művészet termékeit. Erőszakkal teszik sajátukká e művészetet: az ahhoz értést nem oly könnyü volt megszerezni. A görög szellem csak lassan hat át a római szellem durva kérgén. Eleinte csak a rhetorok és sophisták tódultak Rómába. Cato, a régi erkölcsök ezen hü őre, nem szerette a mesterséget, melyet azok behoztak: „persvadendi quaelibet artem.“ Nehezen ment az első közeledés. A görög és római kevéssé becsülték egymást; mindenik el volt telve önmagával. A római előtt a görög még Livius korában is csak

„gens dedita nugis“; inkább beszédre, mint tettre alkalmas. De mikor egyszer Rómában voltak a görögök, mohón tanulta az ifjuság az ismeretlen tudományt; s hamar elterjedt az ékesszólás és görög szép szellem. Sok előkelő család görög rhetort és nyelvtudóst hozatott gyermekei mellé. A rabszolgák és fölszabadultak közt is sok volt a görög, kik annál nagyobb befolyást gyakoroltak a római családokra, minél miveltebb valának. És pedig tudósok is találkoztak köztök. Emlitsük-e a görög dajkák befolyását, és azon szép, de könnyelmü görög hölgyeket, kiknek szellemdus társalgása annál nagyobb hatást gyakorolt, minél elvonultabban éltek akkor a római nők? E görög hölgyek körében folyt le azon idők saloncélete. Bölcselkedők és szép nők hirdették egyszersmind e görög miveltséget: csoda-e, ha kellemesnek, csábitónak találták? Hamar divattá lön a görög beszéd és a hellen irók olvasása. A vén Cato sem tudott ellenállani a divatnak; maga is idézte Homeroszt. Cicero görögül irta emlékiratait, sőt beszédeket és értekezést is irt e nyelven. Brutus is görög verset idézett, midőn meghalt. Görögül beszélnek, élnek és halnak immár a rómaiak.

Különös látmány!

Egy magasabb miveltségü nép polgárosodása át meg át hat egy erélyes társadalmat, s egyéb tényezők mellett közremunkálván gyöngitésére, megrontására, a kényuralom karjaiba dönti.

Nem Plato, nem is Aristoteles e süllyedésnek okai. Az ő tanitásuk csak emelheti a lelket; ők

elenyésztek, hogy ismét föltámadjanak utóbb. Utánok a második akademia jött; vitatkozók inkább, mint bölcselkedők. A dialectica lépett a logica helyébe. E szőrszálhasogató bölcseskedés enerválta a római szellemet. Epicur maga nem annyira az élvezet hirdetése által volt ártalmas befolyásu. E tekintetben senki sem volt kevésbbé epicureus. Nem annyira a „voluptas"-t hirdette ő, mint a mérsékletet. Többet ártott száraz, tudományos atheismusa, mely a véletlen által állitja elő atomaiból a világot; s azon tanitása, miszerint a bölcsnek el kell vonulnia a közéletből, nem engedvén, hogy emberi szenvedélyek és érdekek zavarják lelkét. Önző nyugalom, mely minden polgári erényt aláás; a hanyatlási korszakok bölcselete, mely elmés számitás tárgyává teszi az erényt, s minden lelkesedést, minden önfeláldozást kirekeszt, a mi pedig szintoly szükséges a társadalom fentartására, mint a kormányok bölcsesége. Ismeretek gazdagsága a lélekben, erkölcsi gyöngeség a szivben.

De igen eltértünk kalauzunktól. Térjünk vissza hozzá; vizsgáljuk a műemlékeket ama korszakból, melyhez értünk. Mindenütt, mindenben utánozni látjuk a görög mintákat. De ez utánzás mellett is föltünik a mi tisztán görög, a mit Görögországból hoztak Rómába, vagy itt készitettek görög művészek. A szépség azon tiszta typusát nem voltak képesek merőben elsajátitani a rómaiak. Annyiban egyeznek, hogy ha az emberi alakok mellé állatot festettek, egyaránt elhanyagolták az utóbbit,

s csak tökéletlenül, mondhatni prózailag adták vissza. Szándékos hanyagság. Az ókori művészet szabálya hozta magával, alárendelni a mellékest annak, a mi fő. De ha csupán állatot akartak ábrázolni, szintoly részletes műgonddal vitték ki vonásait, s hüven visszaadták még jellemét is.

A római szobrászat általán véve nehézkesb, ridegebb és szárazabb a görögnél. A kivitel finomságát egy római művész sem tudta a styl nagyszerüségével akkép párositani, mint Fidiász. A legszebb római műben is minden egyszerü, „gravis“, szóval: római. Szobrászatuk sok mellszobrot, sok arczképet tartott fen. Mennyi erély, és mily egyszerüség! De nagyobb törekvést látunk a hűségre, mint a szépségre. E hiányért a jellemzetes, változatos és egyéni kárpótolt.

A festészetben alkalmasint etruszkok voltak a rómaiak első oktatói. Müemléket azonban nem birunk e szakban ama régi korból. A mely müvek tartományi városokban, Herculanumban és Pompejiban, fenmaradtak, mutatják, a szépnek milyen érzékével üzték a görögök e művészetet is. Rómában keveset találtak; az is többnyire csak diszitő festmény, arabeszkek, ábrándos compositiók, melyekben virágok, gyümölcsök, madarak, emberi alakok, képzeleti lények váltakoznak és egyesülnek kellemes zavarban, kecses szabadsággal. A görög képzelem ezen termékeiben megbotránkozott Vitruvius szigoru izlése. A római szellem mindenben határozott, tiszta czél után indult; szükségkép megütközött az oly festményben,

mely nem ábrázolt semmi valót. Mind e mellett azonban, Vitruvius daczára, arabeszkek diszesiték a római nagyok pompásabb lakait.

A mozaikot csaknem római müvészetnek mondhatni, annyira használták a rómaiak. De e részben is mestereik voltak a görögök. A római mozaik durvább, és se a mű bevégzettségére, se a szinek árnyalására nézve nem versenyezhetett a göröggel. Hogy a rómaiak kedvelték e müvészetet, — ki fogja csodálni. Oly tulajdont kivánt, mely egyik tényezője volt nagyságuknak, — türelmet; s oly előnynyel kinálkozott, mely nagy érdem volt előttök, — a tartósság előnyével.

Az épitészeti emlékek közt is sok van, a mely görög müvészektől származik. A müvészet szelleme soha sem akart meghonosulni e földön, mely kétszer kormányozta e világot. Az ó világban etruszkok és görögök, s a pápák alatt is idegenek épitették Róma templomait; toskánok, a régi etruszkok ivadékai, voltak a középkor hellenei; Florencz a XV. század Athenéje. Angelo, Dante, Rafael és Tasso szintugy nem születtek Rómában, mint nem születtek ott a régi korban Cicero, Virgil, Horácz és Ovid. De mindnyájan Rómába mentek, e politikai és vallásos központba. Ma sem vesztette el vonzerejét a müvészekre a világváros.

A régi római templomok általában görög mintára épültek. Egyszerü, nemes, izletes és pompás styl, előcsarnokkal és oszlopokon nyugvó homlokzattal. Hány század folyt le azóta, mily egészen

más polgárosodás állott elő: s a görög templomok stylusa mintául szolgál maiglan, nemcsak Európában, hanem az uj világban is, sokszor ugyan nem a legszerencsésebb alkalmazással, ugyanegy mintára épitvén templomokat és börzéket, vendéglőket, muzeumokat és tanácsházakat. A rómaiak azonban nem tudták egész tisztaságban megtartani a vonalok azon tökélyét, a részek azon finom arányait, s az egész összhangzó méregyenét. A legszabályosabb müemlék Rómában a Pantheon. Ez is görög mintára épült. Csak a köralaku templomok épitésében tért el Róma a görög mintától.

A templomokon kivül a basilicakat is a görögöktől kölcsönözte a római épitészet. A basilica börze és törvényszék ülhelye volt egyszersmind a görögöknél. Rómában a forum volt a börze, vagy inkább az uzsorások gyülhelye: a basilicában csak a törvényszékek tartották üléseiket. A régi keresztyének pedig egyházakká alakiták ez épületeket, nem akarván a pogány templomok mintáit követni. A birói szék, mely a nép felé volt forditva, lőn a püspöki ülőhely. Még a Sz. Péter-egyház épitésében is ügyeltek e rendezésre. A görög minták arányait azonban óriásilag megnagyitották a rómaiak. Constantin basilicáját egyetlen görög mű sem közeliti meg nagyságra nézve.

De lássuk az épitészet egyéb müemlékeit.

V.

Említők a circus eredetét. A theatrum bizonyára a görögöktől jött át. A római és görög theatrum közt azonban nagy a különbség. A görög színpad csupán drámai előadásra volt rendelve, melyben kar (chorus) is szerepelt: a színpad elején ez okból nagy térre volt szükség, hogy a karnak kényelmes helye legyen Dionysiosz oltára körül. Rómában a színpad nem volt köz bőkezüség tárgya, kisebb helyet igényelt a kar és a pantomimek tánczra; minélfogva kisebb volt az orchestrum, sőt e hely utóbb a tekintélyesebb férfiak ülőhelye lett. A komoly, rideg szellemü rómaiak előtt soha sem állt a színpad oly becsülésben, mint a derült kedélyü görögöknél. Az utóbbiak a színházba gyülnek tanácskozni is: míg a római tanács templomokban ült egybe. A nyers, harczias római több élvet talált a viadorok küzdelmeiben, mint a színpad szellemi gyönyöreiben. Az ős jellemü rómaiak épen ellenségei voltak a színháznak, nem akarván, hogy a léha görögök módjára helyén ott töltse a nép idejét. Az első színházat, melyet ülőhelyekkel akartak épiteni, a tanács rendeletéből rontották le. Pompejus azonban talált módot, kijátszani e rendeletet.

A versenykocsizás egyaránt divatozott Rómában és Görögországban. Míg azonban a stadium volt a görög hippodrom mértéke: a circus maximus négy stadiumnyi volt. Az arányokat e részben is megnagyitotta Róma. A pályatér ábráit maig is láthat-

juk a siremlékeken: az élet pályáját jelképezik. Látjuk a spinát, mely a circust hosszában megosztja, s az oszlopokat, kisebb nagyobb épületeket, melyek a spinát diszesitették; ott vannak az akadályok, melyeket a pályázók elé tettek; ott vagyon minden, a mint volt egykor a gyümölcs- és frisitő árusokig. Közben obeliszkek rajzait látjuk. De félre e képekkel! Ott áll a legszebb obeliszk, Traján oszlopa, Apollodor nevü görög müve. E nagyszerű márványoszlopok, melyeknek basreliefjei ütközeteket, ostromokat, térdelő királyokat ábrázolnak, bizonyára római találmányok, azonban a görög szellem által víve ki.

Ha a theatrum görög eredetű, az amphitheatrum okvetlen római. A viadorok küzdését hihetőleg az etruszkoktól tanulták; s egy ideig a forumon folyt a küzdés. Statilius Taurusé a legrégibb amphitheatrum a császárság első éveiből. A görögöknek nemesebb mulatságai voltak: a palestra gyakorlatai, ének, tánez s Szofoklesz és Pindar költészete. Hasztalan igyekvék Perseosz makedoni király velök megkedveltetni ama kegyetlen játékokat. Midőn egy görög amphitheatrumot látott épitni hazavárosában: „rontsátok le, ugymond: s Pietasnak és Misericordianak emeljetek templomokat!“ Mi másként gondolkodott a római. A világváros legnagyszerűbb romja, a Colisseum is — amphitheatrum.

Ugy vélekedik Ampère, hogy a bikaharcz is római maradvány Spanyolországban. A XIII. század-

ban még volt bikaviadal a Colisseumban, s a római ifjak virága vett abban részt.

Az amphitheatrum mulatságainak iszonyu képe maradt fen a borghesei villa mozaikjában. Véres holttestek körül kemény harcz foly; itt-amott diadalmi negéddel fölemelkedő viadorok, s a közönség — tapsol. Hiszen a győztes viador még a római hölgyeknek is kedvencze volt. A Caracallafürdők mozaikjain durva, pórias viadorarczok tünnek elénk, széles vállakkal, izmos karokkal, szilaj vadállati tekintettel. Elfordul az ember, és siet a Vaticanba, hogy Lysipposz szobrait szemlélhesse: a görög athletát, ereje és szépsége teljében, e derült, nemes és értelmes lényt. Mennyi különbség a két nép miveltsége közt! S az utóbbinak miveltsége lerontotta amannak nyers polgárosodását. Vessünk egy pillantást az érintett rajzokra, s vigasztalódunk, hogy ekkép történt.

A római sirok, nehány igen régit kivéve, mely alkalmasint etruszk eredetű, mind a görög sirok utánzásai. Ékességeik mutatják, hogy onnan vették a mintát. Itt is az arányok nagyságában a különbség. Cecilia Metella sirja oly helyet foglal el, mint egy középkori vár. Egy másik sir a Via Appia mellett ma is egész ház, parkkal véve körül. A sirkövön rendesen az elhunytak mellszobrait látjuk. S a föliratok rövid, sokat mondó, lapidaris stylban szerkesztvék, — a mely stylus Rómában nagy concisio mellett az egyszerüséget magasztossággal tudta

egyesíteni. A római szellem kifolyása; a maiaknak ritkán sikerül e nagy styl utánzása.

A bas-relicfek a római sirokon többnyire a görög hitregékből kölcsönözött képeket ábrázolnak. E derült világnézlet nem sötét oldaláról fogta föl a halált; boldog nyugalomnak tekinték azt az élet fáradalmai után. Nem ijesztő váz; halálfő sem mereszti ránk szemeit: egy gyermek, a ki virággal kezében elalszik; madár, mely gyümölcsöt kap el, vagy egy pillét, — a lélek jelképét; ló, mely összerogy a pálya végén; vagy a mint költőnk énekli:

„Még a halált is széppé tette:
Sirjait rózsákkal hintette,
S geniuszt állitott fölébe
Lefordult fáklyával kezébe."

A hitregékből vett tárgyak a romlás és enyészet eszméjét fejezik ki. Itt az amazonok harczai: amott Apollo és Diana, a mint leöldösik Niobe gyermekeit. Főleg ragály idején használták e képet a sirokon; mert Homerosz óta azon isten nyilainak tulajdonitották e csapást.

A tulvilágra majd semmi vonatkozás. A rómaiak babonásabbak voltak, mint vallásosak: s vallásuk inkább e világi volt. Féltek megbántani az isteneket, mert ezek büntetése azonnal elérheti őket, inség, döghalál vagy egyéb közvész alakjában. A tulvilági büntetésnek és jutalomnak csak igen határozatlan sejtelmével birtak. Maga a lélek is csak határozatlan árnyalak volt előttök, mely a lét és

nemlét közt lebeg a siron tul. A jelenben élt az erélyes, tevékeny nép; keveset törődvén azzal, mi van a halottak sötét országában. Virgil poklát bölcselmi eszmék befolyásával alkotta a képzelem, nem a néphitből kölcsönözte. Ismétlem, a római nép babonás volt inkább, mint vallásos. Félvén a rosz előjelektől, áldozatokkal igyekvék megnyerni isteneit; s a pontifexek előirván a szertartásokat, se hittant, se vallásos erkölcstant nem tanitottak. A tulvilágra vonatkozólag: legfölebb a tulvilág három fő elitéltjét látjuk a siremlékeken; vagy Oreszteszt, a mint a furiák üldözik. De Oresztesz története is e világra vonatkozik. A tulnanról homályos sejtelmök volt inkább, mint hitök a rómaiaknak. „Ha fenmarad belölünk valami a halál után": ime a szokott szólásforma a siriratokon. Jól ábrázolja e kételyt némely sirkövön a házas társak ábrája, kik összefogott kézzel állanak egy kapu előtt. Azt sem tudjuk: a tulvilágba vezet-e e kapu, vagy a sirba. Talán Endymion képe, a mint Diana felkölti, foglalta magában a fölébredés igéretét: s az anyai vágyat, föltalálhatni gyermekét, Caeres ábrázolja, ki Pluto elé követi leányát? A nereidák utazása delfineken jelöli talán a lelkek költözését a boldogok szigetére?

Több gondjok volt a rómaiaknak az élők vigasztalására. Hercules höstette mutatja, hogy Pluto elől is lehet menekülni. S az élők földeritésére szolgálnak a sarcophagokon ama bacchusi diadalmenetek, orgiák, szőlőszedő és taposó szellemek. Van

ezeken kivül számos egyéb ábra, mely mind a jelen életre vonatkozik.

A holtak égetése görög szokás. Sulláig temették a rómaiak halottaikat. Az egykori dictator megégetni rendelte testét, alkalmasint, hogy ne legyen kitéve ellenfelei bántalmainak. Az első császárok folytatták e szokást; s a görög szellem terjedésével divatba jött. Innen az a tömérdek mindenféle alaku hamvveder, mely majd edény, majd kosár alakját, majd az élők lakását utánozza.

A fölszabaditottak hamvainak — kik valamely nagy urtól függöttek — közös temetkező helyet, columbariumot készitettek, melynek falüregeiben, fülkéiben állottak az urnák. Legnagyobb a Livius és Augustus fölszabaditottainak columbariuma. E római találmány első eszméje a köztemetkező helyeknek, melyet aztán a testvériség érzelme fejlesztett tovább a keresztyének közt.

Tisztán római eredetü müemlék a tabularium és diadaliv is.

A tabularium volt Róma levéltára. Itt tartották a rézbe, bronzba vésett tanácsvégzeteket, plebiscitumokat és szerződményeket. Végtelen kár a történetirásra nézve e bronz irattár elenyészése. Épitészeti tekintetben is nevezetes volt e tabularium. A köztársaság alatt készült, de soliditásra nézve vetekedett a legjobb müvekkel a királyok korából. A Capitoliumhoz függesztve, két karzatcsarnokból állott egy föld alatti corridor fölött. Pompásan emelhette a forumot. Styl tekintetében még etruszk hagyományt

tanusit; mig dór oszlopai már görög befolyásra mutatnak. Az anyag is különböző korszakokat képvisel, a melyből épült. A királyok alatt többnyire peperinoból (vulcanicus kőből) épitettek; a császárok alatt márványból, téglából és travertinóból*). A tabularium épületének anyaga peperino-, oszlopai travertinoból készültek.

A diadaliv a diadalmenettel volt összeköttetésben. De ha e diadaliv eszméje tisztán római: részletei (az etruszk boltiven kivül) bizonyára a görög épitészetből vannak kölcsönözve. A legrégibb diadaliv azon Fabius tiszteletére volt emelve, ki az allobrogokat stb. legyőzte a köztársaság alatt. A mely diadalivek azonban fenmaradtak, mind a császári korszakból valók. A rombolás, mond Ampère, értelmetlen, a fentartás szeszélyes. Rómában általán véve igen gyér a köztársasági emlék; több a mi a császárságra emlékeztet. S mennyi remek mű elveszett, mig annyi silány szobor fenmaradt. Mint az irodalomban Tacitustól csak töredékeket birunk, mig annyi rhetor és grammaticus müve maradt föl, akik egy lappal nem érnek föl az annalisokból.

Visszatekintve még egyszer a római műemlékekre, ugy találjuk, hogy a rómaiak minden épitkezésökre rányomták szellemök bélyegét. Midőn az etruszk és görög épitészetet utánzák is, saját jellemmel birtak müveik. Addig nem ismert mérvet

*) Mésztuff; ujabb képződésü, inkább vagy kevesbbé lyukacsos, szürke mészkő.

adtak a basilicának, circusnak, theatrumnak. Már pedig az épitészetben nem az arányosság minden; fontos körülmény a nagyság is. Mi lenne a gúla roppant tömege és magassága nélkül? Szent Péter temploma s a kölni egyház nagyságuknak köszönik főleg azon hatást, melyet reánk tesznek. A római épitészet általában nagyszerü; a soliditás, tartósság és fenség eszméjét költik föl a nézőben, éreztetvén mintegy, hogy hatalmas kezek emelték e müveket. Még a hol tisztán a hasznosság volt a czél, ott is tekintettel voltak a nagyszerüségre. Chateaubriand szerint még a vizet is diadaliveken által vezették Rómába. S a soliditás örök fenmaradást látszott kölcsönözni a dicsőség nagyszerüségének.

Szép! e szóban lehet összefoglalni, a mit a görög életről, müvészetről mondhatunk. Nagyszerü Róma története és müvészete!

VI.

A Gracchusok forradalma nagy fordulati pont Róma történeteiben. Azontul folyvást közelit végéhez a köztársaság.

A Gracchusok népuralmi és italiai érzelmét nem bocsáthatták meg a patriciusok, s szokott hálátlansága szerint a nép sem tartotta fen emléköket. De nyomról nyomra követhetjük a tragoedia részleteit a hely szinén. Tiberius Gracchus ott veszett el, a hol ma a Capitolium tere van; piacz volt akkor itt, honnan lépcsők vezettek föl a Jupiter Capitolinus

templomába, a mai Ara Coeli közelében. A gyász esemény után Cornelia, a hőslelkü anya, visszavonult fájdalmával; de nem akadályozta, hogy másik fia is azon uton ne menjen, s ugyanazon ügyért hasonló sorsnak ne tegye ki magát. Valóban Cajus Gracchust is ugyanoly vég érte. Csak a szinhely lőn áttéve a Capitol előteréről az Aventinre. Most azonban harcz foly az ellenséges pártok közt. Legyőzetve Diana templomába fut Cajus Gracchus, a hol sz. Sabina egyháza áll ma, s térdre borulva kéri az istennőt, hogy hálátlan hazafiai soha se legyenek szabadok. Majd a Furiák ligetébe menekül, a Tiber másik partjára. Nem tudjuk, e hely istennőit is kérte-e Gracchus; de ez iszonyu nők csakugyan dulni indultak a köztársaságban.

„Mikor, ugymond Mirabeau, C. Gracchus a patriciusok üldözése következtében elhullott, egy maroknyi véres földet kapott föl, s az ég fölé szórta. E magból kelt ki Marius!“ E kissé emphaticus phrasisban sok igazság van. A patriciusok nem akartak engedni a Gracchusoknak: s Marius megtizedelte őket. E férfiu a megtestesült római köznép, durva, kérlelhetlen; volt e fölött némi dantoni benne, csakhogy Danton nem volt katona. Azonban Sulla, az aristocratia főnöke is, szintoly hideg kegyetlenséget tanusitott. Az ész miveltsége nem folyt be e korszakban a sziv nemesitésére. A villa publica, honnan a kivégzett hadi foglyok jajgatása a tanácsba hallszott, nem épen közel volt Bellona templomához, annyira, mint jelenleg

sz. Ignácz egyházához a Piazza Margana: de a tanácsban mély csend lehetett, mikor Sulla beszélt s egy pár ezer ember jajveszéklése nem kis zajt csinál.

Mi a polgárháboru e két hősét illeti: se Sullának, se Mariusnak nem maradt fen hiteles mellszobra. A melyek a Vaticanban vannak, nehezen hasonlitottak e férfiakhoz. Egymást számüzve, mindkét párt hivei uralkodtak, s kölcsönösen lerombolhaták, a mit egyik és másik tiszteletére emelt a félelem és hizelgés. Igy történt, hogy semmi müemlék sem maradt e rombolók után.

E gyászos nevek után jól esik Cicero nevét emliteni. Nem hasonlitott e férfiuhoz azon teltarczu, nagy ember mellszobra, mely a Capitol muzeuma jegyzékébe e néven van igtatva, s melylyel a Vatican csarnokában is találkozunk. Az utóbbi helyen azonban van egy mellszobor, a mely meglepő hasonlatot mutat a nagy szónok medaillejához; finom, szellemdús fő, értelmes, de kissé határozatlanságot eláruló tekintet, több hevet, mint elszántságot tanusitó vonások. Előttünk áll az a szép és nemes lélek, melyet a hiuság kicsinyes számitásai, s a dicsőség nemes ösztönei nyugtalanitottak egyszersmind. E pikánt, finom szabásu ajkakon ömledeztek azok a hangzatos körmondatok; e lelkes, de nyugtalan ábrázaton látjuk tükrözni a bátor gerjedelmek és mulékony gyöngeségek azt a vegyületét, mely életét jellemzi. Menjetek a forumra: láthatjátok a Concordia temploma nyomait, hol a tanács

egybegyült, itélni Catilina fölött. A régi rostrumok alapja is fenáll maiglan; s a szószék ábráját láthatjuk Constantin diadalive egyik dombormüvén. Semmi sem akadályoz, hogy képzeletünkben szemeink elé ne idézzük Cicerót, a mint szónokol a tanácshoz és néphez. A forum másik oldalán az uj rostrumok is ott vannak, melyeket Caesar emelt, hol azon szenvedélyes philippicákat mondá szónokunk Antonius ellen, melyekért soha sem tudott megbocsátani a triumvir. Itt szónokolt Antonius is Caesar holtteste fölött; itt mondta azt a beszédet, mely talán Róma sorsa fölött határozott; itt volt kitüzve utóbb Cicero véres feje, kit Octavianus oly hálátlanul föláldozott Antonius boszujának. S a forum e nevezetes szélsőségei közt is érdekes emlékek ujulnak föl képzeletünkben. Csak a Curiát emlitjük, melyet tüz emésztett el, midőn Clodius holttestét megégették barátai.

Visszavarázsolván magunkat ama régi korba, láthatjuk a ma puszta Palatin-hegyen Cicero házhelyét Lucullus és Catulus házhelyei közt. S ha Milo történetét akarnók nyomról nyomra követni, megtalálnók azt a helyet Bovillaenél, az albanói utban, a hol Milo kisérete megölte Clodiust. Egy uttal aztán Frascatiig rándulván, fölmehetünk a Tusculumra, szép villájában is meglátogatni Cicerót. Végre Gaëtához közel megtaláljuk azon helyet is, hol Antonius bérgyilkosai utolérték a nagy szónokot.

Cicero mellszobra mellett Demosthenesé: párhuzam Plutarch modorában. De ha valóban párhu-

zamot akarunk vonni, a Braccio Nuovoban tekintsük meg Demosthenest; azt a bámulatos szobrot, melynek erélyes egyszerüsége oly rendkivüli módon fejezi ki az akaraterőt s a lelki tehetségek öszpontositását. Cicero igéző szónok és a legszeretetreméltóbb ember volt; de tudjuk, hogy Caesar, ki barátjait legyőzte, elelment hozzá csevegni az irodalomról. Demosthenes, a legyőzhetlen szónok, más szabásu ember volt; nem igy fogadta volna ő Fülöpöt. E szobrot Frascatiban találták, a Mondragonevillában, igen közel Tusculumhoz. Cicero mindig szeme előtt láthatta vetélytársát.

Cicero neve gyilkosát juttatja eszünkbe.

Antoniusnak ez előtt csak egy mellszobra maradt fen. Vastag nyaku, széles vállu, kéjencz katona állt előttünk, jelentéktelen arczvonásokkal. Több év előtt azonban egy másik Antoniust is fedeztek föl; nem lehet más, miután triumvir társai közt fordul elő. Fiatal, inkább sovány, mint elhizott test; rosz szemek, gonosz száj. Ezek a sovány ajkak követelhették Cicero fejét. A másik triumvir a hideg Octavian, a ki atyjának nevezi Cicerót és föláldozza, ha érdeke ugy hozza magával. Lepidus elég szép ficzkó; arczáról látjuk, mennyire elégült önmagával; de azt is láthatjuk, hogy nem igen tarthatnak tőle társai. Különben e nyájas arczczal annyi proscriptiót ir alá, a mennyi társainak tetszik.

A proscriptiókat a polgárháboruk iszonyai követik. A patriciusok és a nép ügye: ime a két fér-

fiu nagyravágyásának ürügye, a kik most egymással mérköztek. Pompejus arcza az előttünk álló szobron durva egy kissé, de elég tisztes; „os probum“. Rajta is látszik az önteltség. Ugy tetszik „nagy“ neve daczára is, több hiuság volt benne, mint való nagyság. Ez a lágy kerekdedség az arcz körvonalaiban mutatja a határozatlanságot, mely miatt elveszett. Érezzük, hogy e lassuság és habozás megtörik Caesar erélyén és szilárdságán. Legjobban jellemzi Pompejust azon fölirat, melyben a „nagy imperator“ elszámlálja dicső tetteit. Caesar rövidebb volt: „jöttem, láttam, győztem!“ Lehet-e kétség, hogy a ki ezt irta, szükségkép legyőzi ama hosszas fölirat készitőjét.

Pompejus szobra, mely előtt Caesart megölték, maiglan fenmaradt. Tudjuk, hogy a Pompejus csarnokánál történt e nagy esemény; e csarnok meg theatruma mellett volt, melynek alapjai fölött ma egy római palota emelkedik. Augustus eredeti helyéről egy róla nevezett basilica elé vitette ama szobrot. Mind e jelek a Lautari utcza felé vezetnek bennünket, hol e szobrot megtalálták. Soká vitatkoztak valódisága fölött, mig eldöntötték. S mennyi viszontagságon kellett átmennie? Mindenekelőtt fejét elválasztották torzójától, s roszul raggaták össze. Két birtok határán találtatván, mindenik birtokos igényt tartott ahhoz, s egyik megosztását követelte. Mikor a francziák megszállták Rómát, a franczia tragicusok szinpadra hurczolták a hires szobrot, hogy az előtt haljon meg ujra Caesar. Az utóbbi

ostromkor pedig a franczia köztársaság golyói fenyegették e szobrot, — de megkiméltek. Valóban kár lett volna értte. Róma különben sem gazdag történeti szobrokban. A gazdag Crassusnak sincs egyéb emléke — leánya sirjánál. A büszke siremlék fenmaradását pénzen nem vehetni meg, mint a dicsőséget. Lucullus kertje ott állott, hol a franczia iskola van ma. Csak az élet élveit juttatja eszünkbe; alig is érdemel Lucullus más emléket.

Caesar, mint demagóg, a Suburrában lakott, e plebejus városnegyedben, hová a hagyomány Servius Tullius lakát is helyezé. Pompejus palotája ellenben a Carinusok előkelő városrészében volt, mely ma is a fényesebb lakhelyek egyike Rómában. A Suburra név maiglan fenmaradt; de a „Piazza Suburra“ nem oly zajos hely ma, mint Martialis korában volt.

Caesárnak több egész és mellszobrát láthatjuk. Sokszor vizsgáltam, ugymond Ampère, e hideg arczot, mely mindenben tiszta értelmet, biztos megkülönböztetést, csalhatlan pillantást fejez ki, egyszersmind azonban hevülni nem tudást, s közönbösséget jó és rosz iránt egyképen. Caesar politikája általában nem volt kegyetlen; de galliai kegyetlenségei a tanácsot is fölinditák. E kegyetlenségek nem kerültek neki többe, mint a szelidség. Ez is hasznos lehet. Olvassuk „Commentárait“; mi különös tisztaság, mennyi erély stylusában: a cselekvés nyelve; de képek és szenvedély nélkül. A fölindulást nem ismeri Caesar nyelve; vonásain sem látszik.

Ha támadt is lelkében, el tudta nyomni, uralkodott a fölött. Tudott mindent, a mi korában tudható volt; de nem hitt semmiben. Materialista volt; s a Catilina-ügyben tartott beszédén Cato kegyessége is megbotránkozott. Lángész kétségtelenül. Nagy volt mint hadvezér, kormányzó, szónok, iró, sőt, ha akará vala, grammaticus. Az államügyekre fordità lángeszét, s egyeduralmat alapit vala, ha az a kis sápadt ember nincs, kinek a Capitoliumban látjuk szobrát. Brutus szobra sovány, beesett arczot mutat; nem oly gyöngéd, s kevesbbé aggodalmas, mint a minővé Shakespeare tevé: izgatott a cselekvés előtt, aztán habozó. Szája nagy erélyt fejez ki, tekintete nyugtalanságot árul el. Nem az a vad, törhetlen elszántság, melyet amott az első Brutus szobrán láttunk kifejezve. Marcus Brutus kételkedve méri a csapást, s legyőzetve igy kiált föl: erény, te — puszta név! Az első consul nem kiáltana föl ekkép.

Caesar, mint tudjuk, elfödte fejét s közönynyel és panasz nélkül rogyott össze a szurások alatt; legfölebb a meglepetés hangján kérdezte: te is, fiam Brutus? Élettel, halállal keveset gondolt.

A történeti egyéniségről a magán emberre térve: a kopasz homlokon, blazirt arczulaton első pillanatra föltünnek azon rendetlen élet nyomai, mely a császárság előtti idők erkölcsi kicsapongásait is fölülmulta, s az egykoruakat is elpiritá. Nézzétek főleg ama leples fejet a Vaticanban, mely Caesart mint „pontifex maximust“ ábrázolja. Mily gunyos ellentét, ez arcz és öltözet közt! Hervadt, redős

arcz, egy Messalináé, a ki bűnben uszott. Svetonius Caesárja. Ez arczot kell látnotok, hogy fogalmatok legyen a legértelmesb, de egyszersmind legromlottak lények egyikéről.*)

Nagy Sándornak is van egy mellszobra a Capitoliumban. Milyen különbség közte és Caesar közt! Mennyi nemesség, mily emelkedettség amabban! Nem szögzi Sándor szemeit a földre, — az égre forditja, s a végtelenben jár tekintete. Látni, hogy e férfiu egyaránt képes vétkekre és erényekre; a szenvedély és nagylelküség. Megöli barátját, s aztán — megsiratja. Caesar nem ölte meg barátját, — nem is siratta volna meg. Ki volt neki barátja?**) Sándor magáért szerette a dicsőséget; Caesar a hatalomért vágyott arra. Caesar oly fokával birt az értelemnek, melynek fele is elég az embernek: Sándor oly lelkesedéssel volt megáldva, mely félistenné tesz.

Caesar követte Pompejust a nagyszerü épitkezésekben, melyekkel ez a nép kegyét kereste. Pompejus állitá Rómában az első szinházat, s a mellé

*) Troplong, ki oly szellemdúsan, mint a források teljes ismeretével irja épen a római birodalom hanyatlása történeteit, máskép jellemzi Caesart és elleneit. Ugy hiszem, lesz alkalmam e minden esetre nagybecsü müvet is ismertetnem; s akkor hosszasabban szólok mind a mű érdemeiről, mind azon irányokról, melyek a franczia senatus tudós elnökének tollát vezették. Addig legyen elég röviden megjegyeznem, hogy Ampère iteletét, melyet épen kifejeztem, szintoly szigorunak találom Caesárra nézve, a milyen tulságos Troplong apologiája.

**) Troplong szerint — a kik megölték.

pompás csarnokot épittetett négy sor oszlopra élőfák és kutak között. Egy más csarnokot is csatolt ahhoz 190 oszloppal. Caesar meg egy uj piaczot adott a népnek, mint utóbb Augustus, Domitian és Trajanus; templomot emelvén e téren Venus istennő tiszteletére, kinek oly méltó utóda volt. E piacz közepén állott nagy Sándor lovag szobra Lysipposztól. Caesar saját fejét tétette a macedoniai király torzójára. Oly példa, mely követésre talált a császári korszakban. S szobrot emeltetett piaczán Caesar szeretőjének, Cleopatrának, és kedvencz lovának is. Caligula ez uton ment tovább.

A köztársaság utolsó éveiben már föltaláljuk a császárság fényüzését, a márvány használatát. Kevés műemlék maradt e korszakból; de a mi fenáll, eléggé mutatja e korszak irányát. Egyes polgárok szertelen gazdagsága, fényüzése; erkölcsi romlottság, mely aláásta a szabadságot. Tanusitja ezt, a mi Sallust kertjéből fenmaradt. Mi jól fogta föl, mi erélyes szavakkal festi és siratja meg százada romlottságát ez jeles történetiró, ki elméletben annyira szerette a régi Róma szigoru erkölcseit, s a kit irói izlése is az antik szokások fölé látszott vonzani. S im e férfiu életmódja, szertelen vagyonszomja meghazudtolja erkölcsi elveit és stylusát. Az erény dicsőitése, s a bün kárhoztatása csak rhetori gyakorlatnak tetszik előttünk, melynek semmi hatása ez életre. Sallust pompás kerte a Quirinal egy részén terült, itt irta az egyszerü erkölcsök magasztalását. Most is láthatni ott egy circus helyét, s Venus temploma romjait.

Császári mulató hely, melyet valóban több császár választ lakhelyül utóbb, többek között Nero. S mig egyesek királyi fényben éltek: Caesar 300,000 polgárnak osztatott ingyen gabonát. E koldus tömeg lön a hatalom támasza. Ez időkre visszaemlékezvén, most is hallani véljük a kiáltást: panem et circenses!

A köztársaság még állott, s már a császárság alatti erkölcsök uralkodtak. Egy római tábornok megfojtatott egy gallt, hogy kárpótolja szeretőjét távol Rómától az amphitheatrum élveinek nélkülözéséért. Nem azt hiszszük-e, ha ezt olvassuk, hogy már Heliogabal korában vagyunk?

Caesar nem alapitotta meg az egyeduralmat, de a császárság már nem volt messze. Van a Vaticanban egy különös mellszobor, melyet kis Augustusnak neveznek. Ez az ifju Octavianus. Ha oly hatalmas jelenségek nem hirdetnék is a roppant változást: elég volna megnézni e szobrot. Arczának gyöngéd vonásain még némi gyermeki kecs; de egyszersmind annyi ravaszság, annyi szilárdság, hogy e finom, hideg szájat, e kérlelhetlen tekintetet, e sötét, ifju homlokot látva, önkéntelenül el kell kiáltanunk: ime a császár!

IX.

Thierry Amadé.

I.

Ugyanazon rubensi ecset, mely oly élethü, erőteljes vonásokkal, oly eleven szinezéssel állitotta elénk csak nem rég Attila alakját s ama nagyszerü világeposzt, melynek hősét a félvilág csodálva tisztelte, s a másik félvilág rettegte, mint „isten ostorát“: Thierry Amadé ecsete ujabb történeti vázlattal gazdagitotta közelebb a világirodalmat*). Ott fogta föl az események fonalát, a hol előbbi munkáját végezte, — a midőn elnémul a hóditó szava, mely egy század-negyedig szabott törvényt a világnak, s féket eresztenek mindazon szenvedélyek, melyek kormánya alatt oly kész engedelmességgel egyesültek egykor. Alig néhány év, s minden megváltozik a tér körül, hol egykor Attila palotája állott; a világhóditó birodalma gyorsabban föloszlik, mint alakult; uj országok állanak elő térein; s az egykor

*) Les fils et successeurs d'Attila.

rettegett hun csapatokat, a mint elszéledeznek uralkodásuk szinhelyéről, a világ történetirói többnyire figyelemmel követni sem tarták méltóknak, legfölebb is csak töredékesen jegyezték föl, ha ez vagy amaz évben a keleti birodalomra ütöttek, mint a pestis megjelenését szokták följegyezni, nem kérdve, honnan jött, hova ment. Thierry Amadé a történet fonalának legkisebb szálait sem ejti el; összegyüjti a szétszórt adatokat, melyek Attila fiaira és hunjaira vonatkoznak; s e vonásokból gyönyörü történeti képet állit elénk, mely a regényesség érdekén kivül nem csekély tanulsággal kinálkozik világtörténeti szempontból is. A rettegett világhóditótól amaz utódáig, ki mint római és keresztyén hal meg, mennyi kalandos részlet, mennyi regényes epizód Attila fiainak és utódainak sorsában. S e részletek Thierry müvében nem regényirói kicsapongások, nem oly epizódok, melyek költői érdekü kitérésekre csábitják olykor a történetirót is: a nagyszerü körrajz kiegészitő vonásai azok, jellemzők, avagy egybefüző szálai a nagy egésznek. Szerzőnk mindenütt ura tárgyának; biztos kézzel rendezi az anyaghalmazt; s a világtörténeti érdek mindenütt ott lebeg a részletek fölött. Oly egybefüggést látunk behozva a népek ama tolongásainak történeteibe, minőt eddig hasztalan kerestünk. — Látjuk, mint foglalja el egyik nép a másik helyét; mint alakulnak uj meg uj államok, mint tünnek föl addig ismeretlen népek; alig lépnek ki a homályból, s történetirónk szemei már élesen megkülönböztetik jellemvonásaikat. Igy látjuk föltünni rendre a szláv

és bolgár népeket, majd az avarokat, s a történet ama távol hátterében föltünnek már a törökök is. S mig e részletek müvészi kézzel vannak egy képbe, egyetlen compositióba állitva össze: a világtörténeti események lazul egybefüggő szálai szorosabban füződnek egybe. A hunok történeteinek fonalát ugyanazon vidékekre viszi vissza, honnan másfél századdal azelőtt hallatszott a szilaj kiáltás: „föl, a caesarok városára! A hun az avarnak ad helyet: mint a magyar hagyományokban. S mint az avarok hátterében a törökök: föltünnek előttünk már a magyarok is a messze jövőben.

Bennünket e münek már ez okból is közelebbről kell érdekelnie. A mit eddig hagyományaink folytán hittünk, — Thierry Amadé történeti tényül állitja föl a hun-magyar rokonságot.

S még egy körülmény van, melynél fogva nekünk kétszeres érdekkel kell fogadnunk Thierry müvét.

Ha nem szerepeltek volna is e téren, melyet hazánknak nevezünk, rokon eredetü népek: vizsgálnunk, nyomoznunk kellene annak történeteit a foglalás előtt is. Thierry jelen müvében Attila halála után rendre kisérhetjük az országok alakulását határainkon kivül és belül. Itt látjuk mozogni a keleti gótokat, gepidákat, lombárdokat; a gepidák helyét majd az avarok foglalják el; s vége sincs az avarok uralmának, midőn ujonnan alakult szláv államok veszik körül országukat. E szláv államok egy részét, mint látni fogjuk, a keleti birodalom politikája épen az avarok ellenében segíti létre

jöni. Beékelik mintegy az avar népet e földön, hogy ártalmatlanná tegyék Konstantinápolyra nézve, melynek több izben állott kapui előtt.

Ez érintkezéseknél fogva a keleti birodalomnak is érdekes részletei füződnek e történeti rajzba. S e részletek is különös elevenséget, valódi drámai életet nyernek Thierry tolla által. Csak annyit mond el a birodalom történeteiből, a mennyi okvetlenül szükséges történeti vázlatához: de a nehány lap, melyet alkalmilag közbeszö, teljes és hü képet ad a birodalom állapotáról, emelvén ez ellentét által is a barbár népek erkölcsrajzának érdekességét. Könnyü kézzel odavetett jellemrajzai, müvészi alkotás mellett, mély lélektani tanulmányt tanusitanak. Egészen előttünk látjuk Justiniant, mikor éjjelenkint nagy tervei nem hagyják aludni s föl- és alájár palotájában; előttünk áll Belizár, a szolgajellemü polgár és hös lelkü hadvezér e csodás vegyülete; s Heraklius, a szent sir bajnoka, e szerzetes és hös, remete Péter és Bouillon Godfried egy személyben. Különös ellentétek alkotják olykor az emberi jellemet, s e tényezöket ritka ügyességgel érti szerzönk ugyanazon egyedben egy jellemmé olvasztani egybe. Mondhatnók szobrász, a ki jól érti az anatomiát; bonczol és alkot egyszersmind.

De nem czélom e sorokban aesthetikai tanulmányokat irni Thierry müvéről. Legyen elég figyelemébresztésül azon kivonatos ismertetéshez*),

*) Megjelent a „Pesti Napló"-ban, b. Kemény szerkesz-

melyben főleg a hun és avar nép viszontagságait tartám szem előtt, s azon történeti változásokat, a melyeken hazánk földe a hun birodalom fölosztása után közvetlen átment; megérintve némely szomszéd államok keletkezését, melyek maiglan fenállanak, s különböző időben majd szövetségeseink s velünk egy korona alattvalói voltak, majd azon politikát folytatták ellenünk, a melyet kelet császárai jelöltek ki számukra, mely azonban a pusztító avarok ellen inkább helyén volt, mint őseink ellen, kiknek volt tentartva polgárositani a földet, melyet utóbb rólok neveztek el.

II.

Franczia ország nagy történetirójának, Thierry Ágostonnak testvére, Amadé, jeles történeti müvet bocsátott közre pár év előtt Attiláról, a világtörténet e nagy hőséről, kinek nevével oly átkos emlékezetet kötnek össze az európai népek az egy magyar nemzet kivételével, melyet hagyományai szorosabb kapcsokkal fűznek ama nagy világhóditóhoz. Thierry Amadé, nagybecsü tanulmányaiban megkülönböztette a mondák Attiláját a történetétől. S először is a történeti adatokat állitá össze, a compositio azon müvészetével, mely az elsőrendü történetirók, saját testvére és egy Macaulay mellé emeli a szerzőt.

tése alatt, s összegyüjtve a „Történeti tanulmányok" czimü munkában (Pest, 1857).

A mü első részét nem soká megjelenése után átültette irodalmunkba Szabó Károly, alapos jegyzeteivel világositván föl egyet és mást, a miben, nézetünk szerint is, tévedett a jeles franczia iró. Azt hiszem, nincs miveltebb magyar olvasó, a ki e müvet már ne ismerné; szeretem hinni, hogy a legtöbben meg is szerezték. Egy magyar könyvtárból sem lehet annak hiányzania. A hunok megjelenése a világtörténetben rövid időn megváltoztatta Európa ábrázatát. E nagyszerü epizodot müvészi kézzel látjuk ábrázolva Thierry müvében. S a nagy tisztasággal és szabatossággal kivitt tableaukban óriási alakként emelkedik ki Attila jelleme: nem ama sötét árnykép, a mint az elrémült népek képzelődése hagyományképen szállitá az utódokra, hanem merész, határozott körvonalokban.

A hagyományokat éles kritikával elkülönzé szerzőnk a történettől, különös tanulmányok tárgyaivá tevén azokat. S a hagyományokban is különválasztotta, a mit a german, roman és szláv mondakörökben talált. Tanulmányait a magyar mondakör ismertetésével rekeszti be a Revue des deux Mondes-ban.

Ha nem tudnám, hogy Szabó Károly Thierry munkájának ezen részét, a mondák Attiláját is szándékszik irodalmunkba átültetni: részletesben szólnék az érintett tanulmányok ezen utóbbi részéről, mely, nemzeti hagyományainknál fogva, oly közelről érdekel bennünket. — Azonban derék nyomozó történetirónk már akkor kitüzte maga elé e föladatot,

midőn a történet Attiláját nyelvünkön közrebocsátá. Bizonyára nem fogja csonkán hagyni e művet. Sőt alapos tanulmányai épen történetirásunk legrégibb korszakaiban azon eredményre jogositnak bennünket, hogy midőn a franczia történetiró e művét nyelvünkre forditja, nemcsak kiigazitja annak tévedéseit hanem egyszersmind betölti hézagait, kiegészíti hiányait. Ő bir e részben a szükséges adatokkal. Thierry csak azon mondák ismertetésére szoritkozott, melyeket legrégibb krónikáinkban talált; nem ismerhette azokat, melyek népünk közt élnek, melyeknek egy részét csak napjainkban kezdjük ismerni magunk is. Csak azt a gyönyörü székely mondát emlitem a hadak utjáról, melyet Lugossy ismertetett meg nem rég a közönséggel.

Legjobb ismertetés a jó forditás. Szabó Károlytól ilyet várhatunk. Én tehát csak némi általánosságokra szoritkozom, csak egy pár észrevétel elmondására, részint figyelem-ébresztésül, részint igazolásomul némely irodalmunkban uralkodó nézetekkel szemközt, melyeket Ipolyi „Magyar mythologiája“ birálásakor megtámadtam, s melyekre nézve a jeles franczia történetiró részemre szolgáltatott igazságot.

Thierry tanulmányainak azon része, mely a magyar hagyományokat tárgyalja, a következő fejezetekre oszlik:

Első fejezet: a magyar hagyományi emlékek. E szakaszban szerző szemlét tart legrégibb irott történeti kútfőinken. Anonymuson kezdve, szól Char-

tuicius és Kéza müveiről, a budai krónikáról, és Thuróczyról, kit utolsó magyar krónikásnak nevez. „Sem Bonfinnak — ugymond — sem Ranzanusnak, sem Callimachusnak nem volt meg azaz érzéke a magyar népköltészet iránt, mely különben is ugyancsak roszul illik vala a Titus Livius modorában szerkesztett decadesekbe; csak magyar érezhette azt. Ez Thuróczy érdeme.“ S végezvén krónikáink ismertetését: „megtetszik ezekből, szól befejezőleg, hogy nemcsak lehetnek, hanem vannak is magyar hagyományok, s elvitathatlan hitelességü könyvekben birjuk azoknak emlékeit, melyek közől a legrégebbiket 30 évvel irták szent István halála után s csak 160 évvel az Árpádház alapitása után. Hol van nép Európában, kiált föl Thierry, mely ily korán redigálta emlékezéseit!“

A II-ik fejezet czime: a magyar eposz. Attila, Árpád, szent István. E trilogium első részében az Attilamondák vannak közölve, hüven krónikáinkból. A második rész a honfoglalást tárgyazza; s a harmadik azon keresztyén legendákat, melyek szent Istvánra s a magyarok megtérésére vonatkoznak. Az egészet a magyar szent korona történeteinek rövid vázlata fejezi be, kiemelvén szerző különösen azon vallásos ragaszkodást, melylyel a magyar e becses ereklye iránt viseltetik.

Thierry szerint szent Istvánnal végződik a magyar történet hőskora. „A későbbi idők hagyományaiban, ugymond, se az a költészet, se az a mély mysticus érzelem nincs meg, mely oly csodála-

tos jellemet kölcsönöz az előbbieknek. Azután csak a valóság inkább vagy kevesbbé elferditett variatioival találkozunk.“

Végül egy III-dik fejezet Attila kardjáról mond némi mondákat, s az Attila-mondák utóhangjait keresi Magyarországon és Keleten. Emliti, mi elevenen élt, mi lelkesitőleg hatott még Hunyadi János és Mátyás király korában is Attila emlékezete, — e nagy kormányzó és nagy király alatt, a kik, Thierry szerint, az oly kevéssé lovagias s oly rideg keresztyén XV-ik században a lovagiság utolsó bajnokai voltak. Emliti továbbá, hogy a nagy kun királyt, mint „magyarok királyát“, maig is emlegeti a magyar nép, különösen a székelyek, kik közvetlen Attila hunjaitól származtatják magokat, kiket azonban Thierry inkább az avar nép maradékainak tart. Mindkét vélemény hypothesis: de az első mellett a hagyomány szól.

Thierry ezen tanulmányaiban ki kell emelnem mindenek előtt azon éles kritikát, melylyel, mint mondám, a german, roman és magyar mondákat elkülönzi. Ujabb időkben két magyar nyomozó történetiró irt e mondákról, s mindketten egybezavarták e mondák különböző elemeit, közös alapon keletkezett hunmagyar-german hagyománynak állitván azokat. Toldy a magyar költészet történetében, s én közelebb Ipolyi mythologiája birálásában, ugy hiszem, eléggé kimutattuk e tévedést. S ime, Thierry biztos szemmel kijelölte a külön elemeket, kimutatván azoknak érintkezéseit.

Nem kisebb tévedése történetiróink egy részének, hogy krónikairóinkat követve, hagyományaink tisztán ős-magyar, pogány elemeit sehogy sem tudják vagy nem akarják különválasztani a keresztyén legenda-részektől s kivetkeztetni azon középkori krónikás kifejezésekből, melyekkel telvék legrégibb irott forrásaink. Jászay és Ipolyi egyaránt hibáztak e részben. Ipolyi munkájáról szólván, értekezésem terjedelméhez képest röviden, szót emeltem ezen eljárás ellen. S a mit én csak érintettem, a mü részleteinek birálására hagyván bővebb kifejtését, — alaposan indokolja Thierry. A magyar eposz töredékeiről irván, s emlitvén, mennyire virágzott hazánkban egykor a hegedősök költészete, nem kerülhették el figyelmét azon változások, melyek nemzeti költészetünket a keresztyénség behozatalával érték. „E nemzeti költészetnek, ugymond Thierry, sok ellensége akadt, melyek közől első, legfélelmesebb a keresztyénség volt. A magyar történeti és harczi dalok, természet szerint, saturalva voltak pogánysággal. Az egyház ennélfogva átokkal sujtá a költőket, dalnokokat és dalokat egyaránt. Mind hiában! A nemzeti dalokat csak a nemzet ujjáteremtésével lehetett megsemmisiteni. Minden ének tárgya volt a magyaroknál, a koboz sehol sem volt fölösleges. Énekbe foglalták a törvényt, mielőtt leirták, s később az énekekben találták a szokások, politikai intézmények, sőt magának a polgári törvénynek forrásait is. Egy énekformulát hangoztatva járta be a hadi hirnök az országot, véres karddal kezében.

Még a hitforradalmak is alkalmi dalok éneklése mellett történtek*). — „A keresztyénség és népköltészet ezen harczából származtak a magyar krónikák. Nem tudván elnémitani, legalább le akará fegyverezni ellenét a keresztyénség; megkisérlette lehetőleg megtisztitani és elsajátitani azon hagyományos költeményeket, melyekben a nemzet harczias szelleme buzditást, s a nemes családok büszkeségök kielégitését találták. A magyar nép vagy legalább értelmesbjei egész hévvel neki feküdtek azon tanulmányoknak, melyekre a keresztyénség kilátást nyitott. Ilyenek voltak az egyházjogon és szent könyveken kivül a római-görög irodalom némely termékei.“ Emliti aztán szerző a hazánk székhelyein már korán keletkezett főbb iskolákat, s ekkép folytatja: „a XI. XII. és XIII. század ezen iskoláiban az egyházférfiak, kik a nemzet tudósai, azonban kegyesebbek voltak még, mint tudósok, tetemes változtatásnak vetették alá a hagyományos énekeket, az uj cultus történeti kellékeihez alkalmazván azokat. Ez első átalakitás abban állott, hogy a hunok származását az emberi nemzet azon eredetével kötötték egybe, melyet a bibliából tanultak, s melyet a szent könyv keresztyén és zsidó magyarázói fejtegettek.“ Igy lett Thierry szerint, Magogból, Japhet fiaiból, a magyarok ősatyja. A bibliából is-

*) Interim vero praepositi in eminenti residentes praedicabant nefanda carmina contra fidem. Chronic. Budense.

mert s nehány ismeretlen patriarkhán keresztül könnyen lejöttek Attiláig, Árpád elődeig. Gondjuk volt rá, hogy az óriás Nimrod, az erős vadász és hóditó, is bele jöjjön Attila genealogiájába. Ily módositások után aztán a keresztyénség nem törődött többé a magyar hagyományok fenmaradásával, s epuralván, latin prózában, helyt adtak azoknak történeti müveikben is a tudós academicusok. Ily gondolat éltette az első magyar krónikairókat."

Igy ir Thierry. Mi másként fogták föl mindezt Horváth István, Jászay és közelebb Ipolyi! Mindegyikök ázsiai emlékezéseket, és történeti nyomokat lát abban, a min első tekintetre föltünik a későbbi eredet, a keresztyén nézetek befolyása. Mennyivel mélyebben hatolt e jeles külföldi iró mondáink szellemébe, mintha meg akarta volna czáfolni, a mit Thuróczyról mondott. Thierry bir azon érzékkel, mely nemcsak idegen krónikásainkban hiányzik, a mint ő véli, hanem, a mint látjuk, hazai történetiróink egy részében is.

A szellemről, fölfogásról szóltam. A tények előadásában találunk Thierry müvében itt-ott némi dolgokra, melyeknek kiigazitását a forditótól várjuk. Legnagyobb tévedés szerintem azon valótlan állitás, hogy elődeinkre egy békekötés kényszeritette rá a keresztyénséget. Ez állitás valótlanságát nem szükség hosszasan mutogatnunk. Szalay történetére utasitjuk olvasóinkat, a ki nézetünk szerint, legjobban irta meg a magyarok megtérése körülményeit. Az ő szent Istvánja nem a legendák hőse, hanem hű tör-

téneti alak, kit nagynak kellene mondanunk, ha szent fény nem köritné is homlokát. Az első magyar keresztyén lovag, az első magyar nagy államférfiu. Nem tagadjuk, hogy a keresztyénség behozatala hazánkba a kényszerüség parancsa volt; de e kényszerüséget nem valamely külföldi hatalom parancsszava rótta nemzetünkre; az európai helyzetekben, nemzetünk érdekeiben feküdt az. Államférfiui bölcseség kellett ez érdekek és körülmények fölfogásához. István birt e bölcseséggel, s a kegyesség szózatán kivül, e tényezőnek kell tulajdonitnunk hogy a magyar nép nem jutott a hunok és avarok sorsára.

X.

Lord Macaulay.

Macaulay; the historian, statesman, and essayist. Anecdotes of his Life and Literary labours. With some account of his early and unknown writings. With a photographie portrait, by Maull and Polyblank. London, 1860.

A közelebb mult év sok nagy embert látott sirba szállni. A tudomány pótolhatlan veszteséget szenvedett Humboldt halálával; az angol mérnöki kar két legnagyobb diszét vesztette el; a költészet és történelem egyaránt könyez Washington Irving sirján. S a történetirás muzsája alig jött magához azon csapások után, melyeket egy Hallam és Prescott halála okoztak, s az eseménydus év végnapjaiban még egy gyászfátyolt kellett kötnie. Lord Macaulay hunyt el, az angol történetirók legnagyobbika, lelki tehetsége teljes erejében. Mennykőcsapásként hatott a nagy férfiu hirtelen halála az egész müvelt világra, mely alig nehány nap előtt örömmel olvasá a hirt, hogy ama fényes annalisoknak, a melyek Anglia történeteit oly élénken állitják elénk, ujabb kötete készült el sajtó alá. Nehány éve ugyan, hogy Macaulay

lord egészsége nem egészen jó volt; 1852-ben erős rohammal támadta meg a szivbaj, akkor azonban meglehetősen magához jött s türhetőleg érezte magát. A mult év vége felé ujabban jelentkezett régi baja; megint üdülni kezdett, ugy hogy orvosai már nem tartottak veszélytől; de a szivbaj igen csalékony: még egy uj roham, s a nemes, nagy lélek elszállt a töredékeny testből.

Thomas Babington Macaulay 1800-dik évi október 24-kén született, Rothley Templeben, Leicester megyében. Családja eredetileg Skóczia felföldéről származott, hol Macaulay János, történetirónk nagyatyja, presbyterianus lelkész volt Inveraryban. A skót egyház ezen bajnokának testvére volt a hires missionarius Kenneth Macaulay, kit a keresztyén tudományt terjesztő társaság küldött a Hebridákra. Ő irta meg St. Kilda történetét, kimeritő leirást adván e nevezetes szigetről, lakosai szokásairól és erkölcseiről s az ott talált régiségekről (1764).

Zachary Macaulay, tisztelendő John Macaulay fija, s atyja a nemes lordnak, kinek rövid életrajzát adják e sorok, kora ifjuságában hagyá el északi Skócziát s délre költözött, hol kereskedői pályára adta magát. A presbyterianus család szigoru nevelése folytán, mint látszik, nyakas kálvinista lett; s e vallásos nevelésből nem kis adag jutott nagynevü fijának is, a mi nagyon is meglátszik első munkáin. Feltünő, kivált essayin, különös jártassága nemcsak a szentirás phraseologiajában, hanem a presbyterianus lelkészek közt divatozó szólásformákban is. Rendü-

letlen szilárdsága, mint államférfiunak, whig elvei a politikában, nemes és hő ragaszkodása a szabadsághoz, mind oly vonások, melyek részben presbyterianus eredetére s azon szabad elvekre vihetők viszsza, melyeknek atyja mindig kitünő védője volt. Macaulay Zakariás, még egészen ifju korában, Jamaicába küldetett, mint oly földre, a mely különösen alkalmas volt a nyugatindiai kereskedő kiképzésére. Épen ez időtájban érte el fejlődési tetőpontját ama nyugoti vidékeken a rabszolgaság; s itt utálta meg először azt a rendszert, melynek lerontására utóbb maga is közremunkált. Azon emberséges vágytól lelkesülve hagyta el Jamaicát, hogy a szerencsétlen négerek szenvedésein segitsen s önként számüzte magát nehány évre Sierra Leone dögleletes égalja alá, segiteni, a mennyit lehet, a nyomoru feketék sorsán. Szolgálatai nem kerülték ki a kormány figyelmét, s nem sokára e gyarmat kormányzója lett. Ez állásában folyvást dolgozott az afrikai faj állapota javitásán, támogatva kora legnagyobb emberbarátja, Wilberforce Vilmos baráti tanácsai, buzditásai által. Azon mü, melynek nyomán állitjuk egybe e rövid életrajzot, több levelet közöl Wilberforcetól Z. Macaulayhoz, melyekből kitetszik, mi nagy érdekkel kisérte a nagy emberbarát Macaulaynak küldetését ama nyugotafrikai gyarmatra; kitetszik, mi nagy véleménynyel volt mind értelmi tehetségéről, mind akaraterejéről a sierra-leoni kormányzónak. A levelezés, mint Wilberforce „Életiratában és Leveleiben“ olvassuk, mindig

gyakoribbá lett s a baráti viszony mindinkább bensővé füződött a két nagylelkü férfiu közt. Mikor jött vissza Zachary Macaulay Angliába, nem tudjuk; de mihelyt visszatért, a „rabszolgaság elleni“ nagy párt élén találjuk őt. Nem sokára e párt közlönyeül mint kiadó, a „Christian Observer“-t inditá meg, s emlitésre méltó, hogy a midőn, bizonyos alkalommal Wilberforce irodalmi közreműködését kérte ki, ez azt felelé, hogy a kiadónak sokkal ügyesebb tolla van, mintsem külső segitségre szorulna. Ez időtájban kelt egybe Selinával, Mr. Thomas Mill, bristoli könyvárus leányával. Azontul sem szünt meg, mind haláláig, működni a rabszolgakereskedés eltörlésén. Gladstone, a rabszolgaság ügyében beszélvén 1841-ben, többek közt igy nyilatkozott: „Én csak hagyomány után szólhatok a rabszolgaság eltörlésére irányzott küzdelemről; de ha jól vagyok értesülve, nagy részt vett abban egy férfiu, látatlan szövetségese Wilberforcenak s legerősb támasza, egy ritka jólelkü, éles eszü, fáradatlan szorgalmu s oly önmegtagadással biró jellem, a ki örül, ha elrejtve működhetik, nem gondol a jelen hirnévvel, csak a siron tul keresi jutalmát; ez ember neve Zachary Macaulay.“

Ezen jó ember egyik nővére Mr. Thomas Babingtonhoz, egy gazdag angol kereskedőhez, ment férjhez; s a fiu, ki utóbb oly hires iró s Anglia peereinek ékessége lőn, róla neveztetett.

Idősb Macaulay családja általában boldog életet élt. Lord Macaulaynak egyik testvéréről igen kedvezőleg emlékszik Cockburn „Lord Jeffrey életében,“

mint a ki 1842-ben irja Torquayból: „Nincs más ismerősünk itt, csak Macaulay testvére, ki lord Denman igazán kedves és szép leányával kelt egybe s itt tölti azóta vele a mézes heteket. Szintoly erős, szilárd lelkü és jó szivü mint testvére, habár nem oly éles eszü.“ Az elhunyt nemes lord nővére sir Charles Trevelyanhez, a most lelépett madrasi kormányzóhoz ment férjhez.

Thomas Babington Macaulay otthon nyerte első oktatását a fentebb érintett vallás erkölcsi befolyások alatt. Fenszóval olvasták a bibliát, s együtt imádkozott a család, épen mint Skóciában. Bátran állithatjuk ez okból, hogy habár alig mondhatni skótnak, vallásos vonatkozásai szintoly skót jellemüek, mint magánál Walter Scottnál; s különös, hogy utóbb mindamellett épen a skótok és quakerek voltak azon két osztálya az embereknek, a kiket legkevesbbé szeretett. Egy ideig bizonyos Mr. Preston gondjai alatt folytatván tanulását, Shelfordban, Cambridge megyében, 1818-ban lépett be a cambridgei, „Trinity-college“-be. Egyetemi pályája kitünő volt. Alig tizenkilenczéves korában nyert első jutalmat „Pompeii“ czimü költeményével; két évvel utóbb megint megnyerte a jutalomérmet egy másik költői művel, melynek czime: „Az este“. E költemények közrebocsátása nagy esemény volt a tanuló életében, azokkal járult először azon irodalomhoz, melynek utóbb oly büszkesége lett. Sok adomát beszélnek, mennyire nem szerette Macaulay a mathematikai tanulmányokat, mindazáltal tekintetbe vevén nagy

előmenetelét más tudományokban, megnyerte a baccalaureatust. Mind az oxfordi, mind a cambridgei egyetemben szokásban vannak vitatkozó társulatok. Az ifju szónokok egy ilyen képzőintézetébe állott be Macaulay, s annak egyik legbuzgóbb tagja lett. Miután megtudták, hogy törvényszéki szónoklásra készül, mindenfelé suttogák, hogy egy nagy szónokot várhatni rövid időn. 1825-ben ‚magister artium' lőn; s a következő évben a rendes jogtani folyam tanulására adta magát.

Első beszédét 1824-ben egy „rabszolgaság elleni" népgyülésben tartá, holott erőteljesen oly hatással fejezte ki magát, a mi előre feltüntette benne a leendő szónokot. Ékesszólása az „Edinburgh Review" magasztalását, s a „Quarterly" ellenzését vonta maga után, az előbbi folyóirat azon párt közlönye levén, melynek Wilberforce és Clarkson álltak élén, az utóbbi ültetvényesek és rabszolgatartók érdekeit védte. Ez a beszéd készité elő utját Macaulay irodalmi összeköttetésének az edinburghi „Review"-val. A nagy reményü ifju beszédét ugy tünteté föl ezen szemle, mint a melynél a parliamentben sem tartottak jobbat, s följegyzé Wilberforce mondását, ha az ő régi barátja, Zakariás, kétségkivül szivesebben hordozta volna apostolkodása terheit, azon örömért, hogy az előtte annyira kedves egyéniséget hallhatja vala, ily ügy mellett, ily módon beszélni. S a fiatal szónok alkalmilag ezután is védte ez abolitionisták ügyét, nagy örömére atyja barátainak.

Sokkal fontosabb azonban Macaulay jövőjére nézve, hogy ez időtájban kezdett kifejleni vonzalma az irói pályára. Mindkét ösvényen szép kilátása volt emelkedésre. Atyja jó viszonyok közt élt, s összeköttetéseinél fogva némi politikai befolyással is birt. Ő maga már is némi szónoki hirre tön szert s nagy tiszteletben állt egy sereg ifju előtt, a kik vagyon és családi befolyás tekintetében fölülmulták, de észbeli fensőségét elismerték. Ide járult az erős, izmos testalkat, az igen jó egészség; s már is különös ügyességgel és szerencsével kezdé forgatni a tollat. Lankadatlan szorgalmának köszönhette, hogy oly hamar irodalmi és politikai hirnevet szerzett. Ugy látszik azonban, már ekkor is inkább telt kedve az előbbiben. Legalább egy leveléről van említés, melyet Mr. Empsenhez, Jeffrey barátjához, ir s a melyben az irodalmi pálya előnyeit vitatja a közpálya élvei fölött. E levél nincs meg, de szó van róla Jeffrey válaszában, melyet Anglia e nagynevü országbirája intézett Empsenhez. Igen érdekesnek mondja e levél az irói pálya védelmét Macaulaytól; habár Jeffrey erélyesen kel védelmére azon küzdelmeknek, melyek a közpálya emberére várnak. „Addison és Gibbon, mond folytatólag, jól tevék, ha irtak, mert nem tudtak beszélni nyilvánosan. De szabályul szolgálhat-e ez Macaulayra nézve? S aztán megvallom, az irói élet nyugalmához sincs nagy bizodalmam; bizonyára szintoly ékesen lehetne festeni annak gondjait, aggodalmait és kinjait, lázas izgatottságát, lealázó féltékenykedéseit s léleköl

kimerültségét, mint a minő rajzot adott Macaulay az államférfiu életéről.“ „S elvégre, kiált föl utóbb szép levelében Jeffrey, miért ne legyen valaki államférfiu és iró egyszersmind, mint Burke és Clarendon!“

Valóban Macaulay mindkét pályán szerzett koszorúkat; habár rokonszenve kezdettől fogva inkább vonzá az irói pályára, mint a zajos forumra. E korán ébredt hajlamát követve, az irás minden nemében gyakorolta magát. Irt költeményt, essayt, irt költött beszélgetést, irt kritikát, — irt minden alakban.

Legelső, jelentéktelenebb dolgozatai, az ‚Etonian‘-ban, e derék iskolai folyóiratban jelentek meg, a melylyel ifjukori barátja, Winthrap Mackwort Praed, hozta összeköttetésbe. „Közel harmincz éve, irja Miss Mitford e két munkatársról, hogy két ifju jelent meg Cambridgeben, kik irodalmi tekintetben annyit látszottak igérni, a mire nem volt példa az egyetemben Gray napjai óta. S a mi még ritkább, az igéret teljesült is. E ‚csodagyermekek‘ egyike világhirüvé nőtte ki magát, — az ihletett költő, a fényes szónok, a ragyogó történetiró, a kedves essayista, — szóval Thomas Babington Macaulay, ugy hiszem, kétségkivül legnagyobb irónk ez időszerint.“ Praed azonban távolról sem felelt meg a nagy várakozásnak; aránylag kevesen ismerik.

Együtt találjuk ez ifjakat több jeles pályatársaikkal csakhamar egy másik szintén kiskörü válla-

latban, mely arról nevezetes, hogy több hires iró iskolája volt. Knight „Quarterly Magazine"-ját értjük, melyben Macaulaynak „Tristram Merton" álnév alatt több becses dolgozata jelent meg. Oly művek, melyek legtöbb vonzerővel birtak a közönségre nézve, s a melyek prof. Wilson itélete szerint bármily más vállalat czikkeivel kiállták a versenyt. Legelső czikke volt ebben Macaulaynak „Fragments of a Roman Tale"; — melyben már a leendő nagy történetiróra ismerünk, a mint elönkbe állitja Caesart és Catilinát. Ezt követte egy tanulmány a „nyugotindiai rabszolgaságról" — oly tárgy, a melyről szükségkép jól vala értesülve, atyja háza levén az abolitionisták gyülhelye. Majd a „királyi irodalmi társaságról" értekezett. A vállalat második kötetében még több dolgozatát találjuk, ilyenek: „Scenes from Athenian revels," dráma Alcibiades és társai élénk, hü alakjaival; „Songs of the Huguenots". Song I. Montcoulour; „Song II. Ivry;" „Criticisms on the principal Italian Writers," melynek első czikke ‚Dante'-t jellemzi sok jártassággal az olasz irodalomban s éles felfogással; „Songs of the Civil war: I. The Cavaliers March to London; II. The Battle of Naseby"; majd az olasz irókról irt tanulmány második czikkelye, Petrarcaról; s végre: „Some account of the Law-suit between the parishes of St. Dennis and St. George in the Water, Part I." A harmadik kötetben már nincsenek kitéve az irók nevei, s életirónk csak ugy gondolomra mondja, hogy „Abraham Cowley és John Milton beszélgetésén

kivül a nagy polgári háborút illetőleg“ még a következő czikkekkel járult Macaulay Knight vállalata ezen kötetéhez: ‚The Athenian Orators‘; ‚Mitford Görögországáról‘ és ‚A Prophetic Account of a National Epic Poem — The Wellingtoniad.‘ Ezen kötettel megszünt a vállalat. A negyedik számhoz már egy figyelmeztetés volt mellékelve, mely előre sejtette a bajt. Érdekes olvasnunk ebben a kiadó panaszát a nagytehetségű fiatal munkatársak kötekedése, könnyelmüsége s a genius azon követelése ellen, mely szerint gyakran fölmentve képzeli magát az emberi cselekvés rendes törvényei alól, s megállapitott elvek helyett féktelen gerjedelmek után indul. E körülménynek tulajdonitá többek közt kiadónk, hogy két hosszu költemény még mindig befejezetlen. A válság, melyet Knight e sorokban jósolt, csakhamar bekövetkezett. Ugy látszik, egy korlátnoki rendelet okozta a fenakadást, lefoglaló azon számot, mely Byron levelezését foglalta magában. Az ifju munkatársakat mindazáltal e baleset nem akadályozta, hogy a vállalat alakulása ‚évnapját‘, mint mondák, de valósággal torát meg ne üljék, Knight urat is kibékitvén a vig poharazás közt.

Macaulaynak a „Quarterly Magazine“-ban megjelent müvei, életében nem adattak ki más kisebb munkáival. Midőn e sorokat irjuk, olvassuk a hirdetést az angol Athenaeumban, hogy e müvek is össze vannak immár szedve s rövid időn világot látnak.

Nem találjuk Macaulay megjelent müvei közt, a fenebbieken kivül, még két más essay-jét, melyek

közől egyiket 1828-ban, s a másikat 1844-ben bocsátotta közre az Edinburgh Review. Az elsőnek czime „History“ az utóbbié „Barrère“. Az előbbit valószinüleg azért nem adta ki egyéb kisebb munkáival, mivel más alakban több helyet átvett abból „Anglia történetébe“. Valóban alig gondolhatni egyéb okát. Reméljük azonban, hogy a midőn összes müvei sajtó alá készülnek, e szép tanulmányt sem fogjuk tovább nélkülözni, a mely, egyes gyönyörü részleteit nem is emlitve, oly szép eszményképét állitja elénk a történetirónak, e nagy történetirótól.

Körülbelül akkortájban, mikor a „Quarterly Magazine“-tól megvált, irta Macaulay két balladáját: „Spanish Armada“ és „The battle of the League“. Szelleme azonban csakhamar tágasabb tért nyert munkásságának, s 1825-ben, nem egészen 25 éves korában, mikor még alig rázta le a collegium porát, adta be az „Edinburgh Review“-ba hires tanulmányát „Miltonról“. Mondhatni ezen czikke nyitá meg előtte az irodalom csarnokát s avatta őt fel az ország legjelesebb irói sorába. Ez volt elseje azon gyönyörü essayknek, melyekkel husz éven át gazdagitotta az érintett szemle lapjait. Jeffreynek annyira megtetszett az ifju munkatárs, hogy azonnal biztositá czikkei fölvételéről jövőre is. Épen a legjobb időben érkezett az uj erő, a midőn a régi munkatársak egy vagy más ok miatt lankadni kezdettek, s Edinburghban többnyire tory volt a fiatalság.

Nehány évvel utóbb összegyüjtötték és ujra kiadták az essayket; s a kik e szép lapokat olvas-

ták, tudják, hogy a Miltonról oly kitünöleg ékesen irt tanulmány állott első helyen. A ragyogó tollu történetiró, a ki elragadja az olvasót, már e müvéből kiismerszett. Felötlött nagy olvasottsága is; meglátszott, hogy lelke az olasz költök legszebb lapjaival táplálkozott, s annyi jártasságot tanusitott Olaszország irodalomtörténetében, hogy e szakban a legavatottabbaknak vélt régi irók is tanulhattak tőle. Megkezdte immár az angol történet részletes tanulmányozását is; s ezen essayben birjuk először hatalmas ecsetétől Károly és Cromwell, a royalisták és a rideg vén puritánok meglepő arczképeit. Utóbb, mint essayihez irt előszavából tudjuk, érettebb itélete sokban változott Miltonról; a szépen irt czikket mindazáltal maga is méltónak tartá ujra nyomatni. Kevesbbé népszerü, de minden tekintetben jobb mü Machiavelliről irt tanulmánya, mely néhány hóval utóbb jelent meg az „Ed. Review"-ban, s a mely már sokkal inkább feltüntetette a későbbi korbeli Macaulayt, éles eszével, finom észrevételeivel, türelmes jellemével, magas erkölcsi szempontjaival s müvészi alkotásával. Ugyanezt mondhatni a következő, Hallam és Southey czimü czikkeiről, azon időszakból, mielőtt épen a parliamentbe lépett.

Kevéssel ezelőtt végezte be Felicaia odájának „Velencze megszabaditása a töröktől" szép forditását, miről a Quarterly Review is nagy elismeréssel nyilatkozott. A verselést különösen zengzetesnek találták. Néhány politikai gúnyvers is maradt fen Macaulaytól, azon időből, midőn az elmejátékok

divatban voltak s oly emberek is megkisérlették erejöket e nemben, a kikben legkisebb szikrája is alig volt a költészetnek. Egy alkalommal, olvassuk Moore emlékiratában*), Moore maga s lord J. Russell, Macaulay, Lutrell és Campbell együtt voltak Rogersnél. Campbell a következő verssort idézte:

Ye diners out from whom we guard our spoons

s Moorra tekintve, czélzólag mondá: Önnek ismernie kell e sort: Moore nem akart semmit tudni róla. „A Timesban jelent meg, folytatá Campbell, s mindenki önt tartja szerzöjének.“ Moore ismét tiltakozott, mondván, hogy nem is ismeri e költeményt. Ekkor szólott közbe Macaulay, közmeglepetésre mondván: „Tőlem van az a vers“; s a jelenvoltak kivánatára könyv nélkül elmondta az egészet. Moorenak most egy még jobb, hasonlónevü költemény jutott eszébe, mely őt különösen mulattatta, s a mely rendkivüli erőt mutatott az alkotás ezen styljében, ugy hogy Moore azonnal irt a kiadónak, szerezze meg minden áron az iró közreműködését. Megemlitve Moore a költemény czimét és tárgyát, Macaulay ujra közbeszólott; „Az is tőlem van!“ — „Igy fedezte föl, jegyzi meg Moore, korunk ez egyik legnevezetesb embere egy uj erét már ismert tehetségének.“

Azonban az irodalomtól a politikára kell forditanunk az olvasó figyelmét s elmondanunk az ifju Macaulay belépését a parliamentbe. A whig

*) Moore's Memoirs and Journal, by Lord John Russell, 8⁰ 8 vols.

párt, mely ekkor épen a hatalmat birta, csakhamar elismerte Macaulay Zakariás fiának érdemeit. Grey kormánya alatt a whigek rábeszélték, hogy vállaljon el alkalmazást, mint „commissioner of bankruptcy.“ Ezt azonnal követte a parliamentbe lépése Calne ‚borough‘ részéről, mely székkel akkor Landsdowne lord rendelkezett. Az előbbivel függetlenséget s az utóbbival befolyást szerzett.

Mindenik párt elismerte, hogy Macaulay nagy nyereség volt a kormányra nézve, mint a kiben ingadozó népszerüsége derék szónokra és folytonos védőre talált. 1830-ban april 5-én tartá ugynevezett szüz beszédét a „zsidók emancipatiója“ ügyében, s a következő márczius 2-kán lord J. Russell inditványa mellett emelt szót, hogy a reformbill behozatala megengedtessék. Habár testestől lelkestől a whigpárthoz tartozott Macaulay, oly adag türelemmel és szabadelvü philosophiával birt, mely némely idősb tagot is megszégyenitett. A bill tárgyalása alatt Lansdowne lord pártfogoltja volt legmerészebb, legékesenszólóbb ostromlója a puszta várhelyek képviseletének s az akkori képviseleti rendszer romlottságának. Lord Jeffrey, Derby lorddal vetvén egybe a whig szónokot, ugy itélt felőlök, hogy Macaulay tartalmasabb, nyomatékosabb, logicaibb volt; Derby lord viszont könnyebb, szellemdúsabb és kellemesb. Pártkülönbség nélkül elismerték, hogy a midőn Macaulay a reformbillt a peeliták, radicalok és repealerek ellen védte, rendkivüli ügyességgel és készséggel tudta fölhasználni a történelmi idézeteket épen

a fenforgó esetekre. Beszédei ugyan, mint ő maga mondá James Mackintoshról, elmondott essayk voltak; csakhogy, a mint jól jegyzék meg, Macaulay essayi — nem hasonlóan sir James tanulmányaihoz — magas szónoki stylban voltak irva. S sir James maga mondá, a reformbill fölött folyt negyedik éjjeli vitáról szólván, hogy Macaulay és Stanley két oly beszédet tartottak, melyeknél szebbet nem mondottak a parliamentben. Midőn a bill második felolvasása fölött már másod éjjel folytak a viták: Jeffrey, Cockburnhoz irt levelében, igen lankadtnak mondja ez ülést. Készült beszédet tartottak, melyeken meglátszott a készités s nem tehettek hatást. „Csak egy kivétel volt, mond Jeffrey; de aztán annál fényesebb. Macaulayt értem, ki fölülmulta magát tartalmasságban, tűzben, erélyben; s bizonyára a ház legnagyobb szónokai, ha nem is vitatkozói élére emelkedett.“ A reformbill harmadik felolvasásakor mondott beszéde pedig már oly általános érdeket költött, hogy röpirat alakjában is meg kellett jelennie.

Ez időtájban hires ellenfele támadt Macaulaynak John Wilson Crokerben, ki a parliamentben is szembeszállt az ifju államférfiuval, a Quarterly Reviewban is megtámadta. A whig-párt kegyenczc azonban mind a gyülésteremben, mind a lapokban, minden összeütközés alkalmával, diadalt aratott; Crokerral az történt, mint a Times irta, a mi a ‚részletek‘ embereinek sorsa, midőn szélesebb áttekintésü, magasabb röptü, általánositó tehetséggel tűznek össze.

De lássuk, miként jellemzi Macaulayt, mint szónokot, Mr. Francis:*)

„Macaulay személyisége merőben más, mint a minőnek, beszédeit olvasva, képzeljük. Többnyire nemes és méltóságos alaknak képzelik őt, oly hanggal, mely különösen alkalmas azon szép helyek elmondására, melyekben annyira dúsak beszédei. Ez eszményi kép után több tekintetben meglepő a valóság. A természet megtagadta Macaulaytól a deli, szép termetet, s hangja a legegyhangubb és legkevesbbé kellemes hang, a minőt csak a Tweedtől északra hallunk; alkalmas szabatosan ejteni ki az értelem nyilatkozatait, de nem való az érzelmek és szenvedélyek kifejezésére. Macaulay alacsony, zömök termetü, növekedő hajlammal az aldermani testalkat idomtalanságára. Feje szintoly gömbölyü, mint teste. Azonban ennyi mindaz, a mi személyében visszataszitó. Hangján és termetén kivül minden egyéb előnyére van. Arcza kifejezésteljes; kivált szemében mély gondolatok és érzelmek tükröznek. Ha járkál, vagyis inkább egyedül ödöng az uteán, egészen magába látszik merülve lenni, nem törődve semmivel, a mi körüle történik, csupán saját gondolataival foglalkozva. Ugy tetszik, mintha ellenfeleivel vitatkoznék vagy valamely nagy történelmi vázlaton gondolkoznék, melylyel este elbájolandja hallgatóit. A kik évek előtt véletlen találkoztak vele, gyakran láthatták, a mint kövezetre függesztett tekintettel,

*) Orators of the Age. Ezen arczkép ezelőtt mintegy 15 évvel készült.

ajkait mozgatva, mint ha valamit magában felmondana, öntudatlan járkált, s ilyenkor rendesen mondani szokták egymásnak a találkozók: „Macaulay beszélni fog az éjjel," — s a jóslat rendesen teljesült."

„Az alsóházban ugyanazon elmerültség jellemzi szónokunkat. A terembe lépvén, egyenesen széke felé tart, de mintha keresnie kellene. A mint leül, keresztbe veti karjait s csöndesen ül, ritkán szól követtársaival, ritkán látszik számbavenni, mi történik előtte. Ha beszédre készül, megjegyezték, hogy sokkal előbb bejő, mint rendszerint, azon levén, hogy mielőbb szólhasson, a mikor emlékezete sokkal inkább szolgálatára áll, mint késő éjjeli órákban, miután órákig ült a ház hő légkörében, a viták zajában. A mint nyilása van a vitákban, feláll vagy inkább fölveti magát székéről s egyszerre a tárgy kellő közepébe vág bevezetés vagy szokásos előszó nélkül. Valóban nehány másodperczig hall az ember magas, egyhangu, éles hangot végtelen gyorsasággal ejtve a szókat, mielőtt észreveszi, hogy uj és pedig nem közönséges rendü szónok fogta föl a viták fonalát. Még egy-két pillanat, s a ház minden oldaláról hangzó „halljuk, halljuk!" kiragad bennünket közönyünkből, s teljes figyelemmel követjük gyors folyásában azt a rohanó, nem igen vonzó hangot, mely alig ismer szünetet, hanem szakadatlanul halad, mint oly vasuti vonat, mely a főállomásokon sem áll meg. Folyton siet, nem állva meg szókért, gondolatokért, nem egy perczig is még lélekzetet venni se, s elméje ujabb erőt nyer haladtában, óriási erő-

vel vonszolva maga után a tárgyat, s a világosság vonala jelöli az utat, melyen átfutott, mig elvégre ki nem merülve, sőt látszólag kimerülhetlenül végezi nagy hatásu beszédét, mely a változatos, meglepő, elragadó eszmék és érzelmek benyomása alatt hagyja a hallgatót, mitől alig képes menekülni.“

S különös, hogy ez ismeretekben oly gazdag lélek erélyes nyilatkozásait alig kisérte taglejtés. Mint egy lapban olvastuk, lába mozdulatlan a földhez volt szegezve. Bal keze hátán keresztbe volt téve s e merev állásban, csupán jobb keze némi lejtésével kisérte beszédét.

Bármily ünnepelt szónok volt Macaulay a parliamentben, alkalmilag atyja és ifjusága barátiról, — az abolitionistákról se feledkezett meg. Fölkereste népgyüléseikben, s nemes szivének becsületére szolgálnak ott a rabszolgaság ellen mondott beszédei. Kár, hogy e beszédek az időszaki lapok hasábjain vannak eltemetve. Uj oldalról jellemzik azok Macaulayt, mint a pillanat szónokát, midőn a legnagyobb eszmék olykor az eszmedús lélek, az érzelemtelt sziv önkéntes kicsordulásai. A rögtönző szónokot mutatják e beszédek, holott parliamenti szónoklata mind előre készitett, kidolgozott beszéd.

A reformbill elfogadása után 1832-ben Macaulay mint Leeds szabadelvü képviselője jelent meg az uj parliamentben. Személyes kötelékek nem füzték öt választóihoz, tisztán szabad választásnak köszönhette székét, jeléül annak, mennyire meg volt már alapitva politikai tekintélye. S nem sokára titkári állomást nyert a „Board of Control“-nál.

Ujra elfoglalván székét a házban, oly tevékenynek találjuk Macaulayt, mint azelőtt volt. Beszédei közől különösen kiemelendők, a melyeket a „miniszterek lemondásakor," a „rabszolgaságról a gyarmatokban", az „irföldi zavargások" alkalmával, majd megint a „rabszolgaság ügyében" mondott. Ez időtájban irta Jeffrey Cockburn lordhoz (1853. jul. 16.): „Csodálatos egyéniség ez a Macaulay. A legjobb beszédet tartotta ez ülésszakon Indiáról közelebb. Az elnök, a ki szigoru biráló, azt mondá, sohasem hallott jobb beszédet."

Látjuk, hogy ekkor már nagy mértékben Indiára fordult Macaulay figyelme.

Mondják, azért ment volna Indiába, mivel már kezdte észrevenni, hogy inkább történetiró, mint államférfiu s hogy az alsóházban sajátkép nincs elemében. Nézetünk szerint a keletindiai birodalom nagysága és rejtelmes fénye vonzá őtleginkább. Mi élénken festette már akkor a keleti világ csodáit, midőn a keletindiai társaság szabadalmának reformjáról volt szó.

„Minden politikai anomaliák közt a legkülönösebb, ugymond, maga ezen birodalom. Hogy egy maroknyi kalandor az Atlanti tenger egyik szigetéről meghódithatott oly roppant országot, a mely csak nem régen a mesék tárgya volt Európa népei előtt, — országot, a melyet a leghiresebb nyugoti hóditók sem foglalhattak el, — a hova Traján el nem juthatott, a hová benyomulni átallott Nagy-Sándor phalanxa; hogy mi 10,000 mérföldnyi területet kormányozhatunk hazulról, — népesebbet, mint

Franczia-, Olasz-, Spanyol- és Németország együtt, — oly területet, melynek tiszta jövedelme, Franczia-országot kivéve, a világ minden egyes állama tiszta jövedelmét fölülhaladja, — oly területet, melyen tőlünk szinre, fajra, nyelvre, szokásokra, erkölcsökre és vallásra nézve különböző emberek laknak: mindezek oly csodák, melyekhez hasonlót még nem látott a világ. Eláll rá eszünk. Hasztalan ütjük fel a történeteket.“

Igen természetes, hogy a ki ily felfogással birt Indiáról, látni ohajtá azt. 1834. februárban csakugyan keletre indult, mint az indiai főtanács egyik törvénytudó tagja. Küldetésének legfőbb tárgya volt, a mire a kormánytól megbizást vett, egy uj törvénykönyv kidolgozása India részére. Hogy e tárgyról már előbb gondolkodott, mutatja 1833-ban jul. 10-én tartott beszéde, melyben különösen kiemelte, menynyire érezhető Indiában a különböző faju, vallásu népek közt az egy törvénykönyv szüksége. S a kormányzóság székhelyén, Kalkuttában, nagy figyelemmel fogadták a kormánytanács uj tagját. Fölmentették az ügyvitel napi terhei alól; négy segédet adtak mellé; s a büntető törvénykönyv felügyelete alatt, mondhatni, általa készült. Különbözők annak becse felől a nézetek. Macaulay ellenei azt mondták, hogy sok pénzbe került s valósággal keveset ér. Bámulói viszont nagyon is felmagasztalták, ugy tüntetvén föl, mint az ujabbkori államférfiak egyik legszebb müvét. Középen fekszik az igazság. A törvénykönyv elméleti szempontból sok jelességgel bir; India népei azonban még nem voltak érettek reá.

A fajok, szokások és erkölcsök különbsége miatt, melyekre, mint látszik, nem volt kellő tekintettel, meg sem kisérlették életbe léptetni. Alig lehetett másként. A codificálás, mely a tudomány elveit inkább tekintetbe veszi, mint a nemzet sajátságait, melynek számára készül a törvénykönyv, minden időben és népnél akadályra talál a közvéleményben, nézetekben, szokásokban és erkölcsökben. S Macaulaynak három éve sem volt, megismerkednie azon nagy néppel, melynek számára törvényhozóul vállalkozott. Oly botlás, melyet angol államférfiunak talán nehezebben bocsáthatni meg. De bármint vélekedjünk az államférfiu tévedése felöl, Macaulay, az iró, szemlátomást növekedett Keletindiában. Iratai némi keleti szint nyertek, irálya még ragyogóbbá lett. Tapasztalata, tudománya növekedett; s hazatértekor annyi részletességgel, oly eleven felfogással szólhatott Indiáról, mely minden más előadását fölülmulja. Csak „Clive“ és „Warren Hastings“ czimü gyönyörü essayit emlitjük, melyek szintén az Edinburgh Reviewban jelentek meg. „Nem képzelhetni müvésziebb felfogást, mond a Times, e czikkek szempontjainál, nem festőibb valamit azok előadásánál, se méltányosabbat szerző bámulásánál azon férfiak irányában, a midőn tetteiket kárhoztatja. Nem lehet jobban irni angolul, a legbevégzettebb styl. Tizszer is olvashatjuk egymás után, még sem unjuk meg.“ Ezen essayk vázlata valószinüleg Keletindiában készült. Ott irta két tanulmányát is: „Mackintosh forradalom-történetéről“ (1835. jul.) és „Lord Baconról“

(1837. jul.); melyek — egyéb jelességei mellett, — kiáltó bizonyságai roppant emlékezetének is, távol a könyvtáraktól és egyéb segédeszközöktől. Indiában irta végre Macaulay lord William Bentinck szobra föliratát.

Nem egészen három évet töltött keleten. Visszatérte után mintegy két évig nem vett részt a parliamentben. Ezalatt jelentéseket készitett Indiáról, essayket irt s irodalmi terveket forralt. Ez időből valók ily czimü tanulmányai: „Sir William Temple“ és „Gladstone on Church and State.“ Mi nagy volt ekkor népszerűsége, mutatja Sydney Smith levele egyik barátjához: „Macaulay kétségkivül első arszlánya a fővárosnak; azaz ugy ir, beszél, a mint senki Angliában.“ Alkalmasint ez időtájban kezdte gyüjteni az anyagot „Anglia történetéhez“ is. S a mi hivatalos jelentéseit illeti: Sydney Smith igy irt azokról 1838. septemberben sir George Philipshez: „menjen ön és olvassa meg Macaulay iratait az indiai törvényszékekről és nevelési ügyről: tehetsége és becsületessége egyaránt bámulandó azokban. Látjuk, miért gyülölték Indiában, s mennyire becsületére válik e gyülölség.“ Macaulay indiai hivatalos kodásáról nagy nyomatéku ezen vélemény, ismerve Sydney Smith jellemét és részrehajlatlanságát.

1839. évi juniusban megint a parliamentre vetette szemét Macaulay s diadalmasan megválaszták Edinburgh polgárai. A titkos szavazat s rövid parliament voltak politikai vallomásának főbb ágazatai. S midőn Mr. Grote engedelmet kért a titkos szavazást

illető bill előterjesztésére: Macaulay pártolta ez inditványt. A reformerek már azt hitték, hogy a legékesenszólóbb férfiut megnyerték a parliamentben. Azonban a megszoritások, melyek nélkül nem akart beleegyezni a törvényjavaslatba, olyasok voltak, hogy az igen vérmes radicalokat nagyon lehangolták, s mondják, Edinburghban is meghasonlottak a vélemények ujra megválasztatása fölött.

Nem sokára a kormányban találjuk Macaulayt. Lord Melbourne kormánya alatt hadügyi titkár lett, s az volt egész 1841-ki septemberig, midőn a whig miniszteriumot, melynek tagja volt, sir Robert Peel második miniszteriuma váltotta föl. Mindamellett, hogy edinburghi választói között rosz neven vették a titkos szavazatot illető módositásait, megint megválaszták a parliamentbe e város részéről. Sir Rob. Peel egész kormányzási ideje alatt tevékeny tagja volt a whig ellenzéknek, s a szabad kereskedés és más szabadelmü rendszabályok folytonos védője. 1846-ban sir Robert, miután keresztülvitte nagy kereskedelmi reformját, kénytelen volt megint a whigeknek engedni a kormányt, lord John Russell alatt. Macaulay ujra hivatalt vállalt, mint „paymaster-general of the forces", üléssel a kabinetben; 1847-ig viselte azt, mikor váratlanul elveszté parliamenti székét. A maynothi bill tárgyalásakor ugyanis (1845. apr.) a római katholikusok dotatiója mellett beszélt és pedig némi éllel, a mit nem bocsáthatott meg neki a szükkeblü felekezetesség, s az uj választás napján Mr. Cowant küldték helyette a parliamentbe, az országos férfiu

helyett egy nyárs polgárt, a kinek egyházi elvei a választóknak jobban inyökre valók voltak. A nagyhirü szónok és iró mellett e váratlan esemény miatt oly erósen nyilatkozott a rokonszenv, hogy könnyen találhatott volna más választó testületet, mely örömmel fogadta volna ajánlkozását; de ő jobbnak tartá felhasználni ez alkalmat, hogy teljesen visszavonuljon a képviselői kötelességtől. Bámulói meg azon hirben találtak vigasztalást, hogy Anglia történeteit szándékszik megirni. Barátai előtt már régebben tudva volt e szándoka. Moore 1841. decz. 3-kán irta: „Macaulay a legbámulandóbb férfiu és örömmel értem, hogy a világ Anglia történelmét várhatja tőle, ott fogva föl, a hol Hume elhagyta.“ 1843-ki márcziusban, egy alkalommal, reggelizés után, már olvasott föl némi töredéket történeti müvéből Jeffreynek *).

A következő általános választáskor, 1852-ben, Macaulay tisztelői ujra föl akarták őt léptetni Edinburghban; de ő nem az az ember volt, a ki oly választó testülethez forduljon, mely minden igaz ok nélkül hátat forditott neki. Minél komolyabban ellenezte Macaulay, hogy csak szóba is hozzák, annál inkább rajta voltak az edinburghiak, hogy képviselőjök legyen, s visszaszerzendők az ország jó véleményét, elhatározták, nem fogadni el más jelöltet. Megválasztották a nélkül, hogy ajánlkozott és választói közt megjelent volna. Történetirónk e szerint

*) Lord Cockburn's Life of Jeffrey, 2 vols.

ismét a parliamentben ült rövid ideig, habár szívbaja miatt, mely ekkoriban érte s mely utóbb oka lön halálának, kerülnie kellett a nyilvános beszéddel járó izgatottságot. Mondják, hogy a skótok ezentul a rajta ejtett kudarczot minden tőlök kitelhető megtiszteléssel igyekeztek jóvá tenni. Rendkivüli kitüntetéssel fogadták, a hányszor megjelent közöttök. 1848-ban a glasgowi egyetem lord rectorának választották; hat évvel utóbb pedig, Wilson halála után, az edinburghi „Philosophical Institution“ elnökségével tisztelték meg.

1849-ben jelent meg „Anglia történetének“ két első kötete.

Azonban parliamenti pályája gyorsan véget ért. 1847-től 1852-ig távol levén az alsóházból, mikor ujra visszafoglalta székét, uj irói babérokkal fején, rendkivüli volt a kiváncsiság, őt hallani. A hüsitő, a bizottsági termekből s mindenfelől volt szaladgálás az ülésterembe, ha hirtelen elterjedt, hogy Macaulay felállott. S ő mindig ritkábban beszélt. Egészsége szemlátomást hanyatlott. Összeesett, sokkal hamarabb, mint izmos testalkata után várható volt, s nagy nehezére esett a nyilvános beszéd. 1856-ban végkép visszavonult a házból, ekkép végezvén kitünő parliamenti pályáját.

Hátralevő életét ambitioja és dicsősége nagy tárgyának, „Anglia történelmének“ szentelte Macaulay.

1857-ben peeri méltóságra emeltetett. Nagyobb tisztelet nem érhette az irót.

A fényes csarnokban mindazáltal ritka vendég volt Macaulay, s az ország nagyjai, kiknek sorába emelkedett, nem sokszor tanulhattak előadásából. Elaggott időnap előtt, s ifjukori tüze is elhagyta. Kék szemeiből kialudt a szikra, s redők boriták arczát. Torokbaj is járult egyéb bajaihoz. Ifjukori hirtelen természete, izgatott mérséklete is teljesen lecsillapult.

Már fenebb érintők, hogy a mult év vége felé ujra megrohanta régi szivbaja, s decz. 21-én éjjel elhunyt. A folyó év kezdetén, január 9-én, tétettek le örök nyugalomra földi maradványai a „Westminster abbey“ sircsarnokában. Az ország nagyjai s minden rendü és rangu jelesei, államférfiak, irók, müvészek kisérték koporsóját. A nagy történetiró sirja a költők szögletében van Addison szobra előtt, Campden mellett, ki az angol történetirás egyik atyja. Közelében feküsznek Johnson, Garrick, Sheridan és Gifford — a ‚Quarterly Review‘ tory kiadója.

Nőtelen levén Macaulay, czimének nem maradt örököse. Vagyonát, melyből mindenkor bőkezüleg áldozott közczélokra, s kéziratait szeretett nővére, lady Trevelyan, a csak imént lelépett madrasi kormányzó neje, örökölte, ki iránt, gyermekeivel együtt mindig különös gyöngédséggel viseltetett a megboldogult.

Mit vesztett e férfiuban Anglia? nem czélunk e rövid életiratban bővebben fejtegetni. Távolról sem tünteti azt föl az a felületes, töredékes életirat, mely-

nek czimét ez igénytelen vázlat homlokára irtuk. Macaulay, az iró, méltatását külön alkalomra tartja fen e sorok irója. Hadd álljon itt addig csupán némi töredék azon méltányló szózatokból, melyek halála után emelkedtek a sajtóban.

A ‚Times', mely nagy események alkalmával minő a kitünő férfiak halála, ritka tapintattal tudja az angol közvéleményt és közérzületet tolmácsolni, a legnagyobb angol irónak mondja Macaulayt a XIX. században. Szónok, költő, essay- és történetiró, ugymond; s a szellemi munkásság mind e terein első rangu. Ugyanazon ereje a gondolatnak szónoklataiban és essayiben, ugyanazon tehetsége az utolsó részletig kidolgozott festői leirásnak a történetiróban és költőben, mert derült lelkében teljes egyensuly uralkodott a tehetségek közt, s a mely tárgyat fölvett, saját világosságával öntötte el. Habár mint csupán államférfiu nem is állt oly fokon, minőre fényes szónoki diadalai, soha nem ingadozó politikai következetessége s az angol alkotmány alapos és átható ismerete által emelkedett: Anglia közéletének becsületére vált. De nem e téren, hanem az irói pályán keresi a ‚Times' Macaulay valódi nagyságát. Mint iró, ugymond, az angol nyelvnek annyira ura, oly tiszta fejü s kifejezésében annyira világos volt, hogy talán egyetlen határozatlan vagy bonyolult mondat sem fordul elő összes müveiben. Sohasem pazarolta szép tehetségét a metaphysica meddő finomságaira vagy elvont tanok fejtegetésére. Müveit min-

tául idézik egykor, hogy mire képes a gyakorlati angol szellem legfensőbb fejlődési fokán.

Mi különösen a költőt illeti, ugymond a ‚Times', ugy tetszett, többé semmi ujat sem találhatni föl, s Macaulay oly stylt kezdett, a melynek varázsa mindenkit egyaránt meghat, a melynek csak a régi korban van példánya, az ujabb időkben nem találjuk párját, s a mely a régi angol balladák egyszerüségét az epopoeia dus ékességeivel s megkapó dialogjaival egyesiti, olykor meg az idyllig száll alá, Theocrit szerencsésb helyeire emlékeztetvén bennünket.

Még nagyobb dicsérettel emlékszenek barátai és ellenségei egyaránt Macaulay essayiről.

Szemére vetették, hogy Keletindiában léte, mialatt a fenebb érintett codexet készité, 60 ezer forintba került a kormánynak. Az a két essay megéri ezt, jegyzi meg gáncsolói ellenében a ‚Morning Post', a melyeknek Indiában irta vázlatát: ‚Clive' és ‚Warren Hastings.'

Alkotó erejét mind a költőnek, mind az essayirónak hatalmasan segitette elő roppant emlékező tehetsége. Feje, olvassuk egy életrajzban, történeti egyéniségekkel és tényekkel volt tele. Csaknem hihetetlen, a miket e részben róla beszélnek. Már gyermekkorában kedves mulatsága volt, hogy társainak ‚könyveket' beszélt el. A leghosszabb történeteket elmesélte az „Ezer egy éj"-ből. Nehány év mulva Walter Scott regényeiből mondott el egész körülményességgel hosszas jeleneteket és leirásokat.

„Macaulay, irta felőle csak nem rég egy német lap londoni tudósitója, most is egész kötetnyi verset képes elmondani, melyek le sincsenek irva, vagy ha le voltak, rég elvesztek a papirdarabok, melyekre lejegyezte. Az ő bámulatos emlékező tehetsége teszi előttem megfoghatóvá, hogy szállt a hagyomány nemzedékről nemzedékre, mielőtt az irást feltalálták. Scaligerről mondják, hogy bárhol felütötték előtte az Iliászt, tudta folytatni emlékezetből. Macaulay szintén rendkivüli jártasságot mutatott az ókori és ujabb remekirókban. Egész lapokat idézett olykor Diodorus Siculusból, aztán valamely franczia jeles iróból, hibás kiejtéssel, de folyékonyan. Ujján elszámlálta a pápák vagy a canterburyi érsekek névsorát kezdettől fogva napjainkig. Az egész világtörténet elevenen élt emlékezetében; s mindjárt megtalálta, a mit idézni akart. Egyrészt ez ismeretgazdagságának tulajdonitják a társalgásban nagy beszédességét, mely alig engedett mást szóhoz jutni. De ki is óhajtott volna beszélni, ha Macaulayt hallhatá?"

Leginkább otthonos volt mindazáltal Macaulay az angol történetekben. Ugy hiszi a ‚Times', hogy e részben mindenkit fölülmult. S angol történeti jártassága nem holt tudomány volt, hanem valódi politikai bölcseséggé érett s egy iró sem versenyezhetett vele annak leirásában, a mit tudott, gondolt és érzett. Meglehet, mond az idéztük lap ismét más alkalommal, — meglehet, hogy sokat vitt át Macaulay az essayből a történetirásba, miként Aeschylus, önbirálata szerint, sokat az odából a tragoediába: s ez az

oka azon terjedelmességnek, melyet leginkább azért sajnálunk, mivel e miatt kell nélkülöznünk az angol történetek nagy részén keresztül geniusza vezérfényét. Történetnyomozása óriási volt; s némi csekély pontatlanságot leszámítva, melytől egy emberi mű sem ment, történetirói hűsége az ellenséges birálók tűzpróbáját is kiállotta.

Sir Archibald Alison, az elfogult tory történetiró, whig elvei miatt — melyek pedig épen nem teszik elfogulttá a toryk érdemei irányában — némi részrehajlással vádolja Macaulayt. E részrehajlás azonban szerinte is nem a tények előadásában, hanem kiszinezésében áll. S meglehet, hogy például a jó Penn jelleme igen is sötéten van tartva Macaulay történetében, mig Oraniai Vilmos hirneve tulságos fényben és dicsőségben ragyog. De ha megengedjük is e hibákat, mik ezek a mű nagy szépségeihez és jelességeihez képest, melyeket egyaránt elismer az Edinburgh Review és Fraser Magazineje, noha ez utóbbi nem osztozik teljesen a nagy történetiró szempontjaiban. „Macaulay az első — mond az Edinburgh Review — a kinek sikerült a történeti tények előadását (mely némi tekintetben rideg komolyságot kiván) oly világossá, változatossá és vonzóvá tenni, mint a csupán mulattató olvasmányt. Történetiróink olvasása eddig — Gibbont és Humeot sem véve ki — valódi tanulmányt, az észnek nagy megfeszitését kivánta. Macaulay megmutatta, hogy a való történetet szintoly kellemesen meg lehet irni, mint a költött elbeszélést; s a való élet eseményeit akkép rendezhetni

a pontosság hiánya nélkül, hogy a képzelem alkotta tények egybefüzésének minden érdekével birnak."

Müvészi szempontból Frazer Magazineje is páratlannak mondja Macaulay történetét. „Ha olvasni kezdjük, ugymond, nem tudjuk abbanhagyni és sajnáljuk, ha végére jutottunk. Az elbeszélés sietö folyamát követve, önkéntelenül elmerülünk azon sok ragyogó jelenet bámulásába, melyek elöttünk elvonulnak. Egyik kép a másik után szakadatlanul, s mind pompás, mind vonzó."

S mennyi élvet ad a szép részletek után általában a mü remek szerkezete, mely egész nagyságában tünteti elénk az alkotó erőt.

Valóban annyi müvészet, hogy megfogható, ha a pártok közlönyei, a whig államférfiu elleni gyülölségökben, nem akartak néha egyebet látni Macaulayban — müvésznél. A kik azonban a pártok szempontjain fölülemelkedtek, egyértelmüleg elismerték, hogy apró botlásokat kivéve, melyeknek, a mint mondók, minden nyomozó történetiró szükségkép ki van téve, hübb, igazabb képet nem adott még történetiró az 1688-ki angol forradalomról s az azt követő évekről. Jeffrey lord, az angol közélet egyik tekintélyes férfia, a legnagyobb csodálkozással ir Macaulay ezen müveiről. „Oly könnyen folyó s oly élénk szinezetü, ugymond, mint Livius; szintoly tartalmas és egybefüggő, mint Thukydides, még több tömöttséggel és eszmebőséggel, mint emez; s menten Tacitus negélyezett laconismusától, gunyorától és epigrammjaitól. Nem emlékszem, hogy valaha oly

jót olvastam volna, mint e mű első fejezete: oly tiszta, tartalmas és velős, telidestele mély gondolatokkal, nagy szempontokkal és nevezetes megkülönböztetésekkel."

S hát a közönség? kérdi az olvasó.

A „Journal des Débats" csak nem rég az alkotmányos eszmék kézi könyvének nevezte Macaulay angol történelmét. Igaza van. Történetirónk e tekintetben gyakorolt roppant hatást az angol népre. Igaz barátja volt, mint a Times mondja, a szabadságnak, azonban inkább az angol alkotmányos állam fejlődéséből, mint természetjogi általános elvekből származtatja azt. Ha pártnézet vezérelte tollát, nyiltan bevallotta, egyaránt távol Hume affectatiójától és Gibbon hideg közönyétől. Mackintosh kisérlete Anglia népszerű története által leküzdeni Hume egyoldalúságát s az angol történelem tory felfogását a mivelt osztályok között, nem mondható sikerültnek. Macaulay hatalmas tollának volt fentartva: a szabadelvüség szinvonalára emelni a középosztályoktól fel a peer-családokig a nemzet politikai nézeteit. Azon mérsékelt szabadelvüséget értjük, mely az 1688-ki forradalomban találja kiindulási pontjait. Jól tudjuk, hogy ez átalakulását az angol közvéleménynek más körülmények is előmozditották, de bizonyára senki sem tett annyit e részben, mint Macaulay, az essay- és történetiró. Az ő érdeme főleg, hogy sok oly politikai és hitfelekezeti balitéletet, melyek egy pár évtized előtt még a parliamentben

is uralkodtak, most a vidéki gazdasági egyesületek gyülésein is kinevetnek.

E józan, mérsékelt szabadelvü irány nem kevesebbet tett Macaulay müveinek kelendőségére, mint irodalmi jelességei. Igy történt, hogy félév alatt öt kiadás kelt el „Anglia történetéből“ 18,000 példányban, egyedül az angolok között. Az amerikai államok még több példányt vettek igénybe. Három utánnyomat jelent meg belőle csupán Philadelphiában s az egyik 25,000 példányban. A III. és IV. kötetből Londonban is 25,000 példány jelent meg mindjárt az első kiadás alkalmával s egy pár nap mulva már uj kiadásra lett szükség. Azonkivül készült Lipcsében az európai száraz számára a Tauchnitzféle angol kiadás. A fordításokat, melyek minden mivelt nyelven megjelentek, nem is emlitjük.

Rendkivüli veszteség, hogy e történelmi müvét nem fejezhette be a nagy történetiró.

XI.

Washington Wittől.

Histoire de Washington et de la Fondation de la République des États-Unis, par M. Cornelis de Witt, précédée d'une notice historique sur Washington, par M. Guizot.

Ampère, ki közelebb érdekes tanulmányokat közlött a Revue des deux Mondesban a római történet emlékeiről, ugyane folyóirat egyik füzetében egy nagybecsü történeti munkára figyelmezteti a közönséget. A fentirt müvet értjük, mely Washington életét adja elő.

Mikor, ugymond Ampère, Franczia országban oly szomoruan meghiusultak a törvényes szabadság megalapitására irányzott kisérletek, s annyian kezdették hitöket veszteni a szabadság ügyében: idején van vizsgálni a férfiu életét, a ki számtalan nehézségek közt megalapitá azon Észak-Amerika intézményeit, melynek kivivta függetlenségét.

Washington nem látszott nagy embernek születni; ugy tetszett, nincs még benne sem azon ambitio, mely merész vállalatokra ösztönöz, sem azon rendkivüli tehetségek, melyek az eredmény biztosi-

tására szükségesek. Egyszerü ültetvényes volt Virginiában; maga levelezett londoni ügynökeivel a dohánykereskedés ügyében, s a legnagyobb kereskedői pontossággal vitte naplóit, könyveit s másolta levelezéseit; de e szorgalmas ültetvényesben és dohánykereskedőben a legnagyobb mértékben megvolt a katonai és polgári bátorság, mi folyvást osztályrésze maradt az amerikai szabadságnak, — ama két bátorság, melyek egyaránt szükségesek a győzni akaró népuralmaknak.

Washington erélyes részt vett minden törvényes ellenállási lépésben Anglia alkotmányellenes merényei ellen. A háborut nem óhajtotta, de mindig kész volt harczolni a jogért. Saját levelei mutatják ezt, valamint azt is, hogy midőn a hadsereg vezérletére meghivták, szerény önbizalmatlansággal vállalta azt el. S a vállalat nehézségei iránt sem élt csalódásban. Irta többek közt: „Ha a tábor álomba merült, szomoru perczeim vannak, ha helyzetünkről gondolkodom. Sokszor elképzelem, mi végtelenül boldogabb volnék, ha vállamra vetvén puskámat, besoroztattam volna magamat a helyett, hogy ily körülmények közt a vezérséget vállaltam el, vagy ha visszavonultan élhettem volna valamely wigwamban, a nélkül, hogy félnem kellett volna, miszerint a jövő kor és saját lelkiismeretem kárhoztatni fognak e tettemért.“ De e férfiunak, kit a lelkesedés nem volt képes elvakitani, ha egyszer a pályára lépett, melyet nem keresett, czélhoz kellett jutnia csüggedetlenül.

Witt teljesen kifejti, mily akadályokkal kellett Washingtonnak küzdenie hazafiai ellenében is. Nem csoda, ha szerzőnk azon hazafiui emelkedettséget sem vette eléggé számba, mely, mind e nyomoruságok közt, legyőzhetlenekké tette az amerikaiakat: mikor Washington maga is kétkedni látszott pillanatra a sikerben. Ezt mutatja testvéréhez irt levele. De e kételyek által nem engedte magát leveretni, s folyvást oly szilárd maradt, mintha a legteljesebb hit élt volna benne.

A háboru kezdetét jól festi Witt e szavakban: „a positioért folyt a harcz, ridegen mint egy sakkjáték; kevés vér ömlött, kevés hősi tett és nagyobb csata volt; egyetlen nagy látmány: Washington szilárdsága a balsorsban, szakadatlan küzdelme, övéinek csüggetegsége, félelme és árulása ellen.“ — Nem, ugymond Ampère, még egy más nagyszerü látmány is volt: nagyszerü volt látni e rögtönzött katonákat, e népségeket, melyek oly gyorsan fegyverben álltak a függetlenség mellett; ez embereket, a kik most hagyták el az ekét és ügyszobáikat s végre is diadalmaskodtak a rendes hadsereg fölött. Minden tapasztalatlanság, fegyelmetlenség, s mindazon kisszerü szenvedélyek daczára, melyek rendesen a nagy dolgokba ártják magokat, az amerikaiak is méltóknak mutatták magokat vezérökre. Egy ember soha sem elég egy nép szabadságának kivivására. Egyébként szerzőnk igen jól itéli meg Washington katonai jellemét, a türelem és bátorság, az ügyes időzés és merész elhatározás ama vegyületét. A katonai

dictaturától nem lehetett félni oly hadvezér irányában, a ki azt irta a congressushoz, miszerint soha sem fogja feledni, hogy a kardot, melyhez csak a szabadságvédelem végső szüksége kényszeritett nyulniok, azonnal le kell tennie, mihelyt e szabadság szilárdul meg lesz alapitva.

Washington politikai szereplése a háboru után még bámulatosabb, mint katonai szereplése volt. Az ő fensősége békité ki ama két hatalmat, melyeknek összeütközései Amerika jövőjét fenyegették: a parliamentet és hadsereget. A parliament alkudozott a hadseregnek tett igéretek fölött, s a hadsereg föloszlással fenyegetődzött a legyőzött, de még mindig veszélyes ellenséggel szemközt. Washington megbélyegezte e szándok gyalázatosságát s a parliamentnek szemére vetette hálátlanságát. E higgadt hazafiság sokat tett a fegyverrel kivivott függetlenség biztositására.

S még más próbáját is adta Washington hazafiságának. Egy párt vissza akarván állitani az egyeduralmat, a diadalmas hadvezérre óhajtá ruházni a legfőbb hatalmat. Tekintélyes férfiak voltak ez egyeduralmi pártban, a kik mélyen meg voltak győződve, hogy a köztársaság veszélyes, sőt lehetetlen, s a brit alkotmányt tartották legjobbnak. Washington és Hamilton azonban egyetértőleg elhatározták, Hamilton kifejezése szerint, kisérletet tenni. Nem a szabadság elnyomásáról volt szó, hanem sokan óhajták, hogy Washington használva a congressus hibáit, a honszabaditó hadsereg által ruháztassa magára a

főhatalmat. Egy tiszt ez értelemben irt hozzá bajtársai nevében. Washington fájdalmas érzéssel vette e sorokat. „Higyje el ön, irta többek közt, hogy az egész háboru folyama alatt semmiféle esemény nem hatott oly kellemetlenül rám, mint midőn öntől arról értesülök, hogy ily eszmék keringenek a hadseregben; borzadnom kell azoktól, s kénytelen vagyok szigoruan kárhoztatni.“ Valódi római egyszerüség és nagyság, mely oly nemes utánzóra talált Washington után Bolivárban.

Annál nagyobb érdeme Washingtonnak, hogy visszautasitotta a fő hatalom csábitásait, mivel akkor még csak ideiglenes alkotmány volt, s nagy bajoktól lehetett tartani. A vélemények meg voltak oszolva, bizonytalanság s a szenvedélyek izgatottsága uralkodott; sőt azon felforgató ösztönök is fenyegették az államot, melyek annyi ürügyet adnak, hogy a veszélyezett társadalom a zsarnoksághoz folyamodjék. A nyomor, a bukás, communismus, polgárháboru az egyes államokban és államok közt, a külföld boszantása: mind e bajok részint fenyegették a közügyet, részint már be is következtek. Mind e veszélyek közt Washington nem kételkedett a szabadság ügye diadalán, s Philadelphiába ment, nem hogy önhatalmának, hanem hogy hazája alkotmányának megalapitásán munkálkodjék.

A philadelphiai congressus volt az amerikai szabadság bölcsője. A legellenkezőbb irányok voltak ott képviselve. S mindazon vitákat, transactiokat, melyeknek eredménye az amerikai alkotmány,

mesterileg adja elő Witt. Uj szempontokat, uj adatokat nyujt a mü ezen része. A véleménykülönbségek mellett is őszinte egyesülési vágygyal, valódi igazság utáni törekvéssel találkozunk. — A helyes eszmék, bármely oldalról jöttek, végre is győztek. A kis és nagy államok állottak szemben; a számszerinti többség és az egyes államtestületek képviselete fölött folytak a viták. A számszerinti képviselet a tömeg uralom elé vitte volna az amerikai köztársaságot, ha az államok képviselete nem korlátozza a többség absolut elvét. Az utóbbi képviselet helyettesiti az aristocraticus elemet s mentette meg Amerikát azon nivellirozott „pêle-mêle"-től, mint Ampère mondja, melyen felül senki sem emelkedik, mely semmi korlátot nem ismer s mely koronként oly jó eszköze az izgatóknak és kényuraknak.

Alig képzelhetni nehezebb föladatot, mint a köztársaság kormányzása volt az első években. Arra a mindig becsületes ügyességre s mindig ügyes becsületességre volt szükség kezdetben, mely Washingtont jellemzi; s alig volt valaki, a ki annyi erélyt annyi bölcseséggel lett volna képes párositani. Mondhatni, kétszer mentette meg hazáját. Egy felől az anarchia fenyegette a szabadságot, s más felől az egyes államok teljes függetlenségre törekvése az unio egységét. E két veszély ellen erélyesen küzdött Washington és bölcsesége is sokat tett a baj elháritására.

Nem kisebb nehézségekkel volt összekötve az uj köztársaság állását rendezni a külföld irányában.

Anglia nem feledhette, hogy csak nem rég az ő gyarmata volt; s Francziaországban szabadság helyett a rémuralom uralkodott, melylyel nem volt kívánatos a szövetség. S mindkét állam igaztalan, de követelö hangon szólt Amerikával. Küzdelmeik s egyik vagy másik szövetségének előnyei Amerikában is fölszitották a pártok hevét. Ily körülmények közt az összeütközést kerülnie kellett e két állammal, s fentartania az ujdon alakult köztársaság függetlenségét és megalapitania tekintélyét. Washington egyenlő sikerrel küzdött Anglia cselszövényei és Francziaország felforgató propagandája ellen. Diplomatiájának tiszta és világos előadását találjuk Witt munkájában. Lehetetlen, ugymond Ampère, jobban előadni a nehéz alkudozások folyamát, melyekben mindenkor egyenes jelleme és helyes itélete intéseit követte.

Washington állapitotta meg először Északamerikára nézve a neutralitás azon elvét az európai ügyeket illetőleg, melyet egész napjainkig követnek. Egyébaránt ne gondoljuk, hogy a mily egyenes volt mint ember, oly őszinte lett legyen mint diplomata. Az együgyüség nem föltétele az erénynek; a becsületesség összefér az ügyességgel. Washington megmutatta, hogy a szabadságnak is lehet jó diplomatiája. Jellemrajza ez ideig nem volt ez oldalról annyira kiemelve, mint Witt munkájában.

S a milyen volt élete, olyan volt e nagy férfiunak halála.

„Itt az idő, ugymond, végem van: tisztességesen temessenek el. Csak nyolczad napra halálom után tegyék le testemet a sirba. Értitek?

— Igen.

— Jó!

Ezután egy kissé szabadabb lett lélekzése. Üterét tapogatta. Arcza változni kezdett, s lehanyatlott.

Neje, ki mindig gyöngéden szerette, szintoly laconicus volt, szintoly stoicismussal kérdé:

— Oda van?

A körülállók hallgattak.

— Jó, ugymond a nő; vége mindennek, nem soká követni fogom.

Egyszerü s erélyes nyilatkozat; kissé száraz, rideg. Semmi bucsúzás; még csak egy kézszoritás sem a házas társak közt; egyetlen szó sem Amerikáról, a dicsőségről, még a vallásról sem, bár Washington vallásos volt. Jó, mondja a haldokló. Jó, mond a nő, a ki férjét meghalni látja, s meg van győződve, hogy nem éli túl.

Ilyen az amerikai jellem — veti utána Ampère, — melyben nem az imaginatio és gyöngédség az uralkodó, hanem a szigor és erély.

Witt historiája magához Washingtonhoz hasonlit. Eleinte kissé hidegnek tetszik; de a mint haladunk olvasásában, annál inkább érdekel, miként hősét is annál inkább szeretjük, minél közelebbről nézzük.

XII.

Két lap a műtörténetből.

PLANCHE UTÁN.

I.

RUBENS.

Antwerp és Köln vetekednek a dicsőségen, hogy Rubenst szülték. Két századig folyt e vita, midőn Bakhuisen van der Brink eldöntötte, leszállitván mind a két város követeléseit. Antwerp ugyan soha sem hozott fel nyomosabb okokat, de Köln jogai alaposaknak tetszettek; mert ha nem is mondja Rubens: „Kölnben születtem," határozottan mondja: „Kölnben növekedtem tíz éves koromig." Tudjuk ugyanis, hogy müvészünk atyja, Rubens János, jónak látta elhagyni Antwerpet, szülő városát, a hol ülnök volt, s 1568-ban nejével, Pipeling Máriával, Kölnben települt le. Köln volt akkor a martinisták vagyis lutheranusok menhelye s mindazoké, a kik azon gyanú alatt állottak, hogy az uj tanokhoz szítanak. Miután Rubens 1577-ben született s anyja csak 1587-ben, Rubens János halála után, ment

vissza Antwerpbe, nem ok nélkül lehetett gondolni, hogy Köln méltán követeli magának a dicsőséget, hogy a legnagyobb művészek egyikét szülte, a kikről a történetirás emlékszik. Annyira jogosnak látszott e követelés, hogy Köln habozás nélkül irta föl arany betükkel fekete márvány lapra. Valóban egy igen szerény külsejü ház kapuja fölött, a csillag-utczában, maiglan olvassuk: „Itt született Rubens Péter Pál.“ s továbbad: „Itt halt meg Medicis Mária.“ Bakhuisen fáradatlan nyomozása azonban egy nassaui város, Siegen részére döntötte el a kérdést. Törvényes iratokból és Pipeling Mária levelezéséből egyaránt kitetszik, hogy 1577-ben, művészünk születése évében, Rubens János Siegen városában lakott, két évi várfogsága után, Hallgatag-Vilmos jelölvén ki e várost lakhelyéül. Mi volt oka e fogságnak, s miért kellett Siegenben laknia? Bakhuisen felvilágositást nyujt e részben. Rubens János elhagyta magát csábittatni nem annyira szépsége mint rangja által szász Annának, a ki Hallgatag-Vilmos neje volt. Az is kitetszik, hogy a herczeg asszony közeledett először az antwerpi ülnökhez. A cselszövény fölfedeztetvén, a megcsalt férj, a nő családjával egyetértőleg, elhatározta azzal vetni véget a botránynak, hogy a szeretőket elválasztják egymástól.

Rubens János keményen meglakolt gyöngeségeért, sőt halálos büntetéssel is fenyegették. Pipeling Mária Kölnben lakott, midőn férje hütlen lett hozzá, s közbenjárt értte, egész fogsága alatt, majd

a nassaui herczegnél, majd Hallgatag-Vilmosnál. Bakhuisen közrebocsátá kivonatban azt a sok esedező levelet, melyek merőben hasztalanok voltak; mivel Rubens János nem mentette volna meg fejét s nem nyerte volna vissza szabadságát szász Anna halála nélkül, a kitől Vilmos elvált, hogy ujra nősüljön. Pipeling Mária levelei szép bizonyságai a női ragaszkodásnak; nemeslelküleg megbocsát férjének, megemlékezve az együtt töltött boldog évekre s a házasságukból született gyermekekre. Az utolsó levél, melyben azt kéri, engedjék visszatérni férjét hazájába, kétségkivül nem tőle van, bár az ő neve van alatta. Hihetőleg Rubens Jánostól ered az; mivel a hang, melyen irva van, nem egyező az előbbi levelekével. Mindazon esedezések tartalma, melyeket Pipeling Mária irt Hallgatag-Vilmoshoz, végre is csak oda ment ki: Bocsásson meg ön neki, a mint én megbocsátok. Az utolsó levél, nehány gyöngédséget és női átadást tanusitó soron kivül, hiú tudóskodás müve, mely inkább ingerelhette mint csillapithatta a megcsalt férjet. Hogy megindítsa, megnyerje Vilmost, előszámlálja Pipeling Mária mindazon jeles férfiak neveit, a kik feleségeik által megcsalatva, megbocsátottak. Nem igen szerencsés indokolás, s Bakhuisen nem ok nélkül hiszi, hogy Vilmos el sem olvasta ez oly tudós, egyszersmind oly nevetséges utolsó levelet.

Megolvasván az érintett leveleket, nem tehetjük többé Kölnbe Rubens Péter Pál születési helyét; miután be van bizonyítva, hogy 1577-ben még nem

volt szabad Rubens Jánosnak Siegent elhagyni. Fogsága előtt már öt gyermeke volt: Rubens Péter Pál lett a hatodik, s születése a legvilágosabb bizonysága, hogy Pipeling Mária csakugyan nem neheztelt férjére; mivel e derék nő soha nem adott legkisebb okot se hűtlenségi gyanúra. Rubens János halála után visszament e nő Antwerpbe, s nagy ügyességet fejtett ki, hogy visszaszerezze elkobozott vagyona nagy részét.

Rubens Péter Pál, kinek azért adá anyja a két apostoli nevét, mivel az nap született, mikor ez apostolok emlékét ünnepli az egyház, Lalaing özvegy grófnénál lőn apród: de hamar megunta a henye életet, s elhagyta a grófné szolgálatát, hogy hajlamát követve a festészet tanulására adhassa magát. Noort Ádám volt első mestere, ki akkor nagy hirben állott Antwerp városában, s kinek nevét rég elfeledték volna, ha tanitványának neve fen nem tartja. Mit tanult Rubens első mesterétől, bajos volna meghatározni: mivel tanuló kora ez első szakából nem maradt fen műve. Életiróitól tudjuk, hogy négy évig lakott első mesterénél s hogy gyermek ésszel is belátta ezen oktatás elégtelen voltát.

Rubens oda hagyta Noort Ádám leczkéit, hogy Venius Otto vagyis van Veen műhelyébe lépjen. Szintannyi ideig maradt ez uj mesterénél, mint az előbbinél, azaz négy évig. Némely irók szerint ott szerette meg az allegoriát, s ugyanez irók e megrovást még egy másik váddal is tetézik, mely sajátságos voltánál fogva érdemel figyelmet. Venius

Otto, nem elégedvén meg azzal, hogy növendékével az allegoriát megkedveltette, rendkivüli szenvedélyt oltott belé a tudományok iránt. Ha igaz e vád, Rubens második mestere nagy bünt követett el; szerencséjére az utóbbi vád nem alapszik döntő bizonyitékokon. Az első vád azonban igen jogos, kezünkben a ‚corpus delicti', Venius Ottotól egy egész gyüjtemény allegoria, melyről Reynolds azt mondja, hogy legfölebb időtöltésül jó a gyermekeknek. Ezen átkozott könyvből meríthette Rubens az allegoria-kedvellés első csiráit. A tudományok iránti nagy szenvedély miatt azonban — a mi kétségkivül nem kevesbbé veszélyes nyavalya — a jezsuiták a felelősek, a kiktől nyerte első oktatását. Elég súly nyomja immár Veniust, a nélkül, hogy ez uj váddal terhelnők emlékezetét. Hadd viseljék a jezsuiták az utóbbi bünért teljesen a felelősséget.

Azonban nem egyedül az allegoriát tanitá Venius növendékének. Az életirók biztositnak bennünket, hogy e mester a legnagyobb mértékben birt a szép modorok ismeretével, szerette a fényes öltözeteket, s hogy Rubens nála kedvelte meg a bársonyt és selymet: veszélyes példa, melyből magyarázhatni, ha hihetünk nekik, Rubens compositioinak fényüzését. Valóban figyelemre méltó értesités. Egy dolgot azonban, a mit szintén ohajtánk tudni, mellőznek. Venius Ottonak, a fenebbieken kivül, még egy vétket róhatni föl, mely az előbbieknél nem kevesbbé veszélyes, nem kevesbbé ragályos: hogy szerette, utánozta Correggiot. Miként

lett Rubens megőrizve ez utóbbi veszélytől? Oly kérdés, melyet életirói nem oldottak meg, s a mely pedig megérdemli, hogy rajta törjék fejöket. Correggio emlékezetének nyoma sincs Rubens müvein; meglehet tehát, hogy Venius Otto roszul utánozta e jeles és méltán csodált mestert. Jól vagy roszul, de az utánzás nem kábithatta el tanitványa fejét, a ki függetlenségre törekedett. Rubens vonzódást érzett Olaszország felé; szabadon akart meriteni e termékeny és dicső forrásból, megkérdeni rendre mindazon iskolákat, melyek első rangot biztositanak e szép országnak a festészet történetében. Venius Otto által Albert főherczegnek és Izabella herczegasszonynak ugy ajánltatva, mint kedvencz tanitvány, vélt érdeméért, különösen kellemes modoráért szivesen fogadtatva, Rafael, Leonardo és Michel-Angelo hazájába ment; a főherczeg és herczegasszony ajánló leveleket adtak neki Olaszország legfőbb fejedelmeihez. Bellori szerint legjobban ajánlották őt saját tulajdonai; előkelő föllépése, nemes és udvarias modora, kifogyhatlan és változatos társalgása által megnyert mindenkit.

A helyett, hogy a mint utolsó mestere leczkéi után gondolható volt, Parmába sietett volna Rubens, Correggio müveinek tanulmányába merülni, mindenekelőtt Velenczébe ment, melynek mesterei iránt különös előszeretettel viseltetett. Tizian és Paolo Veronese vonzották őt müveik fénye és összhangzata által. Egész hévvel tanulta őket, igyekezvén ellesni titkukat. Egy mantuai nemes, ki ugyanazon

fogadóban lakott vele, kérte, hogy láthassa munka közben; s a mint műhelyében volt, egészen elragadta nyájasságával és gyors dolgozásával. Visszatérvén Mantuába, e nemes oly élénk szavakkal ajánlá Rubenst fejedelmének, hogy az elhatározta őt fölvenni szolgálatába, s fényes ajánlatokat tett neki, melyeket művészünk el is fogadott. A fejedelem képcsarnokában számos kép volt Giulio Romanotól; s az életirók nem is mulaszták el Giulio Romanonak tulajdonitani azt a merészséget, mely Rubens compositioiban meglep bennünket, a mint Venius Ottonak tulajdonitották az allegoria kedvelését. Részemről nem hiszem, hogy a mantuai nagy szerepet vitt volna Rubens lángesze fejlesztésében, s a rokonság semmi vonását sem vagyok képes köztök feltalálni. Giulio Romano, saját erejére hagyatva, se gazdagsággal, se valódi merészséggel nem bir. Az óriások harcza, mely a T palota termeinek egyikét diszíti s a mely oly hires volt korában, bizarsága által lep meg bennünket, a nélkül, hogy egy perczre is bámulásra ragadna. Ily mű látása Rubensre nézve se vetélkedési tárgyul, se tanulmány forrásául nem szolgálhatott. Mesterünk szellemét kimagyarázandók, nem szükség Giulio Romanóhoz folyamodnunk. Velencze és Róma értetnék meg azt velünk, ha művei, melyekben oly pazar, az önkéntesség jellemét nem viselnék magukon. Tiziantól és Paulo Veronesétől vehette volna a fényt és öszhangzatot, s Tintoretto mutatott példát előtte a merészségre, egész a vakmerőségig. Utóbb, Ró-

mában lévén, Sixtus kápolnája revelálta előtte, meddig mehet a mély tudomány által igazolt merészség: Michel-Angeloval szemközt Tintoretto emlékezete nem volt többé veszélyes. Bizton állithatjuk, hogy Rubens Olaszországban egyenlő hévvel tanulmányozta mindenik oskolát, habár lelkének hajlama a velenczei oskola felé vonzotta. Milanoban az Urvacsorát másolá, s ha Leonardotól nem sajátitá el a legfőbb „szép“ titkát, szintoly buzgalommal tanulá müveit, mint a Tiziánéit vagy Paulo Veroneseéit. Nyolcz év alatt, 1600-tól 1608-ig, meglátogatta Olaszország minden városát, a hol valamit tanulhatni vélt. Genuában nagy kitüntetésben élt, a nemesség és polgárság egymás elől kapdosták el müveit, a midőn egy levél Antwerpbe hivta vissza, anyja betegségéről értesitvén; későn érkezett meg, befogni szemeit.

Pipeling Mária halála súlyos csapás volt Rubensre nézve; a szent Mihály zárdájába vonult, a hová anyját temették, s négy hónapig élt ott teljesen fájdalmának. Nem feledhette, mennyivel tartozik e derék nőnek. Az ügyelt reá növeltetése első éveiben, s az szerezte vissza ügyes lépései által részenként az elkobozott atyai örökséget. Midőn kissé enyhült a hálás fiu bánata, megint visszatért kedvencz tanulmányaihoz, azon munkákhoz, melyek megalapitandók voltak hírnevét. Hála anyja gondoskodásának, házat vehetett a város egyik legszebb utczájában. Olaszországból becses kincseket hozott magával, melyeket a legdúsabb műszeretők is iri-

gyelhettek: képeket, szobrokat s egyéb vésműveket. Mindezen kincseket akkép akarta elhelyezni, hogy szabadon élvezhesse. S alig költözött be uj lakába, tüstént leromboltatta egy részét, hogy olasz modorban építtesse ujra; mert ‚a renaissance' összes nagy mestereinek példájára, nem választotta el egymástól a rajz háromféle művészetét, s nem csekély jártassága volt az építészetben. Lerajzolta Genua legszebb palotáit, s e jeles mű, mely halála után jelent meg, bőséges adatot nyujt ebbeli gondos tanulmányairól. Ez Európában oly méltán hires épületek terveikkel szintúgy magokra vonták figyelmét, mint festői tekintetökkel. Oly házat rajzolt magának, melyben, csinos és kényelmes lakás mellett, muzeum és dolgozó terem legyen. Mikor az uj lakás alapkövét letette, tudtán kivül, túlment azon tér határain, melyet vett, a lövész társaság földére. Pörrel fenyegettetve, a melyet bizonyosan elvesztett volna, Rockox nevü barátja közbenjárása folytán, egyezkedésre lépett, egy kép festésére kötelezvén magát. Ezen pörös ügynek köszönhetjük a hires Keresztről levételt, mely ma Antwerp székesegyházában látható.

Csakhamar szükségét érezte, búfelejtésül, házas társat venni; egy szép leánynyal kelt egybe, Brandt Izabellával, kinek gyöngédségében mindazon boldogságot feltalálta, a mit egy nő adhat. Izabella őszintén szerette férjét, s az ujabb életirók, az adatokat egybevetve, megczáfolták d'Houbraken és Weyermann rágalmait. Nem igaz, a mit azok mondtak,

hogy Izabella Van Dyck Antal szeretője volt volna, s hogy Rubens, egyaránt féltékeny lévén legjelesebb növendéke iránt, mint férj és művész, azt tanácsolta neki, utazzék Olaszországba, igy akarván megszabadulni kétszeres vetélytársától, a szerelemben és művészetben. Nem igaz, hogy leányát ajánlá neki nőül, kit Van Dyck visszautasított, mivel anyját szerette; Brandt Izabella ugyanis már meghalt volt, mikor Van Dyck Olaszországba ment, s nem is volt leánya férjétől; csupán két fiat hagyott maga után, Albertet és Miklóst, a kiknek arczképét egy vászonra festette Rubens.*) E nagy mester kedves tanitványa van Ophem Annába volt szerelmes, a főherczegasszony udvarában. Rubens megtudta, hogy tanitványa Van Ophem Anna karjaiban megfeledkezett a dicsőségről, s nem kis bajba került, mig rábirhatta, hogy folytassa utját. Nyolcz évi Olaszországban időzése annyi haszonnal járván magára nézve, kell-e csudálnunk, ha Rubens Van Dyckot is fölhivta, látogassa meg e földet, hol annyit lehet tanulni? Mondják bár honfitársai, hogy se Róma, se Florencz, se Velencze, se Milano nem mozditá elő nagy tehetsége kifejlését, ő maga sokkal többre becsülte, a mit ott aratott, hogysem legügyesebb növendékét Leonardo és Angelo Mihály hazájába ne küldte volna. Nem egyebek tehát mesénél, melyet az irigység költött, a miket Rubens házassági

*) Bécsben van a Lichtenstein-féle képcsarnokban.

bajairól irtak. Brandt Izabella emlékezete szintoly mocsoktalan, mint Pipeling Máriáé. Teljesen fölfogta ő azon férfiu értékét, a kinek nevét viselte, s nem álmodott más boldogságról férje szerelmén kivül. Méltán mondták, hogy a dicsőség nem őriz meg a házassági bajoktól, s a lángész nem biztositéka a házi boldogságnak; de nem kell felednünk, hogy Rubens csak 33 éves volt, mikor egybekelt Brandt Izabellával. S Lalaing grófnénál tartózkodása sem volt rá nézve haszon nélkül; az ünnepelt művész nem feledte el, a mit apród korában tanult. Ismerte a kisértés veszélyét, s tudta mikép kell azt eltávolitani, a nélkül, hogy féltékenység jelét adná. Elvesztvén Izabellát tizenhatévi zavartalan és felhőtlenül boldog házas élet után, megsiratta őt, mint azelőtt anyját, s egy halála után nehány nappal irt levélben teljes méltánylással szól felőle. Nem csupán azért sajnálta, mivel szerette, hanem mivel derék nő volt, méltó mindenki becsülésére és bámulatára emelkedett lelkénél, változatlanul kedves jelleménél és valódi kegyességénél fogva. Mint féltékeny, mint megcsalt férj szólhatott-e ekkép Izabelláról? Azt mondhatnák talán, hogy Pipeling Máriának Rubens János iránt tanusitott nemeslelküségét követte; de ha anyja példáját bajos követni, nem nehéz felfogni, miután férje életének megmentése forgott koczkán. Izabella halála után Rubens, hasonló kisértésen menvén keresztül, mint anyja, legalább hallgatott volna; a megbocsátáshoz semmi köze a hazugságnak.

E pótolhatlannak tetszett veszteség után négy év mulva egy 16 éves szép fiatal leányt, Fourment Ilonát vette nőül; ekkor már 53 éves volt: merész játékot kezdett. Oly férfiutól, a ki az udvarnál élt, a ki jól ismerte a világ forgását s kora erkölcseit, alig foghatni meg ily esztelenséget, s mindamellett ugy tetszik, mintha nem bánta volna meg. A rágalom, mely oly gonoszul bánt Brandt Izabella emlékezetével, illetetlen hagyta Fourment Ilonáét. Lángesze örök ifjusága elfeledteté vele férje redőit. Tiz év alatt öt gyermekkel ajándékozta meg, s az egykorúak nem mondják róla, hogy csak egy napig is megfeledkezett volna magáról. Mindamellett azonban, hogy Rubens boldogságot talált második házasságában, senkinek, a legelismertebb lángeszü férfiaknak sem ajánlanók, hogy példáját kövessék. Mindenkor nagy vakmerőség azt hinni, hogy 37 évnyi időközt betölt a dicsőség. Ha a büszkeség nagy szerepet játszik is olykor a szerelemben, az a szerencse, hogy egy hires nevet viselhet, ritkán képes egy fiatal nő szivét 10 éven által kielégiteni. Rubens sorsát ez okból kiváltságos állapotnak kell tekintenünk. Ő nem bánta meg esztelenségét. Fourment Ilona ifjusága és szépsége nem támasztott neki vetélytársat. Gyermekei körében, művészete és családi kötelességei közt megosztva töltötte napjait. Szelleme semmit sem köszönhet a szerencsétlenségnek. Vannak életirói közt, a kik művei jellemét élete folytonos boldogságából igyekeznek kimagyarázni. Csaknem változatlan békében töltötte napjait mind végig.

S azzal vádolják, hogy nem volt képes visszaadni a fájdalmat, élete hű képét látván műveiben. A kik a festészet történetének lapjait forgatták, tudják, mit tartsanak ez elméletről. Semmi kétség, hogy a fájdalom gyakran siettette a lángész fejlődését; de több kitünő művészt idézhetünk, a kik ritka ékesenszólással tudták kifejezni, a nélkül, hogy ismerték volna a szerencsétlenséget. Melyik művész adta vissza jobban valaha a Szüz fajdalmát a kereszt alatt Fra Angeliconál? S hogy folyt le általában Fra Angeliconak élete? Művészete és ájtatoskodás közt osztá meg napjait; a képirásnak szentelte azon óráit, melyeket istennek nem szentel. Giotto, ki a kifejezés hüségére, erélyére nézve senkinél sem áll hátrább, s a ki nem ritkán művészete ezen részében ügyesebbnek mutatkozott azon mestereknél, a kik utána jöttek mélyebb tudománynyal, Giotto, mondjuk, nem ismerte a szenvedéseket. A fájdalom ékesenszóló tolmácsra talált benne, habár zavartalanul folytak napjai. Ne keressük tehát a fájdalomban a lángész mulhatatlan föltételét.

Rubens, anyja gondatlansága által a szegénység minden baját s Brandt Izabella és Fourment Ilona hütlensége miatt a féltékenység minden kinját érezve sem haladta volna felül szükségkép azt a Rubenst, a kit a művészet terén ismerünk. Ha az udvarokba járás kifejthette benne a fény kedvelését, ha a gazdagság könnyebbé tette reá nézve művészete gyakorlását, ha a teljes életében élvezett boldogságnak némi nyomai maradtak fen müvein, a hol

a természet is osztozni látszik a személyek derültségében, ne higyjük, hogy anyja gondoskodása, két nejének gyöngédsége és hűsége csökkentette geniusát s az ihlettség vagy egy forrásától megfosztotta volna. Ha aggódnia kellett a holnapért, csalódott érzelmeiben s nyomoru mühely kopár falai közt dolgozik vala: művei talán nem lettek volna oly számosak, de bizonyára szintoly ragyogó jellemüek.

Rubenst gyakran szakitották félbe munkáiban diplomatiai küldetések. Nincs mit mondanunk azon küldetésről, melylyel Gonzaga, Mantua herczege, Olaszországban első pártfogója, bizta őt meg; oly jelentéktelen volt az, hogy alig érdemel említést Spanyolországba, mint életirói mondják, pompás ajándékokat kellett vinnie a herczegtől a királynak, tudniillik egy igen szép kocsit hét televér lóval. Ily küldetéshez szükségtelenek voltak azon nemes tulajdonok, melyekkel Gonzaga Vincze kegyencze bir vala; de részemről szeretem hinni, hogy a követi megbizás kissé többre terjedt ki, s valamely izenetet is kellett mondania a spanyol királynak, habár az életirók nem jártak utána, minő természetü lehetett az ügy, melyben el kellett járni. A mely ügyekben Albert főherczeg vagy IV. Fülöp részéről eljárt, valódi nagy fontosságuak voltak, melyeket a történetirat sem mellőzhet. Rubens születése előtt kilencz évvel festette Egmont és Horn grófok vére a brüsseli városház terén a vérpadot. Kitörölhetlen emléket hagyott a kérlelhetlen Alba uralma minden szivben. Rubens nem látszott osztozni honfitársainak

jogszerü boszankodásában; mivel a spanyol királyság szolgálatába adta tehetségét minden tartózkodás nélkül. Több utat tett Madridba, Hágába és Londonba, majd azért, hogy Németalföld közszelleméről értesitse a spanyol királyt, majd Anglia nézeteit kitudandó, megkérdezve Gerbiert, diplomatai ügynökét Hollandban, majd meg azért, hogy egy véd- és daczszövetség alapját vesse meg a londoni és madridi udvarok között. Nem mondhatni, hogy e különböző küldetésekben valódi ügyességet nem tanusitott volna; miután sikerült kivinnie azon fejedelem óhajtásait, a ki megbizta. Mindazáltal lehetetlen szomoru szivvel nem látni, hogy egy ily tehetség hazája elnyomóinak szolgálatára szenteli magát. A siker, melyet mindannyiszor aratott e kényes természetü megbizásokban, melyek mindenkor könnyüséget, jártasságot, kitartást és mindenekfölött mély belátást igényelnek, nem vezethet félre bennünket diplomatiai szerepe szánandó jelleme iránt. Az igaz, hogy Rubens János, a ki önkéntes számüzetésre szánta el magát, midőn azon gyanu alatt állt, hogy a protestans tanokhoz hajlik, nyilván katholikus hitre tért utóbb, hogy a főherczeg kegyét visszanyerje, s hogy a ragaszkodás a spanyol uralomhoz családi örökségképen szállt fijára; de a mi Péter Pálunk sokkal több észszel birt, hogysem be nem látta volna a mi lealázó volt ez uralomban, s legőszintébb bámulói is, bár mennyire elismerik különösen alkalmas voltát diplomatiai végzendőkre, csak sajnálkozással vehetik, hogy mindenek fölött kedvelt foglalkozá-

sától el hagyta magát vonatni, — azon munkáktól, melyek megalapitották hirnevét, azért, hogy oly kormánynak tegyen szolgálatot, mely oly kegyetlenül bánt hazájával.

Madridi küldetése alkalmával tisztelettel és előzékenységgel halmozták, s az egész udvar által ünnepelt követ arra használta követségi teendőitől üresen maradt idejét, hogy lefesse a királyt, a királynét s azon főbb urakat, a kik napon ként tódultak mühelyébe. Egyszer Braganzai János, utóbb portugal király, meghivta Rubenst, látogassa meg őt villa-viciosai mulató lakában. Rubens számos spanyol és flamand ur kiséretében jelent meg. A leendő király, értesülvén nagy kiséretéről, udvaronczai egyikét küldte hozzá, sajnálatát fejezvén ki, hogy nem várhatja be: nagy fontosságu ügyek Lissabonba hivták őt vissza. Valósággal csupán a fösvénység inditotta e hazug mentségre; megijedt a sok vendégtől. Midőn János küldötte ötszáz pisztolt ajánlott Rubensnek uti költsége fedezésére: mondja ön köszönetemet ő fenségének, válaszolá mosolyogva a követ, ezer pisztolt vettem magamhoz, midőn utra keltem.

Utolsó küldetése Hágába egy kellemetlen epizódról hires, a hol büszkesége erős próbakőre volt téve. Midőn állomására ment volna azon irott utasitásokkal, melyeket a főherczegasszonytól vett, a flamand nemesség erélyesen felszólalt kineveztetése ellen, s Arschot herczeg helyébe neveztetett ki Rubensnek át kellett adnia utasitásait. Ez alkalommal

a herczeg egy levelet irt hozzá, a mely maig fenmaradt, s a mely valódi mintája a szemtelenségnek, ha nem a szép stylnak: „Csudálom, irá neki, hogy ön bátorságot vett magának hozzám irni, a helyett, hogy személyesen fölkeresett volna azon vendéglőben, a hova két izben mentem önt várni. Ne feledje ön ezentul, minő távolság választja el az önféle embereket a magamféléktől.“ Rubens elnyelte a megszégyenitést s átadta az utasitásokat. IV. Fülöptől nemességet nyert, maiglan ismerjük czimerét; de csak lovag volt, s tudta Arschot herczeg, hogy Rubens ősei 1350-től nagy apjáig timárok voltak, nagyapja kalmár, s atyja Rubens János üzött először tisztességesebb foglalkozást. Ily közönséges származásu egyén viselhetett-e diplomatiai tisztet? D' Arschot herczeg sokkal előkelőbb házból volt, hogysem ezt hihesse. Mikor ezen szemtelen levelet kapta, akkor látta által Rubens, nagy későn, hogy dicsősége és méltósága érdekében is festésznek kellett volna maradnia s nem avatkoznia diplomatiába, mert elismert tehetsége és a spanyol királytól nyert nemesi czime sem enyésztette el D' Arschot herczeg előtt „parvenu“ voltát. Angolországi követségét teljes siker koronázta: szövetséget szerzett a londoni és a madridi udvarok közt, de ez alkalommal is, bármennyi tiszteletben részesült, éreztették vele, hogy nem találják eléggé jó házból valónak. Mikor ugyanis meg voltak állapitva a szövetség főbb vonalai, egy régi származásu nemest biztak meg a szerződmény aláirására. Még müvészi tehetségét sem

találták I. Károly udvaronczai a követi állással összeillőnek. Egy elmés udvaroncz, mühelyében találván egykor, igy szóla hozzá: „Követ ur, mint látom, magas tisztéből néha képirásra is lealázza magát?“ — „Nem, válaszolt Rubens, a festészettől alázom le magamat a követeskedésre.“ Bármi találónak tartjuk e választ, a festésznek nem igen hizelgett, hogy igy bántak vele.

Térjünk vissza azon müvekre, melyeket soha sem kellett elhagynia. Életiróitól tudjuk, hogy osztá fel Rubens idejét. Rendesen igen korán kelt, s először is misét ment hallgatni. Valódi kegyességből-e, vagy udvari szokásból? Az utóbbi föltevés valószinűbbnek látszik. Mise után délig dologhoz látott. Délben, kora szokása szerint, ebédelt; fölkelvén az asztaltól, ujra vette az ecsetet, a nélkül, hogy szükségét érezte volna pihenésnek ebéd után; mert igen mértékletes volt mind mérsékleténél fogva, mind számitásból; jól tudta, hogy a bő táplálkozás akadályozza az értelmi munkát. Szokás szerint öt óráig dolgozott, s aztán számos lova közől, melyeket munkája jövedelméből szerzett vagy ajándékban kapott, kiválasztott egy paripát, s lovagolni ment egy vagy két óráig a városon kivül. Ezen magános sétalovaglásai alatt gondolkodott készitendő müvei fölött, vagy a vidék szemléletébe merült el s a hanyatló világosság tüneményeit vizsgálta. Ezen rövid távolléte alatt történt egykor, hogy tanitványai dolgozó terme gondviselőjétől engedelmet nyertek, megnézni egyik elkezdett művét s pajzánkodásaik közben el-

törölték egy szüz fejét és ruháját. Leverten tanakodtak, hogy tegyék jóvá hibájokat. Csakhamar neki bátorodának s egyértelmüleg elhatározák, hogy egyedül Van Dyck képes ujra festeni az eltörölt főt és ruhát. Van Dyck engedett társai kivánatának, s teljesen megfelelt bizalmuknak. Másnap folytatá Rubens megkezdett munkáját, nem is gyanitva, hogy valaki nyult ahhoz, s később mikor megtudta, elfeledte megdorgálni tanitványait.

Rubens életirói közől többen, a helyett, hogy lángesze ellenállhatlan tevékenységének tulajdonitották volna dús termékenységét, fösvénységből, kapzsiságból igyekeztek kimagyarázni müvei rendkivüli nagy számát. Egész élete meghazudtolja e vádat: nagy fénynyel élt, fejedelmi módon, s erszénye mindenkor nyitva állott barátai előtt. Nagylelküségének annyi jelét adta tanitványai, sőt vetélytársai irányában is, hogy épen nem adhatunk hitelt az érintett szemrehányásoknak. Midőn Van Dyck, Olaszországból visszatértekor, panaszkodott honfitársai részvétlensége ellen, s közlé mesterével nagy elcsüggedését, Rubens azonnal mind megvette tőle bevégzett és még be nem végzett müveit. Azt mondták róla, hogy rendesen száz forintra becsülte egy napi munkáját, s hogy a szerint szabta meg képeinek árát. Nem hiszszük, hogy ez állitás teljesen hiteles. A keresztről levételért, melyet a lövész-társulat számára festett, csak 2400 forintot fizettek, nyolcz forint keztyü-pénz ráadásával Brandt Izabella számára. Ha Rubens száz forintra becsülte volna napi mun-

káját, 24 nap alatt kell vala bevégeznie remek művét. Minden ügyessége és gyorsasága mellett sem hihető. Ily csudát csak a tündér mesékben képzelhetni. A White-Hall diszitéseért három millió font sterlinget fizettek neki; s igy e roppant művet egy év alatt fejezte volna be. Egy mivelt mübiró sem hihet ilyesmit.

Rubens, Peiresc hires régiséggyüjtőhez intézett levelében, panaszkodik, hogy még nem kapta meg luxenburgi müveinek diját, melyeket Medicis Máriának festett, s az anya-királyné eljárását maga irányában Buckingham nemeslelküségével veti egybe. Különben elismeri, hogy franczia Henriette házassága sok költségbe került anyjának, s fizetési késedelmét nem tulajdonithatni fösvénységének. Ha ez azon levél, melyből a vádat meritették Rubens ellen, ha ebből következtetik kapzsiságát, nem szükség őt védenünk. Egyébaránt, bármily rendén volt gazdasága, bármi jól tudta kezelni munkája gyümölcsét, nem gyüjtött kincseket. Olaszországból hozott gyüjteményét tiz ezer font sterlingen adta el Buckingham herczegnek, megtartva mindazáltal magának a szobrok és más müvek öntvényeit, a vevő költségén, s halála után megint jókora gyüjteményt találtak nála örökösei, melyet ötszázezer francnál drágábban adtak el. Az oly fösvény, a ki tanulmányaira és szellemi élvezetére többet ad ki félmilliónál, nem mindennapi teremtmény; semmi esetre sem amolyan Harpagonfajta lény.

Rubens 63 éves korában halt meg, ismételt szélhüdési roham következtében. Halála előtt néhány nappal, közeledni érezvén végét, azt irta Duquesnoy honfitársához, a ki szent Péter római egyháza számára szent András szobrát készítette: „Ön dicsősége, önnek hirneve, uram, fényt vet általában nemzetünkre. Ha aggkorom és az a gyászos szélhüdés, mely elemészt, lekötve nem tartana, azonnal indulnék saját szememmel csodálni azon magasztalásra oly méltó dolgokat; mivel azonban nem vehetem magamnak ez elégtételt, reménylem, legalább önt láthatom minél előbb köztünk, s nem kétlem, hogy kedves hazánk büszke lesz egykor azon művekre, melyekkel ön gazdagítja. Adja az ég, hogy ezt még megérjem, mielőtt a halál, mely rövid időn örökre lezárja szemeimet, megfosztana azon csudák látásának végtelen gyönyörétől, melyeket önnek ügyes keze alkot.“ (Antwerp, 1640. april 17-kén.) Az aggodalom, melyet e levél tolmácsolt, nagyon is korán valósult. Rubens elhunyt 1640. május 30-kán; pompás temetése volt; a tisztviselőség, papság, nemesség, polgárság, a lakosság mind általában kisérte koporsóját egész a szent Jakab egyházáig, a hol a Fourment-család sírüregébe tették le, s három nappal utóbb oly gyászünnepélyt tartottak tiszteletére, a melynek fénye a legkevélyebb családok büszkeségének is hizelgett volna.

Valóban jól töltött élet. Ez a rendkivüli ember egy napig sem volt munkátlanul. Levelezésben állt Európa legkitünőbb férfiaival. Mintha V. Károly

mondását tartotta volna szem előtt azon emberekről, a kik több nyelvet értenek alaposan, korán megtanulván, folyvást beszélt flamand, angol, német, franczia, olasz, spanyol és latin nyelven. Mondhatni egyenlő hévvel adta magát az emberi tudás majd mindenik ágára; mindenekelőtt festész volt ugyan, de mivelt ember módjára tudott hozzászólani a legkülönbözőbb kérdésekhez. Tömérdek müve daczára sem igaz, hogy a rögtönzés véletlenére hagyta volna magát. Az elmélkedés nem volt előtte szokatlan, s ha a teremtő erő minden örömét élvezte, hosszas tanulmány által készitette magát elő ez iszonyu tevékenységhez, magányban gondolkodva. Az alkotás nem ritka szerencse volt reá nézve; mindazonáltal nem ingyen jó kedvében, nem is önként kinálkozott neki e szerencse. Mohó szemmel vizsgálta sorra az iskola minden nagy mesterét. Mindent elkövetett, hogy elsajátitsa titkaikat, s lelke a müvészet összes történetét felkarolta Phidiastól Michel Angeloig. Azonban ne csaljuk magunkat termékenységének határai felől. Lángeszének minden hatalma mellett sem lett volna ideje mindazon képet festeni, mely nevét viseli. Ha egy compositiót vázolt, tanitványaira bizta, kik azt nagyában, olykor csaknem egészen kidolgozták, s a mint megtudta választani segédeit, nehány nap alatt kész volt. Ezen eljárása, miből magyarázhatni ki egyedül művei nagy számát, többször felköltötte az értelmetlenek bizalmatlanságát. Egy kanonok, a ki egyházi képet rendelt meg nála, látva, hogy a mű nagy részben kész van

immár, a nélkül, hogy a mester meg is jelent volna, panaszos levelet irt hozzá: „Öntől akarok én képet, ugymond; nem állhat alkunk, ha tanitványaira bizza ön a munkát.“ Nem kis fáradságába került Rubensnek megnyugtatni a kanonokot. Csak akkor fogta föl az utóbbi aggodalma és panasza helytelenségét, midőn a mester saját kezével fejezte be a müvet szeme láttára.

Hasztalan munka volna az olvasóra nézve elszámlálni mindazon képeket, melyek nevével jelölvék s a melyek ma Európa főbb képcsarnokait diszesitik. Smith jegyzéke, mely minden ily nemü közléseknek alapul szolgál, felül teszi 1300-on. Legyen elég, hogy szellemét megitélhessük, jellemét felfoghassuk s jelentékenységét meghatározhassuk, kiválogatnunk e roppant jegyzékből azon müveket, melyek legkiáltóbb módon reveláljják előttünk minden oldalról e roppant tehetséget, mely hasonló szerencsével karolta föl a festészet minden részét.

Az első, mely szemünkbe ötlik, a leghiresebb a történelemben, a mely ma Antwerp székesegyházában látható; a *keresztről levételt* értjük. Ez azon kép, melyből rendesen merítik okoskodásaikat Rubensnek mind csodálói, mind ellenei. Bizonyára a legnevezetesb, a legbecsesebb müvek egyike, a melyeket alkotott. Az olasz irók szokott szólásmódjával élve, maga egy festészeti iskola e kép. Ha lángeszét nem is teljesen, legalább jobb részét tünteti fel; s ha egyéb müve nem volna is, a legnagyobb mesterek közé emelné az. A compo-

sitio merő nagyság, merő egyszerüség. Két munkás, a kereszt tetején, fogukkal tartják Krisztus szemfödelét s szabadon maradt kezökkel segitik le a Megfeszitett testét. József és Nikodém karjaikban tartják. Szent János, a kereszt lábánál, a Szüz Anyával szemközt állva, segit nekik a kegyes kötelesség teljesitésében. Krisztus egyik lába a térdelő Magdolna vállára ér. Salóme, Magdolna mögött, kisírt szemmel nézi a szomoru látmányt. Alig képzelhetni meghatóbb jelenetet, egyszerübben adva. Krisztus testén, mely ritka csinnal van kivive, semmi szinpadias. A fej a mellre hajlik, az egész test alácsügg, s minden tagon a halál nyomai.

Csupán a valót tekintvén, el kell ismernünk, hogy Rubens e művével a legügyesebb művészek mellé emelkedett. Bárminő előszeretettel viseltessünk, akár Florencz, akár Róma, Velencze, Párma vagy Milano birja rokonszenvünket, meglep bennünket az állások azon merészsége, az a mély tudomány, mely a kép minden részéből kilátszik; ez azonban mégsem egyedüli érdeme. Nem érti, a ki a kifejezés hűségénél nem vesz egyebet észre a *keresztről levételben*. Valami olyas van e képben, a mi több mint az emberi alak pontos utánzása. A szüz fájdalma valódi, égető fájdalom. Vitatkozhatunk ruhája választékossága fölött, de soha sem vitathatjuk el jó lélekkel a fej patheticus jellemét. Magdolna fájdalma szintoly valódi, mint a Szüzé, de más jellemü; szenvedélyes busongás van a megtért bünösben. Még válla is, melyen Krisztus lába nyug-

szik, oly szenvedélytől emelkedik, mit alig foghatni meg. A puristák igen közönségesnek kiáltották ki. Sokat gondolkoztam e különös megrovásón, de nem tudtam kitalálni, hogy lehetne azt igazolni. A lángésznek egy vonását látom e mozgalmasságban. Magdolna kegyességét nem hasonlithatni Máriáéhoz; az ő fájdalma még nem ismeri a lemondást. A Megfeszített lábainál, szétszórt hajjal térdelve, szintannyi boszúságot mutat, mint fájdalmat Krisztus halála miatt; szintannyi ingerültség mint levertség látszik könyeiben. Érinteni akarja Krisztus testét: ez az a mozzanat, mely sérthetné az izlést, megbotránkoztatná a kegyes lelket? Részemről a szentségtelenités árnyékát sem láttam az egészben. Vádolják szent Jánost, a szeretett tanitványt, hogy szinpadias állásba teszi magát a néző előtt: feledik, hogy állását kimagyarázza és igazolja azon cselekvés, melyet végzendő. Nem azért hajlik meg, hogy szép idomait fitogtassa; hátrafordul, hogy annál biztosabban tarthassa Krisztus lábait. A Szűzre függesztett tekintete megilletődést, egyszersmind reményt fejez ki. Azt látszik mondani a kisírt anyához: „Fiad nem halt meg végképen; türtőztesd magadat, egykor vissza fogod nyerni.“ József és Nikodém oly komolysággal végzik kegyes kötelességöket, mely mély hitet árul el. A test, melyet karjaikban tartanak, nem oly holt test előttök, melyet a földnek, az enyészetnek adnak át. Erősen hisznek a Megfeszítettnek föltámadásában; mesteröket nem vesztették el végkép. Arczuk kifejezésén semmi olyas, a miben megüt-

közhetnénk; komolyságuk épen nem közöny; reménylenek, s ha nincsenek még megvigasztalva, el sem csüggednek. A mi a munkásokat illeti, fenn a keresztnél, csodálkozhatunk-e rajta, ha tekintetökön nem látszik fájdalom? Reájok nézve a Krisztus csak teher, melyet tartanak; legfölebb a napszámra gondolhatnak e munka közben. Mi szükség igazolni teljes közönyüket?

E szerint a kilencz alak közöl, a mennyiből áll e kép, nincs egy is, a melyet az élethüség ne ajánlana: a testek mozgása, a fők kifejezése mind igen jól van gondolva, s hüven visszaadva. Hadd zajongjanak, a kik a keresztről levételben csak pogány jelenetet látnak. Ne zavarjuk gyermekes tombolásukat, melyre oly igen büszkék. Nem tetszik nekik, hogy Krisztus testén nem látszanak a közel föltámadás világos jelei. Mit jelent ez elmés megrovás, ha nem azt, hogy valamely még eddig ismeretlen természetü holttestet kivánnának, holttestet, a melyen a halál nem vett erőt teljesen? Pogány-e Rubens, mivel Krisztus teste Nikodém és József karjai közt csügg, mivel nem jár saját lábain s a vér nem kering a testben, melyből kiköltözött a lélek? Az edénybe megszedett s már aludt vér is föllázítja az ő kegyességöket. Részemről nem vagyok képes felfogni mélységes megrovásukat. Ha valaki azt mondja, hogy a Szent Márk florenczi zárdájában levő Stabat Mater-en több a keresztyéni ihlet, mint a keresztről levételen, megadom magamat; ez elismerés s ama vád között

mindazáltal, mely Rubenst pogánynak mondja, roppant nagy a hézag. Vonakodás nélkül elismerem, hogy Rubens örökké művészetével volt elfoglalva, s a keresztyén hit által szentesitett jelenet festésekor sem feledkezett meg a szem kápráztatásáról; egyszersmind azonban bizton állithatom, hogy a keresztről levételben semmi vallásos illemet nem sértett, teljesen fölfogta, a mit csak tárgya kivánt, s nagy ékesenszólással fejezte ki Mária, Magdolna és szent János fájdalmát. Ha a keresztről levétel az antwerpi székesegyházban nem indit meg annyira, mint a Stabat Mater szent Márk zárdájában, — nem Rubens, hanem korának hibája. II. Fülöp véres üldözéssel hitte visszaállithatni az egyház és saját tekintélyét. A történet eléggé mutatja, hogy csalódott. Kérlelhetlen kegyetlensége, mely annyi vért ontott Németalföldön, minden miveltebb lelket iszonynyal töltött el: a rémuralkodás nem ébreszt hitet. Rubens kegyessége nem hasonlitható ugyan egy zarándok vagy keresztes hitbuzgalmához; de azért semmi olyas nincs a keresztről levételben, a miben a legtisztább vallásosság is megbotránkozhatnék.

Szent Péter keresztre feszítése, mely kép ma Kölnben, szent Péter szerény egyházában látható, nem kevesbbé érdekes tanulmány reánk nézve, mint a keresztről levétel. Egyik utolsó, talán épen legutolsó müve az a németalföldi mesternek. Az egyház látogatói a főoltárnál csak másolatát találják e képnek; egy három nyelvű felirat

figyelmezteti a kiváncsiakat, hogy fél tallért kell fizetniök, hogy az eredetit láthassák. Gachet nem rég közrebocsátott Rubenstől két levelet, e kép történetére vonatkozólag. Halála előtt négy évvel vön levelet Van-Geldorp György németalföldi festésztől, a ki nehány év előtt Angliában települt le. Egy szent Péter életéből vett oltárképről volt benne szó. Rubens, túl levén terhelve megbizásokkal, nem felelhetett rögtön mindazoknak, a kik hozzá irtak. Csak a következő évben válaszolt Van-Geldorpnak, szent Péter keresztre feszitését ajánlván. Ugy hivé, szokatlan hatással lesz a vértanu rendkivüli halála. Mindenekelőtt azonban megkérdezé, mekkora lehet a vászon terjedelme, igen okszerüleg e merőben anyagi föltételtől függesztvén föl a tárgy megválasztását. Eleinte meg volt lepetve, hogy Londonból kap ily megbizást. Nem foghatta meg, hogy egy protestans városnak kelljen oltárkép. Megtudván, hogy Jabach, egy hires kölni mükedvelő részéről irt neki Geldorp, elhatározta, hogy felülmulja önmagát. Szent Péter keresztre feszitése megragadta képzelődését; föltette magában, hogy nem kiméli tőle idejét, s e művel megmutatja, mit tud. Nem is sietett bevégzésével. Mesés gyorsasága daczára, melylyel dolgozott, 1638-ban még nem fejezte be. Van-Geldorp egy antwerpi barátját, Lemenst, kérte, nézze meg, mennyire haladt a Jabachnak igért kép festése. Rubens ez egyszer sietett a válaszszal. Meg volt elégedve uj művével; úgy hivé sikerült, s legszebb művei közé sorozzák; de nem

akarta, hogy siettessék, s kérte, engedjenek időt tetszése szerint befejeznie. Halála után bevégezve találták műhelyében örökösei, s szent Péter keresztre feszitését csakugyan megvették Jabach részére.

Nem akarom következtetni a Gachet által közrebocsátott levelekből, hogy Rubens négy évig dolgozott volna e képen: bizonyára nem egyedül azzal foglalkozott ez idő alatt; de mivel az anyagi élet szükségei nem kényszeritették, hogy megváljon e müvétől, mielőtt teljesen kivitte a mit akart, ujra meg ujra elővette azt, olykor hetekig elhagyván, hogy annál több kedvvel és szabadsággal térjen vissza hozzá. Igen derék eljárás; kár, hogy nincs módjában mindenik művésznek követni; a szabadon dolgozhatás csak igen kevesek kiváltsága. Rubens méltólag használta azt. Művének minden részlete lelkiismeretes gonddal, pontossággal s leghőbb bámulóit is meglepő szabatossággal van kivíve. A nélkül, hogy a szent Péter keresztre feszitését a keresztről levételnek fölébe akarnám helyezni, ugy hiszem, e két mű közől az előbbit kell látnunk, hogy e nagy mester tudományát valóban méltathassuk. Csupán az inventiot tekintve, több hasonló becsü müvet alkotott; de a kivitelről szólván, müveit többnyire bevégzetleneknek kell tartanunk sz. Péter keresztre feszitéséhez képest. A körvonalok tisztasága, a minta finomsága s a mozgás hűsége, mind föltalálható e bámulatos müven. Nem szólunk a pompás szinezésről. Nem

hasonlíthatni e tekintetben szent Péter keresztre feszitését a keresztről levételhez: mert az utóbbi mű nem olyan többé, a mint a mester kezéből kikerült. Mint annyi remek mű, fájdalom, ez is ügyetlen kéz szennyjét viseli magán, hogy visszaadják régi fényét. Kijavitgatták, mint Francziaországban Lesueurt, Poussin Miklóst és del Sartot. Nem beszélhetünk ez okból jelenleg a keresztről levétel szinezéséről; könnyen Rubensnek róhatnók fel a megujitók különös szeszélyeit.

Szükségtelen emlitnem, hogy szent Pétert fővel lefelé feszitették meg. Ime a kölni festvényen a személyek elrendezése: a vértanu bal oldalán egy hóhér térdel, a mint a keresztet a földbe állitja; egy másik, jobbról, a kivégezendő bal kezét fogja; három más hóhér lábait kötözi s a keresztre szegezi. Mennyi nehézséggel jár csak e feladat! Hogy hibát ne kövessen el, mély tudománynyal kellett birnia, ismernie a boncztan minden titkát, s ovakodnia a túlzástól. Rubensen semmi sem mult, hogy minde föltételeknek megfeleljen. Ki tudta fejezni a hóhérokban azt a vad erélyt, mely őket jellemzi, a vértanu arczáról olvashatjuk a lemondást és hitet, s mindezek fölött bámulatos hűséggel visszaadta az erek duzzadásait s a világosság játékát szent Péter testén. Semmi túlzás: az egész alak csupa egyszerűség. Kitünik e mű figyelmes tanulmányozásából, hogy Rubens mind végig megőrzé tehetsége minden erejét; Tiziánt, a ki e tárgyat szintén feldolgozta vénségében, nem mindig találjuk magához méltónak;

az igaz, hogy ő még kilenczven kilencz éves korában is festett, mikor a pestis elragadta. Oly élemedett korban igen bajos biztosan kezelni az ecsetet; azon mű, melyet nehány év előtt a velenczei akademiában láttam, s a mely ma vissza van téve egyik egyházba, nagyon világosan mutatja a hanyatlást. Szent Péter megfeszitése s a keresztről levétel között semmi különbség a föltalálás gazdagságára nézve; a hatvan éves agg szintoly biztos, szintoly szilárd kézzel dolgozott, mint az ifju mester, mikor Olaszországból visszatért; ismerete gyarapodott, a nélkül, hogy lankadt volna képzelődése.

Sajnálandó-e, hogy Rubens nem ugyanazon gonddal vitte ki minden művét, mint szent Péter megfeszitését? Fájlalnunk kelljen-e, hogy oly gyorsan dolgozott? Távol legyen. A ki e csodás gyorsaságon, melyet több életiró annyira nagyított, sajnálkozik, nem fogja föl e szerencsés lángész valódi természetét, Hogy magát teljesen revelálja, sok művet kellett alkotnia, uj meg uj alakban fejeznie ki lelki erejét. Bizonyos, és pedig emelkedettebb rendü szellemekre nézve is, lelki szükség a lassuság; más hasonló rangu tehetségekre nézve viszont legtöbbször hasztalan vesződség lenne a lassú dolgozás, s Rubens az utóbbiak közé tartozott; mert ne legyünk tévedésben utolsó munkája készitésének ideje felől; habár nyolcz év mult el e kép megkezdése és bevégzése közt, nem hihető, hogy szerzője fölhagyott volna, midőn azon dolgozott, rendes eljárásával. Bizonyára gyorsan alkotta meg a compositio

mindenik alakját; de művészünk többször abba hagyta meg elővette ama képet, mielőtt bevégzé, s bármi gyorsan dolgozott rajta, ugy tetszett, mintha lassan dolgoznék.

Gyakorta mondák, s naponként ismétlik, hogy a németalföldi mesterek eme legnagyobbika nem tud rajzolni. E vádat könnyü volna megczáfolni a keresztről levétellel is; de a kölni kép még inkább tanusítja, mint az antwerpi, hogy művészünk kellő gondot tudott, ha kellett és mihelyt akart, forditni alakjai körrajzára, finomul kivette a leggyöngédebb részleteket is a nélkül, hogy vesztett volna müve szokott fényéből. Péter keresztre feszitése erélyes, feltünő szép és tiszta rajz; ezt nem tagadhatni jó lélekkel. Hogy a Rubens által választott formák nem tetszettek minden szemnek, könnyen megfoghatom; hogy az erő gyakran felötlőbb művein, mint a kellem, rég elismert igazság; azt sem tagadhatni, hogy nem egyszer feláldozta a szinezést a körrajznak, csakhogy nem tudatlanságból tette azt. Ha a fényt többre becsülte a szabatosságnál, azért nem viseltetett a vonalok megválasztása iránt azzal a megvetéssel, melyet neki tulajdonitanak; jól tudta a rajznak fontosságát s egész hévvel tanulmányozta; csakhogy saját módja szerint fogta föl és adta vissza a természetet, a mely modor különös jellemet kölcsönzött személyeinek általában. Sok ócsárlója közt egy sincs, a ki tudatlansága jeléül venné ebbeli eredetiségét. Többször megmutatta ő, hogy az emberi alak minden titkát

ismeri, de soha sem világosabban, mint Péter megfeszitésében. Szent János és Salome elegentiája, Krisztus egész torzója a Keresztről levételben megannyi kiáltó bizonysága tudományának. E halhatatlan műben a vonalok oly válogatottak, hogy a legszigorúbb izlés sem talál bennök kivetőt; sőt Krisztus lábai sem érdemlik a megrovást; drámai és boncztani tekintetben egyaránt hűvek levén. Azonban Péter megfeszitése még inkább mutatja az érintett vád igaztalanságát.

A Louvre képcsarnoka épületes fogna lenni Rubens elleneire nézve, ha kiabálás helyett látni akarnának, s nem forgatnák el fintorgatva szemöket; Antwerp és Köln teljesen megtéritenék őket, ha rendszeresen nem akarnák elvitatni e jeles művész tudományát. De könnyebb kárhoztatni, mint Antwerpbe és Kölnbe menni. Ők nem akarják veszélynek tenni ki tanuk tisztaságát; rosznak mondják a gyümölcsöt, melyet nem akarnak megizlelni; de mikor előre tudják, hogy ártalmas? Bajos komolyan beszélni azon urakkal, a kik azt mondják, hogy Rubens nem tudott rajzolni.

Medicis Mária 1620-ban kibékülvén fiával XIII. Lajossal, képekben akará örökíteni ezen szerencsés eseményt, s azokkal diszesiteni luxenburgi palotáját. Báró Vicq ajánlatára, a ki Németalföld követe volt Párisban, Rubenst választotta. E nagy becsü gyüjtemény ma a Louvre képcsarnokában van. Bizonyára nem dicsérhetni mindent e képekben; több oly epizód van, melyet jó izléssel nem hagyhatni helybe.

A keresztyén és pogány eszmék egybekeverése legalább is különös szeszély. Nem osztozhatom mindazáltal azon történetirók megrovásában, a kik általában kárhoztatják az allegoria használását. Nagyon kétlem, hogy a tények betűszerinti másolata husz nagy érdekü compositiót nyujtott volna müvészünknek. Ha az allegoria általában véve sok veszélynek teszi ki a müvészt, s a nézőnek többször rejtélyt nyujt, melyet ki kell találni, nem tagadhatni, hogy olykor igen alkalmas költőiekké tenni az igen prózai tényeket. Medicis Mária eposzi tárgyat talált saját életében, Rubens nem egészen osztozott nézetében. Nem vélt az anyakirályné óhajtásának eleget tehetni, az allegoria segélye nélkül. Habár olykor bizar képletekre vetemült, melyeket alig foghatni meg, ha nem ismerjük az elébe tüzött feladatot, egészben véve nagyszerüség, feltünő ujdonság ajánlja Medicis Mária ez életrajzát. Nem kisérlem meg Neptun feltüntetését, Marseilleben, az érsekkel szemközt igazolni; de bámulatos szirénei, a mint a hullámok közepett játszanak, annyi kellemmel és ifjusággal vállukon és csipejökön, égő szemekkel, duzzadt és kéjsovár orrlyukakkal, s a tritonok, a kik amazokat kisérik, mindenkor csodálkozás és méltó tanulmány tárgyai lesznek a festészet kedvelői előtt. Nem tagadom, hogy Neptun és a marseillei érsek előtt kissé meglepő lehet találkozniok; de ki meri kárhoztatni azon szeszélyt, a melynek köszönhetjük e bájos sziréneket és csodálatos tritonokat? Rubens soha sem alkotott szebbet; a festészet soha sem

adta vissza jobban a kéjtől reszkető testet s a világosság fényét. Neptun, a tritonok és szirének azon hajó körül, mely Medicis Máriát hozza Franciaországba, különös képzelődés teremtményeinek fognak ugyan tetszeni az izléssel bíró emberek előtt: a *királyné megérkezése* mindazonáltal mindenkor a legbámulandóbb képek egyike, a melyről emlékszik a történet. Elitélhetjük az *illem* szempontjából, melyet a festészetnek szintugy szem előtt kell tartania, mint a költészetnek: de csupán az alakok szépségét tekintve, fel kell őt mentenünk, sőt dicsőitenünk.

Nem vagyok több elnézéssel azon modorra nézve, a mint Rubens *Lyon városát ábrázolta, midőn a király és királyné elé megy*. Két befogott oroszlán Amorok által vezetve bizonyára különös jelkép, az értelem és izlés valami jobbat kivánt volna; de IV. Henrik és Medicis Mária, Jupiter és Juno alakjában, a legszigorúbb bírálókat is lefegyverzik. Minő kellem és minő fenség! Jupiter hősi alakja nem illő-e Béarnaishoz? Juno büszke tekintete nem fejezi-e ki csodálatosan a fiatal nő örömét? Kétségkivül Rubens olykor túlságos szabadsággal használja az allegoriát; de mily ügyesen jóváteszi hibáját. Kénytelenek vagyunk megbocsátani a rajz merészségét, a szinezés pompáját látva.

Nem folytatjuk tovább az allegoria ezen magasztalását, mert az olvasó könnyen bevégezi, a mit elkezdettünk. Mindazon müveiben, a hol művészünk az izlés törvényei ellen vétett, gondja volt rá, hogy

a kifejezés erélye s a szinezés varázsa által igazolja magát. Költőileg fel akarván dolgozni minden tárgyat, a melyet Medicis Mária élete nyujt vala, a vakmerőség semmi nemétől nem ijed vissza: pogány és keresztyén jelkép egyaránt jó neki, mihelyt módot nyujt megmutatni mire képes ecsete. Bizonyára jobb lett volna, ha az izlésnek szintugy eleget tesz vala mindenkor, mint a szemeknek: Poussin sohasem követett el oly hibákat; de ha Poussin Miklós fölötte áll is Rubensnek a műbölcselem terén, menynyire fölülmulja emez azt a festészetben! Rubens női alakjaiban annyi a nyájasság és kellem, férfi alakjaiban annyi az erély és önérzet, hogy bámulnunk kell őt, bármint kárhoztassuk szeszélyeit.

Medicis Mária életében e fölött több epizod van, mely ellen az izlésnek sem lehet kifogása. Legyen elég idéznünk: IV. Henriket, a mint a királynéra bizza az ország kormányát. Mennyi kecs és meglepő fenség a királyné arczán s egész fellépésében! Minő készség, milyen biztosság a király mozdulatában és tekintetén! A királyné kezébe adja át a golyót, a hatalom jelképét; legkisebb nyugtalanság, minden habozás nélkül bizza reá Franczia ország sorsát, meg levén győződve, hogy a becses bizomány hiven meg lesz őrizve. Kivánhatni-e, képzelhetni-e két szebb arczképet? Lehetséges-e több hűséggel fejezni ki az érzelmeket, több természetességgel, nagyobb élénkséggel a mozdulatokat? S hogy dicsérjük meg kellőleg azon női alakot, a ki a királyné balfelén áll?

Vállainak szépsége, arczának átlátszósága, ajkainak frissesége, derült tekintete mindenkit elbájol. Ily csodákkal szemközt hogy ne feledkeznénk meg azon hibákról, melyeket a jó izlés felfedez Medicis Mária életében?

Ezen életrajzi müvek Michel szerint két, Walpole szerint három év alatt végeztettek be. Mondottuk immár, mit tartsunk ezen csodás termékenységről, minő korlátok közt kell azt értenünk. Azon vázlatokat, melyeket Rubens Párisban az anyakirályné előtt, a ki gyakran meglátogatta mühelyében, vetett vászonra, — Antwerpenben tanitványai vették munkába. Egy Van Dyck, Jordaens, Crayer Gáspár, Van Egmont, Diepenbeck, Schut, Quellyn Erasmus, Momper, Vilders, Van Uden Lukács, Sneyders Ferencz hiven adták vissza mesterök eszméjét. Ily segitség mellett Rubens Európa minden uralkodóját kielégíthette, s földiszíthette nehány év alatt Luxenburg, az Escurial és a White-Hall termeit.

Azon 84 levél közt, melyeket Gachet Brüsselben Rubenstől kiadott, többet találunk, mely a Medicis képcsarnokára vonatkozik s Peireschez vagy Valavéshez van intézve. Franczia Henrietta házassága I. Károlylyal foglalta el ekkor a királyné minden gondolatát, s de Vicq báró pártfogoltjának várnia kellett munkái díjára. Kérdi azoktól, a kikkel levelez, mit tudnak a szent Ambrosius apátjáról, a ki meghitt embere az anyakirálynénak s talán siettethetné müveinek kifizetését. Az igaz, hogy e levelek egy kis türelmetlenséget mutatnak, de nem bi-

zonyitják azon kapzsiságot, melyről egynémely életiró szól. Sajnos, hogy e különben oly érdekes levelekben, melyek Rubens sok oldalu miveltségét tanusitják, semmi sincs a luxenburgi képcsarnok compositiójáról. A Goltzius numismaticus munkái fölött irt értekezés mellett, jól esett volna némi részleteket találnunk Rubens párizsi életéből, az anyakirálynéval, s az udvari hölgyekkel folytatott társalgásiról. Érdekes lenne tudnunk, Medicis Mária saját izlése volt-e az allegoria, s kifogás nélkül követte-e tanácsát; mert egy királyné nem igen megy be valamely mühelybe a nélkül, hogy utasitást ne adjon. Ily értesités nagyobb érdekü lett volna előttünk, mint Guéménée herczegnéről azon adoma, melyet Rubens egyik életirója említ. Hogy M. de Bautru bemutatván Rubenst az udvar körében, az anyakirályné kérdezé müvészünktől a legszebb nő nevét, s hogy ő azt felelé: ‚Ha Paris volnék, Guéménée herczegasszonynak nyujtanám az almát', mi azt mutatja, hogy ügyes udvarló létére, nem érezé magát kötelezve, a királyné szépségét az udvari hölgyeké fölött magasztalni. Müvészetéről szerettünk volna valamit hallani, különösen, hogy Medicis Mária életrajzában miért nem tartotta magát a történethez.

Semmi kétség, hogy Medicis Mária élete veszélyes iskola volna ifju festészeknek, a kik még nem tanultak más példányokat; bizonyára nem ez az, a honnan a tiszta izlés elveit merithetik; de bármit mondjanak, a kik egyedül Olaszországgal tartanak, ez életrajzban, mely csupán mübölcselem

szempontjából annyi megrovást érdemel, sok van, a miből tanulhat mind az ifju, mind az érett kor. Az ifjak, a kik csak most hagyták el az iskola padjait, s azon képirók, a kik müvészetök gyakorlásában őszültek meg, soha sem fordulnak haszon nélkül az oly müvekhez, mint: „A királyné megérkezése Marseillebe“ és IV. Henrik a mint a királynéra bizza a kormányzást. De ha gyümölcsözőnek ohajtjuk Rubens tanulását, jó lélekkel szükség ahhoz látnunk; akkép kell megkérdenünk, akkép másolnunk festészetét, a mint megkérdezzük, a mint másoljuk az életet, nem ragaszkodva az iskolákhoz. Ha valaki azon előre feltett elhatározással ül müvei elé, hogy kikerülje a veszélyt, mely azokból eredhet, akár meg se nézze; mert az ekkép kezdett, az ekkép folytatott tanulmány mindig meddő leszen. Ha a festész, a ki fel akarja fogni müvészetét, kitanulni minden csinját binját, megfeledkezik nehány napra a keresztyén és pogány eszmék összekeveréséről, s másolni törekszik Rubens tritonjait és sziréneit: mihelyt sikerül visszaadnia, roppant előhaladást tőn, mert ki tudja fejezni az életet. S a ki azt érti, bizvást kezdhet a legnehezebb feladatok kiviteléhez. Ha nem retten vissza a nehézségektől, ha másolni törekszik IV. Henrik és Medicis Mária arczképeit, s ha semmit el nem hagy, semmit nem ront e két bámulatos alakon, teljes bizalma lehet önmagához, s bizvást álmodozhatik a legkényesebb tárgyakról. Fájdalom, ifju képiróink közől némelyek mesterök szavára kárhoztatják Rubenst,

hogy tanulékonyságukat bizonyitsák; mások viszont ugy tanulmányozzák, mint a festészet királyát, a kinek sem elődei sem utódai, mint a szépség legfőbb, tökéletes kifejezését; nem engedik meg, hogy egyetlen müvéhez szó férhessen; a bálványozásig megy tiszteletök. Kevesen vannak, a kik tanulják és birálatát is meghallgatják. Óhajtandó, hogy ez utóbbi osztály naponként szaporodjék; mert ez bir valódi müérzékkel.

Ha e szerencsés lángész teljes változatosságát fel akarjuk tüntetni, elég a két képre forditanunk a figyelmet, a Búcsúra és a Szivárványra. A keresztről levétellel és Péter megfeszitésével együtt e két kép kiáltó bizonysága, hogy Rubens minden nemben kitünt, hogy egyenlő hévvel tanulmányozta a természet minden oldalát. Soha sem volt a nép örvendezése nagyobb elevenséggel és elragadóbban ábrázolva, mint a Búcsúban. Ez ünnep tolongása és zavara felülmúlhatatlan erővel van visszaadva. Ezen compositio minden csoportozata örömittasságot, az élv tombolását fejezi ki. Nem foghatjuk meg, mint volt képes előállitani ezen őrjöngő, szilaj, féktelen tánczokat ugyanazon kéz, melynek a keresztről levételt köszönjük. Nincs egy fölösleges alak, egyetlen személy se, a mely részt ne venne az ünnepélyben. Mi roppant különbség ezen Búcsú s ifjabb Teniers Dávid hasonló tárgyú müvei közt! Az utóbbiakban, melyek szintén méltók tanulásra, csak a valót, a népmulatság hü, de prózai képét látjuk; Rubens, mintegy játszólag,

bámulatos költeményt tudott találni e tárgyban. Nem csupán azt festi, a mit látott, nem ragaszkodik merőben emlékezetéhez, a való fölébe emelkedik; megnagyitja, átalakitja, megnemesiti azon jelenetet, mely szemét elbájolta. Ez ünnep láttára a béna aggastyán is visszanyerné erejét, mondhatni neki bódultak a tánczosok. A nők, szorosan összefogódzva, sodortatnak a tánez örvényébe. Minél inkább tanuljuk e képet, annál inkább csodáljuk az epizodok nagy változatosságát. Kicsinye, nagyja összekeveredve közös mámorban. Csak a szent Mihály által pokolra vetett demonok hasonlitanak e képhez, szintén Rubenstól, Gentben, de Scamps képcsarnokában. Azon láthatni a képzelődés hasonló hevét. Mindazáltal gyermekes dolog volna párvonalt húzni a két kép között. Legfölebb annyiban hasonlitám, mivel mindkettő, saját modorában, a végtelen érzelmét költi fel bennünk: elkárhozottak és tánczosok zsibongnak előttünk, s a leggyakorlottabb szem se győzné mind számba venni.

A szivárvány nevü tájkép mindenek előtt mélysége által lep meg; roppant területet fog fel szemünk. Nem kevesbbé bámulandó a vonalok azon harmoniája, melyben e kép minden részletei egybefolynak. A nézőnek jobbra cső fák pompás alakja, a terület hullámzó lejtése, s az ég átlátszósága mindenkor kétségbe ejti a tájképfestőket. Azon festészek közt, a kik csupán ez egy nemnek szentelték magokat, nincs egyetlen is, a ki tovább ment volna. Emberek és állatok ügyesen vannak felosztva, a

szem megannyi nyugpontjai. Az egész művön oly nyugalom és derültség uralkodik, mely az aranykorra emlékeztet. Ha több képet nem birnánk Rubenstől, a Búcsún és Szivárványon kivül, már ezekért a legtanultabb mesterek közé kellene őt sorolnunk. S mit tartsunk lángesze ügyességéről és termékenységéről, ha sorra nézzük mindazon tárgyakat, melyeket feldolgozott, az ó és uj szövetség, az ó és ujabb történet minden epizódját, melyek rendre foglalkodtatták képzelődését, s a melyeket mind egyenlő sikerrel tudott visszaadni.

Rubens, hogy nevével egészen betöltse Európát, metsző iskolát állitott mühelyében; előtte dolgoztak a metszők, utasitásait követve, tanácsai által lelkesülve. Ügyes és hü tolmácsai közt, a kik eszméjét terjesztették, három férfiu van különösen, kiknek nevei mesterök dicsőségéhez csatlakoznak: Dupont Pál, Bolswert és Vostermann. Metszeteiken Rubens egész tehetségét föltaláljuk. Soha sem volt egy festésznek is engedelmesebb és hivebb metszője. Dupont Pál, Bolswert és Vostermann nem törődtek metszéseik kimért szabályosságával, mi oly élénk bámulatra ragadja a tudatlanokat; mindenek előtt azon voltak, hogy mesterök modorát és styljét visszaadják. Nem akarták fitogtatni, mint tudnak bánni az eszközzel, a melylyel dolgoznak. Nem akartak ők azzal kérkedni, hogy hibátlan rézmetszeteket állitanak ki; csupán egy vágyuk, egy nagyravágyásuk volt, a mintát visszaadni; egyedül mesterökben éltek; nem volt más gondolatuk, más akaratuk czen-

kivül; nem okoskodtak a fölött, a mit csinált, hiven másolták. Testet és ruhát, mindent visszaadtak, a mit láttak, nem hagyva el semmit, nem adva hozzá semmit. Nem kisérlették meg finomitani, a mi durvának tetszett előttök és viszont. Bármit gondolhattak a vésejükre bizott műről, csupán a mű lebegett előttök, midőn dolgoztak. Ez állhatatos önmegtagadás nem középszerűség jele; távol legyen, sőt inkább a legkiáltóbb bizonysága egy metsző értelmiségének; mert az ő tiszte, visszaadni és nem megigazitani példányát. A Bolswert, Dupont Pál és Vostermann által követett eljárás rosz hirbe jött napjainkban. A legtöbb metsző kötelességének tartja módositani a példányt, melyet vissza kellene adnia; becsületbeli dolognak tartják a hűtlenséget. Talán csak Henriquel Dupont, Calamatta és Mercuri fogják föl ma a hűség érdemét, s e meggyőződésöknek köszönhetik nagy részint tehetségöket. Abban helyzik ők büszkeségöket, hogy semmit sem fejeznek ki, a mi az eredeti szövegben nincsen, s a valódi müértők megtapsolják szerénységöket. Tanultak Bolswert példájából, a nélkül, hogy szolgailag követnék nyomait; mert tudják, hogy minden müvésznek különös metszés kell.

Három dolog van, mit Rubensben tekintetbe kell vennünk: tehetségének eredete, hatása a festészet fejlődésére s a müvei tanulásából háromló hasznok és veszélyek. Csak ez uton határozhatjuk meg kellő szabatossággal és igazságosan az őt illető rangot s helyét a történelemben. Bármint tagadják

honfitársai, kétségtelen, hogy sokat köszönhet Olaszországnak. Az a nyolcz év, melyet az Alpokon túl töltött, teljesen módositották, ha nem is geniusa természetét, de gondolkozása módját. Bizonyára se nem Van Noort Ádám, se nem Venius Otto műhelyében meritette stylusa elemeit; az a kép, mely ez utóbbitól van a Louvreban, fölment minden további bizonyitás alól. A nagy művész, a ki fölött Antwerp és Köln két századig versenygett, Olaszországnak köszönheti ereje főbb részét. Nem megyünk vissza Mantuába: Giulio Romanotól kölcsönözhette stylusát. Csupán Róma és Velencze fejtik meg előttünk alkotásainak merészségét, fényét és gazdagságát. Nem szólunk e helyütt eredeti tehetségéről; csak e tehetség kifejlésére forditjuk a figyelmet, a mesterekre, a kik emelték. Ugy hiszem részemről, Róma és Velencze Rubens iskolája. Florencz és Milano fölébresztették kiváncsiságát, a nélkül, hogy uj formákat vett volna tőlök. Ismerte Leonardo müveit, sőt másolta is az Utolsó vacsorát, s e másolat mely metszetben is megjelent, méltán meglep bennünket; mivel nem képzelhetünk hűtlenebb utánzást. Ismerte Rafael frescoit, de nem látszik nyoma, hogy nagy hasznot vont volna azokból. Paolo Veronese és Michel Angelo valódi mesterei, közvetlen ősei Rubensnek. Tanulta ugyan Tiziant és Giorgionet is; de Paolo Veronese kedveltette meg vele a nagy eszközöket, a roppant diszitményeket. Rajzának merészsége nem juttatja-e eszünkbe az Utolsó ítéletet? Csak a démonok pokolra vetését

emlitjük. A nélkül, hogy kétségbe vonnám a német-alföldi mester függetlenségét, eredetiségét, merem állitani, hogy Paolo Veronesére és Michel Angelora emlékeztet. Nem oly választékos ugyan mint az előbbi, s kevesbbé tudós az utóbbinál, de sokat tanult tőlök. A Canai menyegző a Louvreban s az Utolsó itélet a Vatican kápolnájában nagy becsü felvilágositást nyujtanak Rubens styljéről. Eltanulta Paolo Veronesétől és Michel Angelotól, a mi geniusa természetéhez illett, s elannyira áthasonitá, hogy sajátjának kell mondanunk. Még utánzásában is van valami sajátságos. Ha az épitészetit nem is tudta oly szerencsésen használni, mint a canai menyegző szerzője, s forma tekintetében nem oly szabatos, mint az Utolsó itélet szerzője: legszebb müveiben, legfeltünőbb alkotásaiban mindig van, a mi majd Rómára, majd Velenczére emlékeztet.

A festészet története ezen két város tanitványának mutatja Rubenst, s nem tekinthetjük őt oly lángésznek, melynek sem mestere, sem elődei. A közvélemény ugyan föltétlen eredetiséget követel részére; de mi haszna, ha e véleményem nem egyezik meg a történettel. Egyébaránt a mi nézetünk semmit se von le Rubens dicsőségéből. Ha a mult ismereténél fogva nem tekinthetjük őt uj embernek, a szó valódi értelmében: még mindig elég szép, elég nagy és dicső, eléggé irigylendő állást foglalt el. Kinek lehetne kifogása az ellen, ha azon családba sorozták, melyben egy Michel Angelot és

Paolo Veronesét találtunk? Azt kívánni, hogy mindent önmagából meritett legyen, oly követelés, mely a józan észszel ellenkezik.

Rubens hatását a festészet fejlődésére könnyü kimutatnunk. Az emberi természetet minden művében az élet és valóság oly kifejezésével állitá elő, a minőt a festészet nem ismert az előtt. Csupán e szempontból tekintve, merőben uj jellemet tüntetnek föl művei. Egyetlen művet sem találunk a XVII. század előtt a festészet összes történelmében, melyet élethűségre nézve, prózai értelemben véve e szót, az övéihez hasonlithatni. Rubens, használva a mit elődeitől tanult, ugy törekvék visszaadni a testet, a milyennek látta, s bárminő tant kövessünk, el kell ismernünk, hogy a részben czélt ért. A test festésében, az élet tolmácsolásában ninesen párja. Bár mit tartsunk az általa választott és visszaadott formákról, meg kell vallanunk, hogy az életet se fejezte ki senki ő előtte annyi erélylyel. Ne gondoljuk azonban, hogy csupán másolja a valót, a minőnek látja: jól tudta ő, hogy a legügyesebb ecset sem rendelkezhetik hasonló eszközökkel, mint a természet. Nem akart oly vetélkedésbe bocsátkozni, melyben legyőzetik vala; hanem azon harmonicus tiszta szépséget, melynek legtökéletesebb példányát látta az olasz mesterektől, nem remélvén elérhetni, vagy talán saját hajlamát követve, határozottan az élet kifejezését tartja szem előtt.

Két leghiresebb tanitványa, Van Dyck és Jordaens, engedtek geniusa befolyásának, s ugyanazon

uton indultak, egyéni tehetségeik aránya és jelleme szerint. Van Dyck, mestere tanitását alkalmazva, nem egyszer választékosabb, nemesebb nálánál. Ha nem is bir hasonló gazdagsággal, ha nincsen is minden müvében annyi erő és önkéntesség, szóval ha alantabb fokon áll is a költészet terén, több finomsággal utánozza a természetet. Jordaens makacsabban küzd a valóval, de nem annyi észszel. Olykor sikerült, olykor nem, s ha siker koronázza törekvését, akkor sem éri utol mesterét. Hűvebb a valóhoz, pontosabb, a betűhez inkább ragaszkodó, de soha sem képes visszaadni Rubens öszhangzó fényét. S mindamellett egynémely tudatlan nagyobbnak mondja őt mesterénél. Legyen elég eme két példa, megjelölni azon hatást, melyet a németalföldi iskola feje gyakorolt a festészet kifejtésére.

Üdvös volt-e ezen hatás? Növelte-e a müvészet birodalmát? Van Dyck és Jordaens felelnek e kérdésre. A finom és gyöngéd szellemek hasznukra forditák az uj elemeket; a köznapi lelkek használták, a nélkül, hogy felfogták volna veszélyeit, s még tulzották, a mit a mestertől tanultak: közös sorsa minden tannak. Van Dyckban látjuk az üdvös eredményt; Jordaens tünteti föl a veszélyes oldalt.

S most jelöljük ki a rangot, mely Rubenst illeti. Olaszország öt nagy mestere után, Leonardo da Vinci, Michael Angelo, Rafael, Tizian és Correggio után őt illeti az első hely, minden mivelt ember előtt. Tiziant Paolo Veronese előtt, habár ez utóbbit a rokonság közelebbi köteléke füzi a német

alföldi mesterhez, azért említem, mivel Tizian technikus eljárásában némileg több egyéni van, s igy történeti becsét is könnyebb meghatározni. Rubens e nagy családhoz tartozik, a mely lassan növekszik, s a melynek mindenik tagja egyegy nevezetesen korszakot jelöl az emberi szellem fejlődésében. Nem állitom egy vonalba az olasz nagy mesterekkel, de mindjárt utánok teszem. Habár nyolcz évet töltött Olaszországban, kétségkivül Antwerp is nagy szerepet játszott mintái megválasztásában. Mindenekelőtt az élet kifejezését tartván szem előtt, habár megkérdezte az olasz rajzokat is, azon minták után festett, a melyek szeme előtt voltak. S habár könnyen találhatni Antwerpben és kivált Brüggében is bámulandó mintákat, habár a spanyol és flamánd vér vegyülete az erély és ifjuság tökéletes jellegeit tünteti elénk ama két városban: el kell ismernünk, hogy Albano, Frascati, Ariccia, Tivoli, Genezzano leányai sokkal szebbek Brügge és Antwerp leányainál. A vonalok szépségében, a kifejezés nemességében s a tekintet büszkeségében sokkal felülmulták azon mintákat, a kik Rubens előtt voltak, mióta hazajött Olaszországból. Naponként küzdve a természettel, minden órában ahhoz levén kénytelen fordulni, csodákat mivelt. Senki se multa őt felül, senki se ment annyira az élet kifejezésében. Ha Olaszország nagy mesterei fölötte állanak is a szépség kifejezésében, még mindig elég tér maradt számára, hogy nevét halhatlanitsa.

II.

REMBRANDT.

Rembrandt, egy Gerretsz nevü molnár fia, született 1606-ban Leyerdorpban. Atyja némi vagyont szerezvén munkájával, Rembrandtot a tudományokra szánta. Molnárunk talán arról álmodozott, hogy az ügyvédi vagy hivatalnoki pályán fog egykor fija dicsőséget aratni. De mihelyt Rembrandt a latin nyelvtant kezdte forgatni, ellenszenvet tanusitott az ilyes tanulmány iránt. A helyett hogy a ‚declinatiot' és ‚conjugatiokat' tanulta volna, mindent lerajzolt a mit látott, tanára fejétől kezdve az osztály padjáig. Ha leczkéjét kellett felmondania, csakhamar elakadt, s tanitója arra büntette, hogy tanulnia kellett mig társai játszottak. Miután a festészet a XVII. század elején nagy pártolásban részesült a hollandoknál, Gerretsz molnár hamar rá hagyta magát vétetni, hogy lemondjon első reményeiről. Látván, hogy fiának nem kellett a latin nyelv, lemondott nagyravágyásáról s csak fia szerencséjére gondolt. Neki valódi kincsforrása volt malmában: miért ne találhatná azt föl fia a festészetben? Volt akkor Leydenben, malmától nehány mérföldnyire, egy képiró, a kinek neve teljesen feledésbe ment volna azóta, ha Rembrandt nevével nem hozza összeköttetésbe a történet: ezen képirót Swanenburgnak hivták. Gerretsz elhatározta, hogy rábizza fiát.

A molnár fia kezdettől fogva nagy hajlamot tanusitott. Csökönös elméje, melyhez sehogy sem férkezhetett a latin nyelvtan, hirtelen megnyilt Swanenburg tanitásai előtt. Meglepő hűséggel és nagy gyorsasággal másolta mestere mintáit. Csodálatos tehetsége volt az utánzásra, ugy hogy nehány hónap mulva Swanenburg már nem tudta többre tanitani s felszabaditotta. A molnár örömét, büszkeségét találván fija előhaladásában, tüstént ügyesebb mester után látott. Odahagyván Swanenburgot, rendre Lastmannál és Pinasnál tanult Rembrandt. Azon müvek, melyek e két mestertől ránk maradtak, a részletek pontossága által tünnek ki, de nincs rajtok nagy kellem. Tanitványuk müveihez hasonlitva e müveket, azt látjuk, hogy az anyagi kezelésnél egyebet nem tanulhatott tőlök; a tárgy felfogását, a személyek tömbesitését, a figyelem központositását nem előadásaikból meritette Rembrandt. Másolta Lastmant és Pinast, mint azelőtt Swanenburgot. Lángesze ihletésétől elbizakodva, nem nézte le azok tapasztalatát. Érezte fensőségét, egyszersmind hasznára forditván mesterei tanácsait. Élt lelkében a vágy, a remény, hogy felülmulja őket, de hiven követte az általok kijelölt utat; hasonló tisztelettel viseltetvén irántok, mint Rafael Perugino iránt.

Azonban Lastman és Pinas nehány év alatt kénytelenek voltak elismerni, hogy felülmulta őket tanitványuk, s ha nem is vallották azt be oly nyiltan mint Swanenburg, csodálkozásukat sem igyekeztek eltitkolni növendékök müvei fölött. Beérvén

azon hirnévvel, melyet élveztek, szivökhez nem férkezhetett a féltékenység ördöge. Odahagyván műhelyöket Rembrandt, nem volt többé szükség más mesterre a természeten kivül. Hazament atyja malmához. Az utánzás annyi vonzalommal, oly nagy érdekkel birt reá nézve, hogy nem volt szüksége gyakran változtatni tanulmányait. Egyetlen fa a nap különböző óráiban, a reggeli szürkület félvilágánál, a déli nap verőfényében s a lemenő nap végső sugaraitól megaranyozva, elég volt neki, foglalkodtatni minden tehetségét. Bármely oldalról tekintette a valót, mindig tanult valamit. A világosság minden játéka gondos és szenvedélyes megfigyelőre talált benne. Mintha előre érezte volna, hogy Olaszországgal nem vetélkedhetik a vonalok tisztaságában, a körrajz választékosságában, a kifejezés nemességében, szakadatlanul azon volt, hogy a legfutékonyabb tüneményeket kösse le vásznán; elleste, felfogta a világosságot, végső elhalványulásáig követvén. Nem csoda, ha e rejtelmes tényezőben oly hatalmas segédforrást talált utóbb; korán észrevette, hogy a világosság használásában uj, szokatlan utat kell keresnie; s reménye teljesen valósult.

Csalódnánk mindazáltal, ha Rembrandtot a természet naiv követői közé soroznók. Ez a molnár fiu, a ki hallani sem akart a latin nyelvtanról, ki oly boldognak érzé magát atyja malmában s napjait egészen tanulásban tölté, másolván a lomb árnyát a patakban, épen nem volt naiv; nagyon jól tudta, hogy nem adatott versenyeznie a természettel. Ha

a vonal és forma megközelithetők, annál nehezebb feladat a világitás utánzása. Rembrandt egészen saját modorban igyekezett megvilágitani a tárgyakat s valósággal müveit a világitás olyatén kezelése tünteti ki, melyet egészen az övének mondhatunk: de nem érte be azzal, hogy azt adja vissza, a mit látott, vagy inkább nem kisérté meg azt visszaadni. Nem remélhetvén, hogy a vásznon előtüntetheti a mit látott, elhatározá magában, nem látni többet, nem nézni többet, mint a mennyit ő is megmutathat. Mathematicai szabatossággal megmérte a világosság azon mennyiségét, a melylyel rendelkezhetik, s a kiszabott határt soha sem hágta által.

Merőben ujdon eljárás, melyre hogy valaki rá jöhessen, s a melynek alkalmazása végett soká kell tanulni a természetet, elfogulatlanul, tartalékgondolat nélkül, menten az iskolák hagyományaitól. S épen ily fáradságos uton jutott Rembrandt modora fölfedezésére. Sokkal többet tettek e részben a leyerdorpi malomban tett tanulmányok, mint Lastman és Pinas leczkéi. A legügyesebb mester sem mond annyit e tekintetben, mint a magán észlelés. Vannak fogások, melyeket sohasem tanulhatni a műhelyben, s a melyeket azonnal felfog az ész a természettel szemközt. A leyerdorpi malomban Rembrandt nem foglalkozhatott semmiféle modorral és hagyománynyal; lemásolta, a hogy tudta, a mit látott, s midőn, annyi kisérlet után, másolni a mi előtte volt, teljesen átlátta tehetetlenségét, fölhagyott az utánzással s azon volt, hogy magát megértesse.

Lemondott azon czélról, mely után először indult, s a mely nem volt elérhető s szerényebb, habár még mindig nehéz feladatot tüzött maga elé. Valószinüleg lassabban jut vala fölfedezéshez, ha még tovább maradt volna Lastman és Pinas mühelyében. Hogy megmérhesse saját erejét, meghatározhassa müvészete segédforrásait, jobb volt magára hagyatni, csupán a természet tanulására szoritkoznia. Mestereitől eltanulta a mit csak tanulhatott, a szinek keverését s az ecsettel bánást; egyedül a természettől tanulhatta meg, hol veszi kezdetét, hol végződik a müvészet határa. A mint a mezőn járkált, s rendre megfigyelte a kalap árnyékát a paraszt homlokán vagy a tölgyfa megtört képét a folyamban, csak akkor fogta föl tisztán a merő utánzást, a betűszerinti másolás teljesen meddő voltát, s az alapos tanulmányokra támaszkodó kifejezés valódi hatályát és termékenységét. Magánya teljes volt tanulságokban, a melyeket hiában keresett volna a legtudósabb mesterek mühelyében.

Azonban, atyja baráti közt, több müvelt müértő volt. Az ifju Rembrandtnak egyik müve különösen magára vonta figyelmöket, s tanácsolták neki, vigye azt Hágába. Ott fogják igazán megbecsülni. Egy müértőhez utasiták, a ki minden bizonynyal megveszi a képet; s Rembrandt teljes reményben utra kelt. A legkedvezőbb fogadtatásban részesült a Maecenas részéről, mohón élvezte a pazar dicséreteket. S mi nagy volt meglepetése, midőn uj barátja száz forintot igért a képért! Rembrandt még

nem látott ily nagy öszletet. Mivel ennyit ajánlottak neki, szükségkép arra a gondolatra jött, hogy müve valóban megéri azt. E naptól fogva nagy véleménynyel volt Rembrandt maga felől. Ismeretlen, a hírnév minden varázsa nélkül, jött Hágába; s csak elő kellett mutatnia müvét, hogy egy műértő zsebéből száz forintot vonjon ki. Önhittség nélkül gondolhatta tehát, hogy tehetségében biztos eszközzel bir szerencséje megalapitására. Gyalog ment Leydenből Hágába; s hogy mielőbb atyja malmában lehessen s azonnal megmutathassa neki azon kincset, mely csupán önszerzeménye, most postakocsit vett. Az életirók mondják, hogy a kocsi megállván ebéd alatt, mindnyájan leszálltak az utazók, Rembrandton kivül, a ki örömében enni sem tudott; s a vendéglőbeli szolga, mikor abrakot adott a lovaknak, elmulasztá azokat kifogni, s mihelyt megabrakoltak, azonnal megindultak azok Leyden felé, csupán Rembrandtot vivén a kocsin. Midőn az ifju képiró kiolvasta atyja előtt a száz forintot, elbámult a molnár s nagyon örvendett, hogy megengedte fiának, hajlamait követni.

Rembrandt ez első szerzeményét azért adom elő ily részletesen, mivel eldöntő hatással volt az sorsára. Az egykorúak állitása szerint, első hágai utja uj, s a müvészettől merőben külön szenvedélyt fejtett ki benne, mely aztán sohasem szünt meg: mihelyt száz forintra tett szert, fösvénynyé lett. Mit látott az aranyban? Bajos megmondani. Az arany nem képviselte ő előtte az élvezeteket, melyeket

azon megszerezhetni; leggazdagabb korában sem változtatta meg előbbi egyszerű életmódját. Se ruházata, se asztala nem árulta el gazdagságát. Azt kell tehát hinnünk, hogy más jelentőséggel birt előtte az arany. Talán abban látta kétségbevonhatlan bizonyságát tehetsége becsülésének. Bármint legyen a dolog, annyi igaz, hogy Rembrandt élete azontúl két szenvedély közt volt magosztva, a művészet és arany szeretete közt, s talán az előbbi szenvedély, az utóbbinak ösztönzése nélkül, nem lett volna elég, oly számos és annyi különféle mű alkotására, melyek naponként uj élvezettel lepnek meg bennünket. Csupán a művészet szeretete által indittatva, nem gondolt volna arra, hogy eszméit annyi különféle alakokban testesítse meg, s miután lelke nem vonzá vonalok választékossága és tisztasága felé, kedvtelései, kisérletei haszon nélkül lettek volna reánk nézve; mig az arany vágya által ösztönöztetve, egy napot sem vesztett el. A mit csak látott, mind vissza akarta adni; s a mit csak megkisértett kifejezni, teljes határozottsággal állitá elénk. Van-e tehát okunk panaszra? Fösvénységének köszönjük, hogy festményein kivül, melyeknek számát nem tudjuk, 366 rézmetszetet készitett, mely számot, a variansokkal, 686-ra tehetni. Annál inkább ragaszkodom ezen állitáshoz, mivel Rembrandt munkájában semmi sem mutatott elsietésre vagy hanyagságra. Minél több müvet alkotott, hogy annál több haszna legyen; de soha sem hagyott fel a munkával, mig eszméjét végre nem hajtá. Ha ügyes üzér-

ként tudott hasznot vonni tehetségéből, meg kell adnunk neki, hogy mindenkor úgy járt el akarata végrehajtásában, mint érdeket nem ismerő művész, ki mindenek előtt magát igyekszik kielégiteni.

Ha a fösvénység csak egyszer roszra vette volna, kárhoztatnám benne, mint mindenkiben másban, azon szenvedélyt, mely nem igen fér össze emelkedettebb érzelmekkel; de soha sem hűté le szenvedélyét lelkében a szép iránt, a mint ő felfogta. Bármily termékeny tehetséggel volt megáldva, kétségtelen, hogy felényi müvet sem birnánk tőle az arany szeretete nélkül. Bármennyi vesződség után sem juthat vala el a római és florenczi mesterek emelkedett tisztaságára. Természetében volt gyorsan dolgozni; s e szerencsés tehetség magára hagyatva, sokkal kevesbbé gyümölcsöző lett volna: a pénzvágy felfokozta erejét, gyakoribb munkásságra ösztönözvén. Ne vélje senki, hogy a fösvénységet magasztalom. Az lett volna baj, ha e szenvedély fölülmulta volna Rembrandtban a művészet szeretetét. Ösztönül szolgálván, a nélkül, hogy a munka elsietését idézte volna, mondhatni emelte lángeszét.

Rembrandt házassága is eléggé mutatja, hogy a fösvénység nem vett lelkén erőt. Ünnepelt, keresett művész létére, bizonyára, könnyü lett volna gazdag házasságra lépni; mindazáltal egy ransdörpi falusi pórnőt vett nőül, Waterland tartományból, egy oly leányt, a kinek nem volt egyéb vagyona ifjuságánál és szépségénél. Ha Rembrandt csupán a fösvénység ördögére hallgat, másként tett volna.

Gazdag levén inkább munkája után, megkétszerezhette volna vagyonát a házasság által, s még sem tette. Azt kell tehát hinnünk, hogy a metsző-eszköze vagy ecsete által szerzett aranynak volt különös értéke szemében, a melylyel a legdúsabb női hozomány sem ért volna fel. Egyedüli hasztalan kiadása volt, a mit neje öltözetére költött, mivel szerette őt diszesen látni; de soha sem feledkezett meg pór eredetéről s azt akará, hogy a paraszt menyecske a legdúsabb piperében is föl legyen ismerhető.

Érdekes tudni, minő fogásokhoz folyamodott Rembrandt, hogy fösvénységét kielégitse. Majd közárverésre bocsátá metszeteit s maga is a többet igérők közt volt, majd fiát bizta meg az eladással, azt hazudván ez a vevőknek, hogy tőle lopta el. A nélkül, hogy menteni akarnók e csalfaságokat, azon életirók kifakadásában sem osztozunk, a kik azzal vádolják Rembrandtot, hogy nemtelen szenvedélye által meggyalázta volna müvészetét. Hazugságot tanácsolni fiának, hogy ekkép emelje müveinek árát, minden bizonynyal nem dicséretre méltó cselekedet; hihetőleg azonban e vétkes tanács adója nem fogta föl teljesen annak erkölcsi horderejét, és nem látott abban egyebet dévajságoknál s oly elmés módnál, mely szerint kizsákmányolhatja honfitársai bőkezűségét.

Felbátoritva a siker által, az eddigieknél még merészebb csalást gondolt ki egyszer Rembrandt: eltünt s holt hirét költtette. Műhelye eladatván, mesés összetet hozott be, s a halott ismét megjelent a meg-

lepett vevők közt. Lehetetlen igazolni az ily tettet, mivel a képiró művei kétszer annyira emelkednek értékben, mihelyt kihült a kéz, mely azokat alkotta. Az érintett eljárás ez okból a gazsággal határos gyöngédtelenség, melyet eszünk ágában sincsen menteni. Az engedékenyebb birák mindazáltal azt felelhetnék: „A mit Rembrandt müveiért adtak, önként adták; s a művész váratlan megjelenése semmit se változott a müvek értékén. A kik azért vették meg, hogy élvezzék, hogy megtartsák azokat, semmit se vesztettek; azok ellenben, a kik nyerészkedésből vették meg a müveket, nem érdemesek részvétünkre.“ Igy szólhatnak az engedékeny birák; habár a történelem nem fogadja el Rembrandt magaviseletének e kedvező magyarázatát.

Alig képzelhetni jellemet és szokásokat, melyek a képzelem szabad kifejlésével inkább ellenkeztek volna. A zsugori fösvénység nem igen fér össze a költői élettel, Rembrandt mindazáltal a legtermékenyebb tehetségek egyike az európai művészek közt; utolsó napjáig — pedig 68 éves korában halt meg, 1674-ben — nem szünt meg alkotni. Megfoghatatlan rejtély van ez ellentétben. Páratlan lángész, elődök és utódak nélkül. Ha nem tudott megválni korától és hazájától személyeinek viseletében, annál általánosabban *emberi* a mozgás erélyében és hűségében. A hagyományra nem sokat adott, lángesze se időt, se helyet nem vett tekintetbe; bármily jelenet festésében, csupán az emberi igazságot tartá szem előtt. Ha a személyzet kifejezte az eszmét,

melyet kigondolt, s az ügyesen elosztott világitás és árnyalat a tájat öszhangzatba hozta a tárgygyal, nem kivánt többet. Eszem ágában sincs érdemül róni fel szándékos tudatlanságát; de azt hiszem, hogy a helyek és idők nagyobb figyelemmel tanulása nem sokkal emelte volna müveinek becsét. Azonban távol legyen tőlünk, bárkinek is azt tanácsolni, hogy, Rembrandt példájára, vessék meg a helyi és történeti igazságot; a tudatlanság, melyet megengedünk az amsterdami müvésznek, menthetetlen volna korunk képiróiban. E részben annyira megszaporodtak az értesülés forrásai, hogy azon tanulmányt, melyet Rembrandt megvetett, megszerezni nem is érdem többé, mig elhanyagolni megfoghatatlan hiba.

Hogy Rembrandt lángeszét megérthessük, tisztába kell jönünk általában a művészettörténelem egy igazságával, mely szerint az emberi tehetség minden müveiben két különböző részt kell megkülönböztetnünk: a müvészet tiszta szenvedélyét és a tudományt. A kettő közöl Rembrandt csak az elsőt választotta; s e téren bárkivel vetélkedhetett. A másik részt annyira elhanyagolta, hogy hálátlan munka lenne azzal foglalkozni müvei tanulmányozásában. Jól tudom, hogy még egy más természetű ellenvetést is tehetni Rembrandt müvei ellen, annyira nyomatékosat, hogy nem lehet hallgatással mellőznünk: nem csupán a történeti és helyi hüség hiányzott nála, a szó magasabb értelmében vett nemességet is hasztalan keressük. Nem azon nemességet értem, melyet

minden idők és országok akademiái tanitanak, az elfogadott styl által kifejezett nemességet; azon nemességről szólok, mely a forma választékosságával rokon. Rembrandt szintugy megvetette a forma emelkedettségét, mint a történeti és helyi hűségét; s ezt elismerve sem tartózkodom állitani, hogy az általa választott téren a legügyesebb mesterekkel, sőt azokkal is mérkőzhetett, a kik mindenkor tekintettel voltak az általa mellőzött föltételekre. Hollandi maradván a szó legszorosabb értelmében, Rembrandt egyszersmind örök hű tudott lenni. Az ember veszi mintául, az embert akarja kifejezni, s meginditja, meghajtja, fölemeli és ábrándokba meriti, a képzelem legmagasabb köreibe ragadja s fájdalommal tölti el az embert. Lehet-e szebb és dicsőbb feladata a müvészetnek? Ha müvészetének nem sajátitá el minden oldalát, birja vala legbecsesebb részét, a mit nem tanulhatni meg egy iskolában se, melyet önmagából merit a lángész, s a mely örök életet biztosit müveinek. Rembrandt legalább öntudatosan hibázott. Nem feledkezett meg a történelemről, csak nem akart emlékezni. Az ó- és újszövetségben csak a szenvedélyeket látta, melyeket ki akart fejezni. Nem volt tekintettel a helyzetre, mely a cselekvénynek szinpadul szolgált. A tisztán emberi igazság, az örök igazság kifejezésére szoritkozván, mindent elkövetett, hogy e föladatot megoldja, s a legszigorúbb itélet is kénytelen elismerni, hogy megfelelt föladatának. Ha Rembrandt nem tudós festő, a szó történeti értelmében, bizo-

nyára philosoph festő. Ha nem látszik ismerni, ha nem fejezi ki az emberi élet helyi és mulékony oldalát, alaposan ismeri s bámulatosan tudja kifejezni azt, a mi benső, örök a müvészetben, a szenvedélyt. Hiányzik ugyan a nemesség, de megvan a személyek physiognomiájában a változatosság, sorsuk különbségei szerint. A kifejezések e változatossága is elég érdeket kölcsönöz alkotásainak. Döreség volna a görög és olasz müvészetet venni kiindulási pontul, s Athéne és Róma bámulatos példányai szerint akarni megitélni Rembrandtot. Ezen eljárás nem vezetne bennünket az igazságra, hanem a teljes negatióra. Más módokon is lehet hatni és bájolni az emberi szenvedélyek kifejezése által, nem csak a hogy Görögország és Italia fogták föl a szépet; a Rembrandt modora, választékosság és nemesség nélkül ugyan, de erélye által kárpótol az épen érintett hibákért. Nem tartózkodom egyenesen mintául is állitani azt föl a taglejtés hüségét illetőleg. Müvészetének tisztán anyagi részein kivül, melyekben annyira kitünt, hogy senki sem mérkőzhetett vele, tudniillik az árny és fény elosztásán kivül, van még egy tisztán erkölcsi oldala is, melyet mindig haszonnal tanulmányozhatni. Az érzelem leggyöngédebb árnyalatait oly finomsággal adta vissza, mely a legmélyebb emelkedésre mutat. Ezen müvész, a kit közönségesen szeszélyes, csupán hatást vadászó lángésznek szoktuk tekinteni, a ki nem képes teljesen kifejezni eszméit, — e müvész, mondom, a legmélyebb bölcselők egyike, a kik valaha ecsettel bántak. A kik

olvasni tudnak müveiben, belátták, hogy semmit sem nagyolt el, mindent bevégzett, mindent kifejezett a mit mondani akart, s hogy kivitele mindenkor megfelelő volt tárgyának.

Rembrandt tanitási modora, mint életirói eléadják, különösen megemlitendő. Ezen ember, a ki oly tökéletesen ismerte müvészete minden csinját, nem engedte tanitványainak, hogy együtt tanuljanak. A magán rendszer egy nemét hozta be mühelyébe. Mindenik tanitványa elkülönözve, élő példányt vett tanulmánya tárgyául, a nélkül, hogy tudta volna, mit csináltak társai. Nem akarom túlbecsülni e tanitási módot; de lehetetlen abban az önállóság mély tiszteletét, az eredetiség iránti kedvezést nem látnunk. Rembrandt, a ki senki után sem indult, senkihez sem hasonlitott, azt akarta, hogy tanitványai szintén őrizzék meg ugyanezen szabadságot. Félt az önkéntelen utánzás veszélyeitől. S valóban a ki gyakran megfordult oly dolgozótermekben, a hol több tanitvány van együtt, tudhatja, hogy a növendék, élő mintával szeme előtt, a helyett, hogy azt másolná a mit lát, azt adja vissza a mit előtte másoltak. Az igaz, hogy Rembrandt magán rendszere majd minden vetélkedést megszüntet, de nem kevésbbé igaz, hogy a tanitvány, az élő természettel, az előtte levő mintával küzdve, egyedül saját munkájára hagyatva, minden idegen segély nélkül oly erőt fejt ki, minőről nem is álmodott volna, ha valamelyik társának segélyére számithat. Fájdalom ugy van, hogy száz tanitvány közől, a kik öt évig

egy mühelyben együtt tanultak, többnyire mindnyájan ugyanazon modort sajátitják el, s alig ismerhetni külön hajlamaikra. Rembrandt ismerte e veszélyt, s tanitványainak elkülönzésével akarta megelőzni. A természetes tehetségek függetlenségének ezen tiszteletében mindenesetre van valami emlitésre méltó. Azonban nem tagadom, hogy Rembrandt eljárása sincs árnyoldal nélkül. Mint fenebb érintők, lehetlenné teszi a nemes vetélkedést. Úgy hiszem, minden mester, a ki gyakorlattal bir a tanitásban, egyetért velem, hogy a függetlenséget meg lehet egyeztetni a vetélkedéssel. Azt hiszem, hogy a mely müvész észre szokta venni tanitványainak természeti tehetségeit, bármennyire tekintetbe veszi szellemök eredeti jellemét, ösztönözheti őket társaik példájával. A vetélkedés s utánzás nem egy jelentésüek; — oly igazság, melyet szükségtelen mutogatnunk. Rembrandt helyes elvből indul ki, de tulvitte. Mindenesetre jellemző reá nézve, hogy tanitásában is hiven azon elvekhez, melyeket mint müvész gyakorolt, annyira őrizkedett tanitványait szolgáivá tenni a hagyománynak, melyet maga megvetett.

Midőn valamely jellemet tanulmányozunk, minden vonást, minden adatot figyelembe kell vennünk. Érdekes e részben egy adoma, mely Rembrandt fösvénységére vonatkozik. Tanitványai azzal mulatták magokat, hogy forintosokat festettek apró darab vásznakra; Rembrandt mindig összeszedte azokat. Jellemzi ez adoma a mester pénzvágyát. Különben szoktatta tanitványait a szem kápráztatásához.

Egyszer hogy elámitsa Amsterdam polgárait, azon gondolatra jött, hogy az egyik ablakából kiszedte a rámákat, s azok helyébe egy képet állitott, mely szolgálóját ábrázolta, a mint kiváncsian az utczára kandikált: s oly élethű volt e kép, hogy az arra járók többnyire valónak vélték, és csak napok mulva vették észre csalódásukat. Egy ily mester tanitványai könnyen készithettek a szemfényvesztésig hü forintosokat.

Eddig azonban egy szót sem szóltunk azon forrásokról, melyekből Rembrandt merithetett. Életirói csak egyet emlitenek, de az igen nevezetes, Raimondi Márk Antal metszvényeit értjük. Ezen mindeddig páratlan metsző, mint tudva van, Rafael számos rajzát adta vissza, melyet e müvész soha sem vitt ki vásznon. Raimondi metszvényei utólérhetlen példányai az ujabb müvészeknek. Lehetetlen a formát nagyobb hűséggel visszaadni; a véső minden csinja, melyet három század óta feltaláltak, nem volt képes az ő fensőségét megdönteni. Rembrandt drága pénzen összevásárolta a bolognai müvész minden müvét; de valószinü, hogy Dürer Albert müvei sem kerülték ki figyelmét.

Mi hasznot vont e kettős tanulmányból? Kényes kérdés, alig megoldható első tekintetre, a mely azonban magától földerül előttünk, ha nem resteljuk figyelmesen tanulmányozni öt. Raimondi és Dürer Albert a müvészet két oly oldalát tüntetik föl, melyeket nem lehet egybezavarni Rembrandt modorával. Nézetem szerint, épen eljárásuk különféleségében

találjuk a kérdés megfejtését. Márk Antal és Dürer mindenekelőtt a forma szabatosságára törekszenek. Mellőzöm itt azt a melancholiát és szigort, mely a német mestert jellemzi; vegyük csupán a körvonalok egyszerüségét, mi a bolognai müvésznek is sajátja. Úgy képzelem, hogy Rembrandt, Márk Antal és Dürer müveit tanulmányozva, csupán egy dologra volt tekintettel: hogy mit akartak és tudtak visszaadni oly kitünő módon, s hogy mit nem kell utánok megkisérteni. „Ime — mondhatá magában — ime két tökéletes müvész, a kik teljes világitás mellett tisztán rajzolt személyeket állitnak elénk; nem remélhetem, hogy csak meg is közelithetem őket azon a téren, melyet magoknak választottak; csak azt a hasznot vonhatom müveikből, hogy uj téren kisértek uj utat törni. A mi nekik sikerült pazar világitás közepett, én megkisértem gyér világitásban.“ Lehetetlen annyi tömérdek s oly változatos müveiben a bolognai mester legkisebb utánzására találni, hinnünk kell, hogy nem azért kérdte meg Rembrandt azon mestert, hogy kövesse, hanem hogy uj ösvényt törjön: veszélyes mód a gyönge szellemeknek, diadalra vezető a valóban erőseknél.

Lássunk még egy kérdést! Utazott-e Rembrandt? Némely életirói állitják, arra hivatkozván, hogy három metszvényén Velencze áll, mint kelet helye. Részemről nem hiszem, hogy mesterünk valaha elhagyta volna Hollandiát. S hajlandó vagyok hinni, hogy a velenczei datum három metszetén csak

egyik ámitás, a sok közől, melyekkel honfitársai figyelmét ingerelni kivánta.

Ha Velenczét meglátogatja, szükségkép hatással lettek volna modorára Tizian, Paolo Veronese, Bonifazio és Giorgione. A velenczei iskola, mely annyi tekintetben gyönge, a körrajz, styl, emelkedettség szempontjából, örökké megtartja a tündöklő világitás és hű szinezés érdemét. Mindig teljes fényben állitották elé a tárgyakat, sohasem akarták félhomályba burkolni a személyek valódi alakját, a tárgyak körrajzait. Ha Rembrandt megismerkedik azon nevezetes mesterekkel, ha tanúja lesz, minő hatást idéznek elő tehetségök varázsa által, ha néhány évet tölt azon égalj alatt, melytől ihletöket vették, vajjon ellenállhatott volna-e a kisérletnek, hogy őket ne kövesse? Alig hiszem. A festmény nagyobb vonzerővel hatott reá, mint a metszet. Rembrandt három velenczei keletű metszvénye semmiben sem különbözik előbbi metszeteitől. Hihető-e, hogy ily finom, gyakorlott és annyira kiváncsi szellem meglátogassa Paolo Veronese és Tizian honát, a nélkül, hogy valami emléket ne hozzon egy ily utazásból? 1635-ben, mikor velenczei metszetei keltek, még csak 29 éves s népszerűsége virágában volt Rembrandt. Ha Velenczében megfordul, okvetlen hatással lett volna reá ez utazás.

Ha Olaszországban kellene keresnünk e különös tehetség iskoláját, Pármába kellene mennünk; csakhogy ekkor is őrizkednünk kellene igen messze vinnünk a hasonlitást. Igaz ugyan, hogy a pármai

mester többször félhomályba meritette alakjai körvonalait, a mit az amsterdami festész negélyezni látszik; igaz, hogy többször oly modort követett, a mely mintegy előkészitette a néző szemét a hollandi mester módszeréhez; nem hiszem mindazonáltal, hogy Rembrandt ismerte volna Correggiot; találkozott vele modorában, annyi az egész. Sem tanitványa, sem vetélytársa a pármai mesternek; külön ösvényen járó lángész, a ki plagium nélkül akadt rá ujra, a mit egy jeles mester már előtte feltalált.

De ideje vizsgálnunk Rembrandt müveit. Számosak ezek és különfélék; egynémelyek közöttök tisztán a képzelem alkotásai, s ha sikerülne megmutatnom, hogy kitünő sajátságokkal birnak, akkor sem lenne nyert ügye a hollandi mesternek a nagy festészet baráti előtt. Ezen tisztán képzelmi müvek közt lássuk először is bibliai compositióit, s mindenekelőtt két főfő müvét: „Krisztus a keresztfán“, és „Krisztus levétele a keresztről“. Velenczében hasonló tárgyu mű van Tintorettotól; a velenczei mester képzelődése egész gazdagságát reá pazarolta e műre; mind hiában; a három keresztfa daczára, mely a vásznat dominálja, nincsen hol megállapodnia a szemnek. Annyi a tömeg, hogy a néző nem tudja, hol nyugtassa meg tekintetét. Mind a mellett, hogy a vászon legalább 30 lábnyi hosszu, ugy tetszik, mintha a müvész imaginatiója nem talált volna elég tért. Hasonlitsuk Tintoretto müvét a Rembrandtéval, s felfogjuk a különbséget a korlátlan képzelem szeszélye s az el-

mélődő szellem előrelátása között. Rembrandt ‚Krisztust a keresztfán' ábrázoló művében is sürü tömeg van; de az árny és világ mily művészetével elosztva! Balrul a pórtömeg, mely a kivégzésekhez mindig oly sürögve tolakodik, s a mely morgás nélkül nézi az erő diadalát a jog fölött, vad kiváncsisággal szemléli Krisztus vértanuságát. Ez értelmetlen csoport, mely időtöltést talál a vérontás nézésében, nem érdemes, hogy világitásba állittassék. Másként járt el a festő a compositio másik oldalán. Itt könnyen kivehetjük a fájdalmat a szüz anya, Magdolna és szent János arczán. Habár e három alak sincs teljes világitásban, látjuk az érzelmet, melytől át vannak hatva, s a három alak jelleme bámulatosan van visszaadva a szerfölötti, mindazáltal lemondással vegyes fájdalom a szüz anya képén; a bánatos bünös szenvedélyes fájdalma; s a szeretett tanitvány gyöngéd és kegyes fájdalma. Igy fogta föl Rembrandt a tárgy patheticus részét. Azt mondják, nem szép Krisztusa; meglehet, ha az Albáni-villa Antinousához hasonlitjuk torzóját. Mondják továbbá, hogy a két gonosztevő az isteni vértanu körül különös módon van előállitva, s alig vehetni észre végvonaglásukat: de részemről épen abban látom az alkotás egyik müvészi érdemét, hogy Rembrandt félhomályba helyezte a két gonosztevőt. Nem akarta a főtárgyról elvonni a figyelmet. Sokkal kényesebb dolog a vallásos kifejezés vallásos kérdését vitatni. Bizonyára nem kivánom Rembrandt ezen müvét Fra Angelico hasonló tárgyu müvéhez hasonlitani Flo-

renczben. De ha Fra Giovanni felülmulja Rembrandtot a vallásos kifejezés erélye által s az ő szent asszonyai a kereszt lábánál valódi könyeket hullatnak, s egész valójuk oly kinos fájdalmat tanusit, mely felülmulhatatlan; Rembrandt viszont, a tárgy népszerü oldalát véve, oly segédforrásokat talált föl, minőkről egy mester sem álmodott soha ő előtte. Az ő müve nem egy hivő munkája, de bizonynyal oly mesteré, a ki teljesen felfogja a keresztyén hagyomány költői oldalát. Az a kiváncsi durva pór, a ki az Isten-ember megfeszitését bámulja, megbecsülhetetlen mű. Ezen tudatlan és könyörtelen tömeg ellentétben az elhagyott tanitványnyal s a kétségbeesett anyával, a mint Krisztus utolsó szavain csügg, oly inventio, mely csupa gyöngédség és mélység, s a melyre a legtudósabb és legügyesebb mesterek is büszkék lehetnének. Szóljak-e magáról az Üdvözitőről? Habár a tömeg elválasztja a nézőtől, mégis nagyon tisztán kifejezi az isteni irgalomban helyzett határtalan bizalommal vegyes végtelen fájdalmat. Arczán a dicsőségesen végzett áldozat öntudata és önérzete. Az áldozat arczán tisztán olvasható, hogy vére termékeny az emberi-nem megváltása által. Részemről minél tovább nézem e müvet, annál több váratlan szépségre találok azon; a felülről jövő sugarak, melyek a Megváltó arczára esnek és megvilágitják, már magokban méltó tárgyai bámulatunknak; mily ékesen látszanak válaszolni Krisztus végső szavaira, melyeket az evangelium tanusága szerint isteni atyjához intézett.

„Krisztus levétele a keresztről“: sokkal ismertebb és gyakran megtámadott mű. Két mű van e tárgyról, melyek méltó hirben állanak: Volterre Dániel freskója és Rubens tableauja. Dániel freskójának kétségtelenül kitünő érdemei vannak; azonban a szabatosság előszeretete gyakran szárazsággá fajul ezen müvésznél, s habár haszonnal tanulmányozhatni, nem nyujt igen élénk érdeket. Rubens képe, habár ugynevezett megujitója félig letörlé eredetiségét, a legtudósabb alkotások közé tartozik. Rubens 1570-ben született s 1640-ben halt meg. Bizonyos tehát, hogy Rembrandtnak ismernie kellett Rubens müvét; mindazáltal ovakodott azt utánozni. Tudta, hogy nem versenyezhet az antwerpi mesterrel ugyanazon téren. Rubens némi kérkedéssel használta föl boncztani tudományát: Rembrandt a magasztos dráma személyeinek érzelmeit igyekvék kifejezni. Elől a képen egy hosszu kabátos polgármesterféle egyéniség, czifra botra támaszkodva, ki mintegy hivatalos minőségben látszik jelen lenni a temetésen; a keresztfán Krisztus teste félig levéve, melynek merev s jobbra hajolt torzója világosan mutatja az élet hiányát; a keresztfa mellett s a létrán, mely ahhoz van támasztva, félig mezítlen emberek, valószinüleg a legaljasabb sorsuak, de kiknek arczán mély szánalom ül. Ha Rubens müvét ritka csin ajánlja, Rembrandté nagyobb hűséggel fejezi ki a tárgy benső természetét. Azonban távol van tőlem, azt hinni, hogy Rembrandt müve felül áll minden megrováson. Ha nem is emlitjük a mellék

személyeket, Krisztus testének vonalai választékosabbak lehetnének, a nélkül, hogy pogány szépséggel, egy Adonis vagy Apollo vonásaival állitotta volna elő. Rembrandt Krisztusa azon több nemzedéken át, lég és világ hiánya miatt elsatnyult fajból látszik lenni, a minőt az iparos nagy városok külvárosaiban találunk. Ez menthetetlen; habár egyéb tekintetben „Krisztus levétele a keresztről“ szintoly nevezetes mü, mint ugyanezen mestertől „Krisztus a keresztfán.“ Sőt én az utóbbinak adom az elsőséget; mint a mely mü kevesebb alakra szoritkozván, az érdek inkább megragad. Lehetetlen mély megilletődés nélkül szemlélni az emberi megváltás ezen magasztos epizodját. Az a római proconsul csak egy amsterdami polgármester; azok az emberek, a kik leveszik az áldozatot, koldusok; s Krisztus maga, elsatnyult testével, prózaiság bélyegét látszanék nyomni a müre, s mégis egyike az a festészet legköltőibb alkotásainak. Honnan e csoda? A kifejezés mélysége és őszintesége által. Ha nincs meg e müben a választékosság és nemesség: bámulatos hűséggel adja vissza a szent hagyományt. Valóban a keresztyénség mindenkor az ujabbkor legigazabb müvei közé számitja e képet.

„Lázár föltámasztása“ és „Krisztus, a mint kiüzi a templomból az árusokat“ ugyanazon vonalon állanak. Krisztus mondja Lázárnak, hogy keljen föl, Lázár félig kikel sirjából. A körülállók bámulata meglepő változatossággal van visszaadva: némelyek egészen elborzadnak csodál-

kozásukban; másoknál megilletődéssel és hálálkodással vegyül a bámulat. Lázár feje halavány és bágyadt, mint olyan emberé, a ki hosszas álomból ébred föl s igyekszik rendbeszedni zavart eszméit. A tömbök elosztása, a személyek állása mind gondolkodó és hatalmas mester kezére mutat. Krisztus feje csupa magasztosság és szelidség, s köpenyének bő redőzete is emeli alakja szépségét. Rembrandtot ez egy müve a legügyesebb mesterek közé emelné. Valami rejtelmes és bűvös van a világosság elosztásában. Ha szokása szerint kevés gondot forditott volna a ruházat megválasztására, nem lehetne azzal foglalkoznia a nézőnek, oly feltünőleg, annyi élénkséggel fejezte ki az érzelmeket. Rembrandt a szent hagyományt oly szabadsággal tárgyalta ugyan, melyet Florencz aligha elfogadott volna a XV-ik században, — de a mely azért semmit sem von le a csoda nagyszerü hatásából. Lázár föltámasztása, a mint Rembrandt felfogta és visszaadta, mély hatással van mindazokra, a kik a kifejezés igazságát többre becsülik az akademiai hagyományoknál. Krisztus alakja oly méltóságosnak tetszik, hogy alig veszszük észre, ha például jobb lába nem tökéletesen van rajzolva.

„Krisztus, a mint kiűzi a templomból az árusokat“: csupa lélek és csupa erély. A csőcselék, Krisztus által kikorbácsoltatva, rémülten szalad, kapkodva futtában a szentélyben kiállitott élelmi szerekből, a mit lehet. Ez egész jelenetben zürzavar uralkodik, mely bámulatosan egyező a

tárgygyal. Krisztus ugyancsak ütlegel. Bedőlt fenekü hordók, a földön elszórt arany és ezüst pénzdarabok, állatok és árusok mind összevissza zavarodva a néző előtt. Először is Krisztus von magára minden tekintetet, mint a ki a mű központján áll, s a korbács kezében mutatja, mily feladatban jár el. A háttérben, jobbrul, a főpap tünik föl, a mint épen előjött, hogy lássa a publicanusok megfenyitését. Ez a nyugodt, méltóságos alak szerencsés ellentétet képez a jelenet zürzavaros jellemével. A mi a templom épitészetét illeti, ha nem is egyezik ujabb adatainkkal, nincsen is rajta semmi különös, a mi sértené vagy megbotránkoztatná az izlést.

Vizsgáltuk Rembrandt vallásos müveit, lássuk immár, a melyek tisztán a képzelem alkotásai. Az ‚éjjeli őrjárat,' az amsterdami muzeumban, még azoknak elismerése szerint is, a kik épen nem osztoznak Rembrandt tanaiban, csodálatos kivitelü kép. Sohasem vitték többre a szinezés bűbáját. Minduntalan más-más egyéniség tünik föl a néző szeme előtt. Mondhatni valamely büvész varázsvesszője érintésére elevenülnek meg a kőfalak s válnak élő alakokká. A katonák, az őrjárat feje, a polgármester oly kiválóan vannak adva, hogy nem képzelhetni nagyobb élethűséget. Az a fiatal leány, a nézőnek balra, mily kecses, mi szép öltözete. Valódi képzelmi mű, melynek neve távolról sem fejezi ki, a mit a szem lát rajta. Azt mondják, éjjeli őrjárat; de minek akkor elől a dobos? Mit jelent ez a fiatal leány, a kinek zilált tekintete segélyért látszik

esedezni? Minek az a toll az örvezető kalapján, mint ünnepélyes alkalommal? S hogy kerül oda a polgármester? Hol vagyunk? Álom-e ez, vagy emlékezet, a mit a művész ábrázolni akart? Döntsék el nálam ügyesebb bírálók e kérdést. Bármily véleményen legyünk, nem lehet el nem ismerni azt az életet és mozgalmat, mely e vásznat egészen megeleveníti. Akár álom, akár valóság, akár emlékezet, akár szeszély, — a leghatalmasabb művek egyike az, melyeket valaha képiró ecsete alkotott. Itt nem félhet Rembrandt a puristák ellenvetéseitől; mivel azt nem támadhatják meg, mint ama másik művét: „Krisztus a keresztfán," az iskola által szentesitett hagyományuk nevében; uj téren, mely egészen az ő sajátja, nem tarthat attól, hogy ugyanazon tárgy előadását, illetőleg előbbi sikerült kisérleteit állitják föl ellenében. Részemről ugyan az éjjeli őrjáratot nem becsülöm többre Rembrandt vallásos műveinél; de megfoghatom, ha az akademiai hagyományok védői szabadabban érzik magokat ezen képpel szemben, mint Rembrandt bibliai compositioi irányában. Dicsérhetik, a vallástalanság vádja nélkül. Ne szóljunk Rembrandtról, ha a nagy festészetről, a fenkölt styl tárgyairól van szó. Szerencsére itt oly tárgyat választott, mely erejét nem haladja tul. Nem kisérlem meg a puristák lelkiismeretét megingatni; hadd bámulják az éjjeli őrjáratot" s ócsárolják „Lázár föltámasztását." Minden őszinte meggyőződés tiszteletet igényel; de mindenkor sajnálni lehet azon kizárólagos szelleme-

ket, a kik egyetlen modorban látják a művészet föltételeinek betöltését, s az élvezet és bámulat termékeny és változatos forrásait el akarják zárni.

A „boncztani leczke“ a hágai muzeumban uj oldalról tünteti föl előttünk Rembrandt tehetségét. Valódi tisztán reál mü; de minő realitas! Tulp tanár, tanitványainak a kéz idegeinek elágazását magyarázza; fölveszi a csiptető fogával az összekötött inakat. A tanitványok, körülállva a holttestet, figyelmes szemmel csüggenek a tanár előadásán. Lehet-e egyszerübb, látszólag szárazabb tárgy? Rembrandt mindazáltal e föladatból oly képet állitott elő, melyet az ujabbkori festészet egyik legtalpraesettebb müvének mondhatni. Egyes részletek is mesteri szabatossággal rajzolvák. De a mi rendkivüli becset kölcsönöz e képnek, az a meglepő változatosság, melyet Rembrandt a tanitványok arczán ki tudott fejezni. Az értelem minden árnyalata, mondhatnók minden foka vissza van adva a hallgatók magatartásán és tekintetén: az egyik tekintetével látszik igazolni, a mit már előbb megmondott; a másik meglepetve nézi, a mit nem tudott; egy harmadik bámul, a nélkül, hogy valamit értene; egy negyedik fél figyelemmel csügg a tanár előadásán, mintha esze nem tudná megegyeztetni azt, a mit lát azzal, a mit hall. Oly igazság, melyet az életből kellett ellesni; mert minden oly tudomány előadásánál, a mely a szemhez és az értelemhez szól egyszersmind, a Rembrandt által kifejezett érzelmeket vehetjük észre. Akár egy virág részeit taglaljuk,

akár vegytani kisérletben mutatjuk a testek hatását egymásra, mindenkor találkozunk az értelem azon különböző árnyalataival, melyeket Tulp tanár hallgatóin kifejezve látunk. Azokon kezdve, a kik mindent értenek, azokig, a kik semmit sem értenek az előadásból, mennyi különböző arczkifejezés! Rembrandt, a ki valószinüleg gyakran jelen volt tanár barátja előadásain, csodálatosan visszaadta, a mit látott. Mily közel volt itt a trivialitas veszélye. Rembrandt kikerülte. Nem azt adta csupán vissza teljesen, a mit látott, hanem a tisztán anyagi föladatnak erkölcsi érdeket kölcsönzött. A tanár közönye a holttest irányában, mely demonstratióul szolgál, a hallgatók élénk vagy lankadt figyelme, értelmiségök fokozata szerint, philosophiai leczkévé tette a bonczt a n i l e c z k é t.

Oly ügyes szinező, mint Rembrandt, nem mulaszthatta el, hogy ily tárgyon meg ne mutassa, mit tud. Minden tulzás nélkül adta vissza a holttest halványságát. Semmi sincs rajta, a mi undoritana; az élettelen test még nem indult felbomlásnak. Ha a vér nem is kering többé ereiben, a hus és a bőr közötti szövet sem bomlott még föl. Ez jó izlést tanusit a müvész részéről. Rembrandt bölcsészeti értékének megmutatása végett elég csupán e müvére hivatkoznunk. Köznapi és frivol tehetségnek igen szegényül ütött volna ki e tárgy: mély szellem tudta csupán emelni, megtermékenyiteni, eszményiteni. A figyelem különböző árnyalatai, melyekről fenebb szólék, oly képet állitanak elénk, melynek elemeit kétségkivül

a való élet nyujtja vala, de csupán egy hatalmas tehetség tudta akkép rendezni és egybefoglalni. E tekintetben a „bonctani leczke“ nem csupán adomaszerü kép, barátsági emlék, hanem magasabb rendü festmény. Az utánzás érdeke fölött erkölcsi érdek ajánlja e müvet, nem csupán azoknak, a kik ügyesen akarják másolni a valót, hanem azon kényesebb izlésüeknek is, a kik az arcz vonásaiban az emberi érzelmek szabatos és egyszersmind változatos kifejezését keresik.

Mennyi gazdagság, mily bőség e hollandi mesterben, a kit a puristák lenéznek, mint vázlat csinálót! Ékesen szóló és szenvedélyes a vallásos festészetben, fejedelmi nagyság a képzelem uradalmában, hü utánzója a valóságnak s minden tekintetben meglepő, elragadó. Midőn hiányzik nála a nemesség, a kifejezés erélye által pótolja e hiányt. Ha nem végzi be teljes szabatossággal alakjait, alig veszi észre a néző, annyi az önkéntesség a személyek magatartásában. Senki se becsüli többre nálunk a vonalok azon harmoniáját, melyben annyi remeket nyujt Görögország és Italia; de nem tartjuk magunkat eretnekeknek, ha azon egy időben csodáljuk a Vaticán frescoit és Rembrandt vásznait. A nélkül, hogy hasonlitani akarnók, a nélkül, hogy egy vonalba állitnók a római iskola fejét a leyerdorpi molnár fiával, lelkesedésünk Athén iskolája mellett nem akadályoz bennünket, hogy őszinte bámulattal ne tekintsünk „Lázár föltámadását“ vagy a „Bonctani leczkét.“

Az a mód, a mint Rembrandt felfogta az arczképfestést, kitünő rangot biztosit számára azon művészek közt, kik e nemben dolgoztak. Mint arczképfestő nem áll alább Rembrandt se Rubensnél, se Van Dycknál. S nem csak festményeiről mondhatni ezt. Rézmetszeti gyüjteményében gyönyörü fiatal leányfők vannak, melyeknek kecsét és tetszetős voltát soha sem multák felül, szőke és arany szin haju fejecskék, melyeknek mosolya magunkon kivül ragad s melyekről azt hinnők, tündéri kezek rajzolták. Six polgármester arczképe vetekedik Van Dyck arczképeivel, melyeket Van Dyck maga metszett. A polgármester feje az ablaknyilás teljes világításában tünik föl. Ez egyik legbecsesebb darab Rembrandt metszetei gyüjteményében.

Mindenek előtt jellemzi a hollandi mester modorát az arczképezésben az összes részletek lelkiismeretes szemelőtt-tartása. S habár, ugy látszik, tisztán a valót igyekszik visszaadni, az eredetiség olyatén bélyegét tudja rányomni minden müvére, mely csupán az ő sajátja. Nem elégszik meg azzal, hogy csak szolgailag másolja a mit lát, megnyomja, kiemeli kellőleg a minta jellemző vonásait, s ez által lesznek arczképei valódi költői müvekké. Az ügyes szem azonnal ráismer az arczképre, mely az ő kezéből került ki. Rembrandt gondosan kerüli a szokásos „attitude“-öket: azon van főleg, hogy az egyéni arczkifejezést vegye ki; nem igyekszik azt nemesbiteni, hanem csak azon törekszik, hogy olyan maradjon a milyen. E czélból gondosan tanulmányozza,

olykor gyermekiesnek tetsző pontossággal visszaadja az arcz bőrének minden redőit; ugy mindazáltal, hogy e részletek közül egyik sem vonja el a figyelmet az összes physiognomiától. Napjainkban is láttuk, hogy egyes képirók megkisérlették másolni a természetet, nem hagyva el egy vonásnyit se a valóból, de majd mindnyájan oly szirten szenvedtek hajótörést, a melyet Rembrandt ki tudott kerülni: egyenlő fontosságot tulajdonitottak minden részletnek, s ezen szenvedélyes utánzásban az arczkifejezés összes hatása elveszett. Rembrandt ritka ügyességgel utánozza a mit lát, de nem éri be az utánzással. Csupán az által, hogy kellőleg kiemeli a jellemző vonásokat, egy uj elemet tud bevinni abba, a mit alkot, — az eszményt. A jellemző részlet kiemelése egy értékü a másodrendü részleteknek ha nem is feláldozásával, hanem legalább gyöngitésével, már pedig mindenki tudja, a ki a rajzolás mesterségének általános elméletét tanulta, hogy a másodrendü részletek feláldozása a szépség alaptörvényei közé tartozik.

E minden idők mesterei által szentesitett elv szemelőtt tartása emelte Rembrandtot oly magasra az arczképfestők közt. Egyébaránt még az elv alkalmazásában is meg tudta őrizni eredetiségét. Habár az ő fiatal leányai a legkülönösebb kellemmel birnak s férfiai arczán a legmélyebb komolyság ül, nem kell őt összetévesztenünk se Rubenssel, se Van Dyckkal. Ő nála a müvészet egészen elenyészik a kifejezés naivsága mellett. Első tekintetre ugy tetszik, mintha az általa festett fő csak pontos másolat

lenne: ez, szerintem, a művészet diadala. Nem keresi a választékosságot s gyakran rátalál. Rembrandt úgy látja a természetet, a mint a közönséges szem nem képes látni, s átalakitja a mit lát oly csodálatos módon, melyet nem lehet kimagyarázni. Mindenek előtt mintája egyéni oldala hat reá, a mi nem mindenkinek tünik föl, s ezt igyekszik visszaadni. Innen a végtelen változatosság arczképeiben; megannyi müve kitünően van kivive s egyaránt magán hordozza modora bélyegét; de minő változatosság a testtartásban s minden arczulat személyes jellemében. Rembrandt páratlanul áll e tekintetben; Európa összes iskoláiban nincs egy mester se, a kinek arczképeiben több volna a könnyüség és változatosság. Több müveiben az anyagi oldal nem kevésbbé figyelemre méltó, mint az értelmi eljárás. A vastag ecsetelés hihetetlen merészség, mindazáltal oly ügyességgel használta, a mely soha sem zárta ki se a gyöngédséget, se a választékosságot. Beszélik, hogy Rembrandt, egyszer mühelyében egy műkedvelőt közeledni látván egyik festményéhez, mintha titkát akarta volna kitanulni, karon fogta őt egy perczre, mondván: „A festménynek rosz a szaga, nem szagolni való.“ Mutatja ez, mi nagy nyomatékot helyezett müvészünk a hatásra s nem akarta, hogy nagyitó üvegen át vizsgálják müveit. Rembrandt arczképei, erős ecsetelése daczára, szintoly diadalmasan kiállják a vizsgálatot, mint azon arczképek, melyeken oly fösvényül használták a festéket, hogy a vászon szövete is átlátszik alóla.

Rembrandt tájképei méltólag egészitik ki müveinek sorát: azokon is feltaláljuk az egyszerüséget s styljának könnyü, kellemes modorát. A legkevésbbé jelentékeny tárgyat is érdekessé tudja tenni: egy malom, vizesés, a csatorna partján megállott hajó, mind költői elemekké válnak általa. Mondják, hogy a tájképhez Amsterdamtól nem messze Six polgármester mulató lakába tett gyakori kirándulásai közben kapott kedvet. Meglehet, hogy e látogatásainak több müvét köszönhetjük e nemben, de Sixet még nem is ismerte, mikor már többször tett kisérletet a tájképfestéssel. A leyerdorpi magán tanulmányok is ébresztőleg hathattak e részben szellemére. Miután meggazdagodott, a mint vizsgálta Amsterdam környékét időtöltés közben, az uton majd egy facsoportot, majd más tárgyakat talált, a miket metszetben visszaadott. Ez csak szórakozás volt neki, de e szórakozásban alkalma nyilt oly oldalról tüntetni föl tehetségét, a mit leghőbb tisztelői sem sejtettek volna. Itt nem bánhatik a világitással ugy, mint bibliai müvein és arczképeiben. A tárgyak alakját akkép kelle átvennie, a mint mindenki előtt feltünnek, nem akadt fen ez uj nehézségen. Tájképe, melyet a ‚három fa' néven ismerünk, a finomság és mélység példánya: minél tovább nézzük, annál nagyszerübb. A látkör tágulni látszik szemünk előtt. A fellegek, melyeket a néző nem vesz észre, csak sejt, árnyat vetnek az előtérre, mig a kép hátterét nagy világosság özönli el. Csak Ruysdael müveiben lehetne ennek találni párját, s még e hasonlat sem

volna tökéletes, mivel Ruysdael, a ki oly roppant hatást tud előidézni, főleg midőn egy őszi tájképet akar visszaadni, sokkal több fontosságot helyez a részletek kidolgozására, mint Rembrandt; s festményei, melyek a tér és lombozat szabatossága által a legfigyelmesebb szemlélőt is meglepik, egyszerre ugyanazon hatást idézik elő, a mit kell. Máskép hatnak a néző lelkére a Rembrandt tájképei. Szemünk nem fedezi fel egyszerre a mű minden gazdagságát. Szerzőnk kimagyarázhatlan mesterséggel talál módot több szenvedélyt ébreszteni föl, hasonlóan a zenéhez és költészethez: fokozatosan s nem azonnal hat reánk. Tájképei általában melancholicus jellemüek, de a mellett tagadhatatlan változatosságuak. Inkább a tárgyak által előidézett benyomást, mint magok a tárgyak tekintetét adják vissza, vagyis más szóval: a tájkép, a mint szeméből lelkébe nyomul, módosulást szenved a nélkül, hogy természetéből kivetköznék.

A tájképfestők, valamint az arczképfestők közt különböző osztályu müvészeket kell megkülönböztetnünk. Némelyek inkább kevésbbé hűven másolják a mit látnak, másolnak magyarázat nélkül; kezök azt adja vissza, a mit szemök lát. Mások nem vesznek kezökbe ecsetet, csak miután gondolkozásuk tárgyává tevék, a mit szemökkel felfogtak. A mint hat reájok valamely folyam, mező vagy erdő látása, e hatást közlik a nézővel s — csaknem tudtukon kivül — inkább azt adják vissza, a mit érzettek, mint azt, a mit láttak. Ez utóbbiak közé tartozik Rembrandt. Mély bölcselő az emberi szenvedélyek

kifejezésében, költő a tájkép festésében, részeseivé tevén örömének és bánatának. Müveiben fontosabb szerepet játszik a sziv és érzelem, mint a szem és kéz. Ha tekintete beható, keze ügyes, szivc könnyen fölgerjed, lelke ábrándokba révedez, melyek első tekintetre megigéznek, akkép vonzanak és megindítanak bennünket, mint a legmeghatóbb elegia. Mintha egészen uj világba ringatna bennünket. Erezzük a földet lábaink alatt, érezzük a friss fű illatát a légben, a szellő zug a lombok közt, a mit a magán sétáló távol tenger morajának vélne; mind tiszta valóság; s mindazáltal bizonyos rejtélyes szellem száll meg bennünket, mihelyt Rembrandt tájképére vetjük szemünket; elandalodunk, mintha valamely látatlan vezető mormogná fülünkbe a bűvigéket. Ez az oka, hogy Rembrandt tájképeit a mivelt lelkek valódi költeményeknek tartják; az eszmének nem kevésbbé helye levén abban, mint a természet utánzásának. Elevenen szólnak szemünkhez, de nem kevésbbé élénken szólnak lelkünkhez; e két föltétel emeli az ecset és véső müveit a költészettel egy rangra. A képzelem minden alkotásainál a megindítás a főczél: a verselés hangzatossága, a szin élénksége, a körrajzok tisztasága mind csak eszköz a valódi müvész előtt. A müvészet csak közegül tekinti a szemet és fület, hogy a lélekre hasson. Ez az, a mit Rembrandt teljesen felfogott, a mint összes müvei tanusitják.

Minő rang illeti Rembrandtot a festészet történetében? E kérdést nehéz, sőt alig lehet megoldani,

ha mindennemü érdemet számba kell vennünk; de azonnal egyszerüvé válik e kérdés, mihelyt szabatosabban körülirjuk. Két oldalról vehetjük tekintetbe minden iskola mestereit: általános és tisztán értelmi, s technicai vagy a mesterség kezelése szempontjából. Ha Rembrandt illető rangját ugy akarnám kijelölni, hogy müveinek csupán értelmi oldalát venném szemügyre, nagy zavarba jőnék, számos kitünő értékü férfiu levén előttem, a kik értelmi tekintetben nem állanak alantabb fokon. A kérdést tehát ugy kell föltennünk: mily érdeme van Rembrandtnak a festészet műtani kezelésében? Hogy e kérdésre feleljünk, elég egy általános pillantást vetnünk a képirás történetére. A forma szinezés által kifejezésében három mester áll mindenek fölött: Leonardo da Vinci, Michel Angelo és Rafael; két kevésbbé tudós, de nem kevesbbé ügyes mester következik utánok: Tizian és Corregio. Az im' érintett olasz mesterek után Rubens áll egyedül az uj modor kifejezésében, s Rubens után nem találok mást Rembrandton kivül, a ki váratlan modort hozott volna be a festészetbe.

Michel Angelo képviseli a tudományt legabsolutabb alakjában, vagyis a forma tudományos kifejezését. Leonardo da Vinci, szintoly tudós mint Michel Angelo, uj tekintetben nyujtá nekünk a tudományt. Midőn tanulmányai gyümölcseit elénk tárja, folyvást arra törekszik, hogy a csint (választékosságot) megegyeztesse a tudással. Rafaelt a történetirók a festészet fejedelmének nevezik, holott ke-

vésbbé tudós Michel Angelonál és Leonardo da Vincinél. Minő tulajdonság különbözteti meg tehát őt, a melynél fogva örök bámulás tárgya minden művész előtt? A körrajz kelleme és a vonalok harmoniája. E tekintetben senki se multa felül Rafaelt. Tizian egy uj lépést tett a festészet történetében. Kevésbbé foglalatos a tudománynyal, mint Leonardo és Michel Angelo, habár azért távolról sem tudatlan, főleg a szinezésre tart sokat. A három előbbi mester soha se talált, talán nem is törekedett, ily ragyogó szinezésre. Corregio tovább ment egy lépéssel; a formát oly árnyékban mutatta föl, minőt Michel Angelo, Leonardo és Tizian nem is sejtettek. Tudomány tekintetében eszem ágában sincs őt egy vonalba helyezni Michel Angeloval és Leonardoval; de kecs és kifejezés tekintetében egy rangra helyezem velök. A helyett, hogy a testek alakját teljes világitásban törekednék föltüntetni, Antonio Allegri főleg azt akarta kifejezni, a mit Milton „Az elvesztett paradicsomban" látható sötétségnek mondott, azaz félhomályban igyekvék festeni alakjait, oly ügyesen kezelvén a szinek fogyasztását, hogy szemünk a gyér világitás mellett is kiveszi a formát.

E sorokban, mint láthatja az olvasó, az öt olasz mesterről szólván, nem tartám magamat szorosan az időszaki rendhez, csupán azon uj modorokat jelölém meg, melyeket a florenczi, milanói, római, velenczei és pármai iskolák fejei behoztak a festészetbe. A nélkül hogy elhagynók Olaszországot,

ott találjuk a tiszta tudományt, képviselve Michel Angelo által; a tudományt kellemmel párosultan, képviselve Leonardo da Vinciben; a kellemet a tudománynyal szövetkezve, s azon uralkodva, Rafaelnél; a hű és ragyogó szinezés fényét képviselve Tizian által; a forma rajzát árnyékban Corregionál. Minő uj modort találunk ez ötön kivül? Csupán a Rubensét méltó kiemelnünk a festészet történetében. Rubens, a ki soká tartózkodott Olaszországban, különös szorgalommal tanulta a velenczei iskolát, a nélkül, hogy másolta volna. S habár megismerhetni Tizian és Paulo Veronese nyomait müveiben, meg kell vallanunk, hogy a Kölnben született mester, a ki élete nagy részét Antwerp falai közt töltötte, olyasmit hozott be a festészetbe, a mit ujdonnak mondhatunk. A formát Rubens ujabb, az olasz mesterektől eltérő módon törekedett kifejezni, és meg kell vallani, hogy sikerült. Elvitathatjuk több művében a nemességet, a styl emelkedettségét, az utánzás valóságát. De ő előtte senki sem adta viszsza a hust, a testet oly elevenen. E tekintetben az épen emlitett olasz nagy mestereket sem hasonlithatni hozzá.

E nagy mesterek után, a kiket az egy Rafaelen kivül nem ismert eléggé, mit volt mit tenni Rembrandtnak, hogy maradandó nyomokat hagyjon? Uj módot kellett megkisértenie. S valóban az ő modora különböző az épen érintett mesterekétől. Tündöklő, ha kellett, mint Tizian, hű utánzója a husnak mint Rubens, tudomány tekintetében nem

mérkőzhetve Michel Angeloval és Leonardoval, kevesebbet törődő a körvonalokkal avagy nem képes azokat oly harmoniával visszaadni mint Rafael, — legfölebb Antonio Allegri modorát választhatta volna. De mi különbség közöttök! Corregio soha sem hanyagolja el a körrajz kellemét; Rembrandt keveset látszik törődni vele. A pármai mester Leonardo da Vincire emlékeztet, mig Leonardo semmit sem találhat sajátjának Rembrandt modorában. A hollandi művész stylusa külön styl, magából meritve. A világitás alkalmazása, a mint ő felfogja s a mint gyakorolja, végtelenül tudósabb, elmésebb, mint a hogy azt felfogta és gyakorolta Antonio Allegri. Egy olasz mesternek sem jutott eszébe az a mód, a mit Rembrandt követett; ez okból teszem őt tartózkodás nélkül rangra nézve hetedieknek a festészet uradalmában. Valóban ugy képzelem magamnak e művészetet, mint a hol hét fejedelem uralkodik, némi heptarchiát képezve. A tiszta forma Michel Angelo és Leonardoé; a kevésbbé tudós, de harmoniásabb forma Rafaelt illeti; a szinezet fénye Tiziané; a félhomályba helyezett forma Corregio sajátja; az eleven hus mestere Rubens; a rejtelmes és mégis kivihető sötétbe rajzolt forma: a leydendorpi molnár fia eredeti sajátja.

A franczia, spanyol és németországi iskolákban kétségkivül vannak mesterek, a kik nem állanak alább értelmi tekintetben; de egy sem dicsekedhetett közülök, bármily kitünő legyen, hogy uj modort vitt be a festészetbe. Poussin Miklós például,

compositio tekintetében, a legelső olasz mesterek mellett is megállhat; de festészi modora semmiben sem különbözik azokétól. Szintoly tudós vagy talán még tudósabb Rafaelnél a személyek csoportositásában, testtartásuk változatosságában s arczulatuk kifejezésében; de nincs festési modorában semmi eredetiség. Murillo és Velasquez sem dicsekedhetnek ilyesmivel. A mi nálok kitünő, nem jelöl előhaladást az ecset kezelésében. Dürer Albert és Holbein, habár ügyesek a való utánzásában s olykor ékesenszólók, szintén nem birnak jelentőséggel azon kérdést illetőleg, a melyről itt szó van. A szinek kezelésében semmi egyénit, semmi eredetit nem mutathatnak.

Michel Angelo, Leonardo da Vinci, Rafael, Tizian, Corregio és Rubens után egyedül Rembrandt nyujt valóban uj modort, a mit haladásnak tekinthetni az ecsettel bánásban. Midőn tehát a hetedik rangra helyezem őt a festészet heptarchiájában, nem azt értem az alatt, hogy fölébe emelem Poussin Miklósnak és Murillonak, Dürer Albertnek vagy Holbeinnak, compositio és kifejezés tekintetében; ilyesmi távol van tőlem: csupán azt állitom, hogy ugy kezelte az ecsetet, mint senki ő előtte, s hogy a fenebb emlitett hat nagy mester után senki sem mérkőzhetik vele eredetiségben. Műtani szempontból a festészet ama hét fejedelme után csak utánzással, plagiummal találkozunk: ügyes mesterek voltak, de egy sem érdemel közülök, a festészet történetében, oly magas állást. Változatosság, finom-

ság, az utánzás hűsége, a vonalok választékossága, a styl tisztasága, a compositio mélysége mind meg lehetett nálok, a nélkül, hogy a müvészet imént nevezett fejedelmeinek trónját megdönthették volna.

Azonban nem szeretném, ha félreértenének. Nem jó volna ha azt hinnék, hogy Rembrandt művei szintoly üdvösek a fiatal müvészekre nézve, mint Leonardo vagy Rafael müvei. A szépség levén a rajz-müvészet legfőbb czélja, világos, hogy a milanoi és római iskola fejei biztosabb kalauzok a hollandi mesternél; de azon isteni vezetők követése után mindig jó, mindig hasznos lesz a hollandi mesterhez is fordulni s megkisérteni eltanulni modora titkát. Részemről nem látom át, miért ne lenne szabad oly tisztán rajzolni, mint Leonardo és Rafael, s a test körrajzát rejtelmes homályba meriteni, a mint Rembrandt tett. Nem mondom, hogy könnyen megoldható feladat; de azt sem hiszem, hogy általában megoldhatatlan. Csak azt vitatom, hogy Rembrandt a festészet történetében azon hét mester egyike, a kik valóban külön, saját modort képviselnek.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.

CSALÁDI KÖNYVTÁR.

Scott Walter. Lucia, a Lammermoori menyasszony. Ára fűzve 1 frt 60 kr. Díszes kötésben 2 frt 40 kr. [XV. kötet, vagy 52—55. füzet.

Shakspere. Szent-Iván-éji álom. Fordította *Arany János.* Ára fűzve 50 kr. [56. füzet.

Shakspere. Hamlet. Fordította *Arany János.* Ára fűzve 70 kr. [57. füzet.

Shakspere. János király. Ford. *Arany János.* Fűzve 60 kr. [58. füzet.

Shakspere. Szent-Iván-éji álom. Hamlet. János király. Fordította *Arany János.* Egy kötetben. Ára fűzve 1 frt 80 kr. Díszes kötésben 2 frt 60 kr. [XVI. kötet.

Manzoni Alessandro. A Jegyesek. Milanói történet a XVII. századból. Olaszból fordította *Beksics Gusztáv.* Ára fűzve 1 frt 80 kr. Díszes köt. 2 frt 60 kr. [XVII. köt., vagy 59—61. füzet.

Bozóky Alajos. Római világ. Művelődéstörténeti rajzok a császárság fénykorából. Számos képpel. Ára fűzve 5 frt 60 kr. Díszes kötésben 7 frt 20 kr. [XVIII—XIX. kötet, vagy 62—69. füzet.

Sámi Lajos. Délafrikai utazások és fölfedezések. Különös tekintettel Magyar L., Livingstone, Du Chaillou, Stanley, Grant, Speke, Cameron utazásaira. Dél-Afrika térképével. Fűzve 2 frt. Díszes köt. 2 frt 80 kr. [XX. kötet, vagy 70—73. füzet.

Arany János. A magyar verselésről. Naïv eposzunk. Ára fűzve 40 kr. [74. füzet.

Arany János. Irányok. Visszatekintés. Birálatok. Ára fűzve 80 kr. [75. füzet.

Arany János. Zrínyi és Tasso. Irói arczképek. Ára fűzve 80 kr. [76—77. füzet.

Arany János. Prózai dolgozatok. Tartalom: A magyar verselésről. Naïv eposzunk. Irányok. Visszatekintés. Birálatok. Zrínyi és Tasso. Irói arczképek. Ára fűzve 2 frt. Díszes köt. 2 frt 80 kr. [XXI. kötet.

Arany János. Murány ostroma. Ára fűzve 50 kr. Díszes köt. 1 frt 20 kr. [78. füzet.

Horváth Mihály. Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. Ára fűzve 7 frt. Díszes kötésben 9 frt 40 kr. [XXII—XXIV. kötet, vagy 79—92. füzet.

Boz (Dickens) Barnaby Rudge. Ford. *Berczik Árpád.* Fűzve 2 frt 80 kr. Díszes kötésben 3 frt 60 kr. [XXV—XXVI. kötet, vagy 93—96. füzet.

Laboulaye Eduard. Páris Amerikában. Fordította *Márkus István.* Ára fűzve 1 frt. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [XXVII. kötet, vagy 97—98. füzet.

Kazinczy Ferencz. Magyarországi utak. Erdélyi levelek. *B. Eötvös J. Kazinczy F.* fölött tartott emlékbeszédével bővített kiadás. Ára fűzve 80 kr. Díszes kötésben 1 frt 60 kr. [99—100. füzet, vagy XXVIII. kötet.

Gr. Tolsztoj Leó. Háború és béke. Orosz történelmi korrajz. Ára fűzve 9 frt. [101—114. füzet, vagy XXIX—XXXIV. kötet.

Arany János. Kisebb költemények. Teljes kiadás. Fűzve 2 frt. Díszes köt. 2 frt 80 kr. [115—118. füzet, vagy XXXV. kötet.

Folytatás a tulsó oldalon.

CSALÁDI KÖNYVTÁR.

Verne Gyula. A Prémek hazája. Franciából fordította *György Aladár*. Ára füzve 1 frt 80 kr. Díszes kötésben 2 frt 60 kr. [119—122. füzet, vagy XXXVI. kötet.

Kölcsey Ferencz Országgyülési naplója és Wesselényi védelme. *B. Eötvös József* Kölcsey fölött tartott emlékbeszédével bővített kiadás. Fűzve 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [123—126. füzet, vagy XXXVII. kötet.

Jókai Mór. Életemből. Örök emlékek. Igaz történetek. Humor. Útleírás. Füzve minden kötet 2 frt 40 kr. Díszes kötésb. 3 frt 20 kr. [127—138. füzet, vagy XXXVIII., XXXIX., XL. kötet.

Turgenjev. Dimitri Rudin. Punin és Baburin. Heléna. Füzve 2 frt 40 kr. Díszes kötésben 3 frt 20 kr. [139—142. füzet vagy XLI. kötet.

Sparks Jared. Washington élete. Fordította *Czuczor Gergely*. Füzve 80 kr. Díszes kötésben 1 frt 60 kr. [143—144. füzet, vagy XLII. kötet.

II. Rákóczy Ferencz emlékiratai a magyar háborúról. 1703—1711. Közli *Thaly K.* Füzve 1 frt. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [145—146. füzet, vagy XLIII. kötet.

B. Eötvös József. Magyarország 1514-ben. Füzve 3 frt. Díszes kötésben 4 frt 60 kr. [147—152. füzet, vagy XLIV—XLV. kötet.

Szemere Bertalan szépirodalmi dolgozatai és szónoklatai a szabadság harcz előtt és után. Füzve 1 frt. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [153—154. füzet, vagy XLVI. kötet.

Szemere Bertalan levelei. 1849-ből. Füzve 1 frt. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [155—156. füzet, vagy XLVII. kötet.

Déryné Naplója. A Kisfaludy-Társaság megbízásából saját alá rendezte s jegyzetekkel ellátta *Törs Kálmán*. Füzve 1 frt 60 kr. Díszes kötésben 6 frt. [157—160 füzet, vagy XLVIII—XLIX. kötet.

Szabó Károly kisebb történelmi munkái. — Füzve 3 frt. Díszes kötésben 4 frt 60 kr. [161—164 füzet, vagy L—LI. kötet.

Kölcsey Ferencz válogatott prózai munkái. Saját alá rendezte *Greguss*. 1 frt. Díszes kötésben 1 frt 80 kr. [165—166 füzet, vagy LII. kötet.

Ebers György. Homo sum. Fordította *Törs Kálmán*. 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 2 frt. [167—168 füzet, vagy LIII. kötet.

Kemény Zsigmond B. Férj és nő. Regény. 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 2 frt. [169—170 füzet, vagy LIV. kötet.

Csengery Antal. Történetírók és a történetírás. 1 frt 40 kr. Díszes kötésben 2 frt 20 kr. [171—172 füzet, vagy LV. kötet.

Toldy Ferencz. Irodalmi beszédek. 3 frt. Díszes kötésben 4 frt 60 kr. [173—178 füzet, vagy LVI—LVII. kötet.

Tolsztoj Leó. Szebasztopol 1855. 1855. Oroszból ford. Cs. K. 1 frt 20 kr. Díszes kötésben 2 frt. [179—181 füzet, vagy LVIII. kötet.

Évenként 8—10 kötet adatik ki.